

**MENÂR VE HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
TEFSİRLERİNDE
KUR'AN KISSALARI ÜZERİNDE YORUM
FARKLARI**

Ali Kemal SEYİS

**Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU
2023
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**MENÂR VE HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRLERİNDE KUR'AN
KISSALARI ÜZERİNDE YORUM FARKLARI**

(Differences in the Interpretation of Qur'anic Parables in Menar and Hak Dini Kuran Dili
Tafsirs)

DOKTORA TEZİ

Ali Kemal SEYİS

Danışman: Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

Bayburt
Mayıs, 2023

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU danışmanlığında, 182107002 numaralı Ali Kemal Seyis tarafından hazırlanan “Menâr ve Hak Dini Kur’an Dili Tefsirlerinde Kur’an Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları” adlı bu çalışma 28/04/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Programında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU İmza:

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ İmza:

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Mehmet DAĞ İmza:

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ali YILMAZ İmza:

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../2023

Doç. Dr. Murat KUL

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Doktora Tezi Olarak Sunduğum “Menâr ve Hak Dini Kur’an Dili Tefsirlerinde Kur’an Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

28/04/ 2023

Ali Kemal SEYİS

TEŞEKKÜR

Çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen, değerli vakitlerini ayırıp rehberlik yapan muhterem Hocam Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU beye, görüş ve önerileriyle katkı sağlayan tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ ve Dr. Öğretim Üyesi Fatih KAYA beylere, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim Dr. Öğretim Üyesi Abdussamet VARLI ve Dr. Öğretim Üyesi Resul ERTUĞRUL'a, düzeltme aşamasında destek sunan Dr. Öğretim Üyesi İdris ERTÜRK'e ve refikam Gönül SEYİS hanımefendiye teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZ

DOKTORA TEZİ

MENÂR VE HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRLERİNDE KUR'AN KISSALARI
ÜZERİNDE YORUM FARKLARI

Ali Kemal SEYİS

Mayıs 2023, 203 Sayfa

XIX. ve XX. yüzyılda İslâm dünyasının gerilemesi, Batı'nın ise sanayi, teknoloji ve kültürel alanlarda ilerlemesi, İslâmî düşüncenin yeniden sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu sorgulama, söz konusu dönemde tefsir sahasında kaleme alınmış bazı eserlerde de kendini hissettirmiştir. Bu çalışmada, XIX. yy.'ın sonu, XX. yy.'ın başındaki önemli müfessirlerden; modern yorumlarıyla bilinen, Mısır'da yaşamış Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşîd Rızâ'ya ait *Menâr Tefsiri*'nde yer alan kıssa yorumları ile aynı dönemde Anadolu'daki tanınmış İslâm âlimlerinden Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde yer alan Kıssa yorumları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmada, iki eserde yer alan Kur'an kıssaları hakkındaki, farklı yorumlar değerlendirilmiştir. İlmi tefsir metoduyla yapılan kıssa yorumları ise örtüşen yönleriyle ele alınmıştır. Bu özellikleri taşımayan yorumlar çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Birinci bölümde; müelliflerin hayatları, ilmî kişilikleri, sosyal ve siyasî faaliyetleri konu edilmiş, başlıca eserleri kısaca tanıtılmıştır. Ayrıca kıssalarla ilgili temel kavramlar özet halinde verilmiştir.

İkinci bölümde, Peygamber Kıssaları üzerine yapılan farklı yorumlar delilleriyle birlikte tespit edilmiş ve her kıssa yorumu sonunda söz konusu deliller üzerinden kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, şahsiyet, topluluk ve mekânlarla ilgili kıssalar söz konusu edilmiş ve her iki eserde bu kıssalar üzerine yapılmış farklı yorumlar, ikinci bölümdeki usulle değerlendirilmiştir. Bu bölümün sonunda ayrıca Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde kıssalar hakkında yapılmış benzer ilmi yorumlar tespit edilip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Elmalılı M. Hamdi Yazır, Menâr Tefsiri, Hak Dini Kur'an Dili, kıssa.

ABSTRACT

DOCTORAL DISSERTATION

DIFFERENCES IN THE INTERPRETATION OF QUR'ANIC PARABLES IN MENAR AND HAK DİNİ KURAN DİLİ TAFSIRS

Ali Kemal SEYİS

May 2023, 203 Pages

The decline of the Islamic world and the progress of the West at a dizzying pace in industry, technology and culture in the 19th and 20th centuries caused Islamic thought to be questioned again. The re-questioning of Islamic thought was also seen in some works written in the field of tafsir in the said period. In this study, the interpretations of the parables in the Menar tafsir of Muhammad Abduh who lived in Egypt and known for his positivist interpretations and of his student Reşid Rıza, and in the Hak Dini Kur'an Dili tafsir of Elmalili M. Hamdi Yazir, one of the great Islamic scholars of the last period who lived in Anatolia, are discussed comparatively. In the study, different and similar scientific interpretations of the Qur'anic parables in the two tafsir works were evaluated. The parables about which different or similar scientific interpretations were not made were not included in the study.

In the first chapter, the lives, scientific personalities, social and political activities of the authors are discussed and their main works are briefly introduced. In addition, the basic concepts of the parables are explained in summary.

In the second chapter, different interpretations on the prophet parables are identified together with their evidence and at the end of each parable interpretation, a brief evaluation was made based on the evidences in question.

In the third chapter, parables about events, places and beings are examined. The different interpretations of these parables in both tafsirs have been evaluated in accordance with the procedure explained in the second chapter. At the end of this chapter, similar scientific interpretations made about the parables in Menar and Hak Dini Kur'an Dili tafsirs are also identified and evaluated.

Keywords: Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Elmalili M. Hamdi Yazir, Menar Tafsir, Hak Dini Kuran Dili Tafsir, parable.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI.....	I
TEŞEKKÜR.....	II
ÖZ	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	VIII

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
II. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH, REŞİD RIZÂ, ELMALILI M. HAMDÎ YAZIR'IN HAYATLARI İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

1.1. MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI.....	7
1.1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği	7
1.1.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri	8
1.1.3. Eserleri.....	12
1.2. REŞİD RIZÂ'NIN HAYATI	15
1.2.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği	15
1.2.2. Cemâleddîn Efgânî ve Muhammed Abduh ile Tanışması.....	20
1.2.3. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri	23
1.2.4. Eserleri.....	28
1.3. ELMALILI M. HAMDÎ YAZIR'IN HAYATI.....	30
1.3.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği	30
1.3.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri	34
1.3.4. Eserleri.....	41
1.4. KISSA VE KISSA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR	43
1.4.1. Kissa Kavramı	43
1.4.2. Nebe' Kavramı	47
1.4.3. Hadîs.....	50
1.4.4. Mesel	51

İKİNCİ BÖLÜM

PEYGAMBER KISSALARI HAKKINDAKİ YORUM FARKLILIKLARI

2.1. PEYGAMBER KISSALARI	53
2.1.1. İlk İnsanın Yaratılışı	53
2.1.2. Meleklerin Hz. Âdem'e Secdesi	67
2.1.3. Hz. Âdem'in Cennet Hayatı ve Cennet'ten Çıkış.....	69
2.1.4. Hz. Âdem'in Peygamberliği	77
2.1.5. Hz. Âdem'in Halifeliği	83
2.1.6. Hz. Nûh Kısası	88
2.1.7. Hz. İbrahim ve Dirilişi Müşahede Talebi	92
2.1.8. Hz. Süleyman, Hârût ve Mârût Kısası	97
2.1.9. Hz. Ya'kub'un Bazı Yiyecekleri Kendisine Haram Kılması	101
2.1.10. Hz. Lût Kavminin Helâk Edilmesinin İzahı	103
2.1.11. Hz. İsâ'nın Vefatı Yükseltilmesi ve Nuzülü.....	106
2.1.12. Hz. İsâ'nın Yaptığı Kuşu Allah'ın İzniyle Uçurması ve Diğer Mucizeleri.....	110
2.1.13. Hz. İsâ'ya Tâbi Olanlara Üstünlük Vâdedilmesi.....	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER ŞAHSİYET, TOPLULUK VE MEKÂN HAKKINDAKİ KISSALARDA YORUM FARKLILIKLARI

3.1. PEYGAMBER HARİCİ KISSALAR.....	114
3.1.1. Cennetin Bulunduğu Yer	114
3.1.2. Şefaât	118
3.1.3. Melek Kavramı ve Kısalarda Yer Alan Melekler	122
3.1.4. Savaşlarda Meleklerin Mülûmanlara Yardımı	127
3.1.5. Tûr Dağının İsrailoğullarının Üzerine Kaldırılmasının Keyfiyeti	131
3.1.6. İsrailoğulları'nın Allah'ı Görme Talepleri ve Yıldırım Çarpması	133
3.1.7. Gökten Sofra İndirilmesi	137
3.1.8. İsrailoğullarından Bir Maktulün Diriltilmesi.....	142
3.1.9. Bakara 243 ve 259. Ayetlerinde Yer Alan Yeniden Dirilişin Mahiyeti Üzerindeki Yorumlar.....	144
3.1.10. Dünyanın Yuvarlak Oluşu Üzerindeki Yorumlar.....	150
3.1.13. Bakara 246- 251 Ayetlerinde Yer Alan Tâlût ve Câlût Kısası Üzerine Yorumlar ...	159
3.1.14. Fil Vak'ası Üzerindeki Yorumlar	166

3.2. MENÂR VE ELMALILI TEFSİRLERİNDE BAZI KISSALAR ÜZERİNDE ÖRTÜŞEN GÜNCEL YORUMLAR.....	176
3.2.1. Hz. İsa'nın Doğumu	177
3.2.2. Ra'd ve Berk Kelimelerinin Pozitif Bilim Açısından Yorumlanması.....	179
3.2.3. Rüzgârların Aşılama Özelliği	181
3.2.4. Güneş'in ve Ay'ın Kendi Yörüngesinde Hareket Etmesi	183
3.2.5. Cumartesi Yasağını Çiğneyen İsrailoğulları'nın Maymuna Dönüştürülmesi	186
4.2.6. Her Şeyin Sudan Yaratılması ve Madenlerin Oluşumu	188
SONUÇ	192
KAYNAKÇA.....	197
ÖZ GEÇMİŞ	203

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
Bs	: Basım
Çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
km.	: Kilometre
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Ayetleri üzerinde düşünmek, manalarını doğru bir şekilde kavramak ve hayata uygulamak Kur'an-ı Kerîm'in en önemli hedeflerindendir. İslâm âlimleri, Kur'an'ın gösterdiği bu hedeflere ulaşabilme niyetiyle beşer idrakinin kavrayabildiği ölçüde, Kur'an ayetlerinin tefsiri için büyük gayret sarfetmiş, önemli birçok eser telif etmiştir.

İnsanlık tarihinde yaşanan, sosyal, kültürel, siyasî, ekonomik ve teknolojik gelişmeler, her alanda olduğu gibi Kur'an'ın yorumunda da etkisini göstermiştir. Bu bağlamda özellikle XIX. asırda pozitivizmin etkisiyle Kuran'ı yorumlama sadedinde bilimsel/modern yorum, tefsir literatürüne girmiştir. Bu yorumun oluşumu ve gelişiminde Cemâleddîn Efgânî (öl. 1897), Muhammed Abduh (öl. 1905) ve O'nun öğrencisi Reşîd Rızâ (öl. 1935) önemli rol üstlenmiştir.

Çalışma öncesinde tarafımızca yapılan taramalarda, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın ortak eseri olan Menâr tefsiri üzerinde yeterince akademik çalışmanın bulunmadığı kanaati oluşunca, bu konuda yapılacak çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağına inanılmıştır. Bu bağlamda Menâr Tefsirinde modern yorumların yapıldığı mevzular hangileridir, delilleri nelerdir, müellifleri bu yorumlara götüren amiller nelerdir? gibi meselelerin araştırılmasının yararlı olacağı kanaati hâsıl olmuştur. Çalışmanın danışmanı hocamız ile yaptığımız istişare sonucunda, araştırmanın kapsamının Kur'an kıssaları ile sınırlı tutulması ve Menâr tefsirinin yazıldığı dönemde, Anadolu'da yaşamış Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (öl. 1942) Hak Dini Kur'an Dili tefsiri ile karşılaştırmalı olarak yürütülmesine karar verdik.

Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirleri, telif edildikleri dönemde ilmî çevrelerde müessir oldukları gibi geniş halk kitleleri üzerinde de etkili olmuşlardır. Her iki eser, günümüzde de etkisini sürdürerek birçok araştırmacıya kaynaklık etmekte ve okuyucularında bir fikir inşa etmektedir. Bunun için anılan eserler üzerinde yapılan bu çalışmanın önemli olduğuna inanılmıştır.

Araştırmanın amacı, Kur'an Kıssaları hakkında iki eser arasındaki yorum farklarını ve bilimsel açıdan benzer yorumları delilleriyle birlikte ortaya çıkarıp değerlendirmektir. Bu bağlamda, her iki tefsirde, hakkında yorum farkı bulunmayan veya bilimsel yorum yapılmayan kıssalar çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Araştırma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın hayatları, eğitim safhaları, hocaları, ilmî kişilikleri, telif

ettikleri önemli eserler tanıtılmaya, hayatlarını etkileyen sosyal, siyasî ve kültürel olaylar yansıtılmaya çalışılmıştır. Dünyada sınırların değiştiği, yeni devletlerin ortaya çıkmaya başladığı, Osmanlı'nın çöküş dönemini gören müelliflerin bu önemli olaylar karşısındaki tutumları, yönetimler ile olan ilişkileri, müslümanların istikbali, eğitim gibi alanlardaki görüş ve faaliyetleri üzerinde durmaya gayret edilmiştir. Ayrıca bu bölümümde kıssalar hususunda isabetli sonuca ulaşabilmede önemine binaen *kıssa* kavramı ve bu kavramla ilgili *nebe'*, *hadis* ve *mesel* kelimeleri tahlil edilmiştir.

İkinci bölümde, Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirinde Peygamber Kıssaları üzerine yapılan yorumların farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmış, müelliflerin peygamber kıssalarını anlama yöntemleri ve bu konuda kullanmış oldukları deliller değerlendirilmiştir.

İlk insanın yaratılış süreci, insanlığın atasının Hz. Âdem olup olmadığı, *nefsi vahide*'den kastın ne olduğu ve erkelik-dişilik özelliğine birlikte sahip olup olmadığı, Hz. Havva'nın yaratılışı, çoğalmanın keyfiyeti gibi ilk insanla ilgili meselelerde Menâr ve Elmalılı'nın farklı yorumlarının aktarılmasının önemli olduğu düşünülmüştür. Ayrıca bu bölümde mühim görülerek şu konular incelenmiştir:

Meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesinin mahiyeti, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın Cennet'te işledikleri günahın ne olduğu ve bu günahı nasıl işledikleri, Cennet'te bulunan ağaçtan kastın ne olduğu, Hz. Âdem ve Hz. Havva'ya kapalı ve ayıp yerlerinin gösterilmesinin ne anlama geldiği ve cennetten inişin nereden nereye gerçekleştiği konuları değerlendirilmiştir. Ayrıca İlk Peygamberin kim olduğu, Hz. Âdem İlk Peygamber kabul edilirse Cennet'te işlediği günah O'nun Peygamber oluşuyla nasıl bağdaştırılabileceği, halife kavramıyla kimin kastedildiği, eğer Hz. Âdem kastedilmişse hilâfeti kimden devraldığı ve kimin adına yürüttüğü, melekler halifenin yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökeceğini nereden bildiği ve bunu neden beyan ettiği gibi konular ele alınmıştır.

Nuh kıssası bağlamında, Hz. Nuh'un ömrü, tufandan kurtulabilmesi için yapmış olduğu geminin özellikleri, Hz. İbrahim'in ölülerin dirilişi hakkındaki talebinin dört kuş üzerinden cevaplandırılmasının nasıl gerçekleştiği, Hz. Süleyman, Hârût ve Mârût arasındaki münasebet, Hârût ve Mârût'un kim olduğu, görevleri, Hz. Yâkûb'un bazı yiyecekleri kendine haram kılmasının keyfiyeti, Hz. Lût'un kavmi üzerine inen taş yağmurunun gerçekleşme şekline dair görüşler farklı yönleriyle sunulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümün nihayetinde, Hz. İsa'nın vefatı ve nüzulü üzerindeki tartışmalar, Hz. İsa'nın bazı mucizelerinin temsile yorulup yorulamayacağı ve Hz. İsa'ya tâbi olanların üstünlüğü meseleleri incelenmiştir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde doğrudan Peygamberlerle ilgili olmayan diğer şahsiyet, topluluk ve mekânlarla ilgili kıssalar hakkındaki yorum farkları verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bölümün son kısmında ise Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Kur'an Kıssaları ile alakalı, birbiriyle örtüşen bilimsel yorumlar tahlil edilmiştir.

Bu bağlamda, Cennet'in bulunduğu mekân nerededir, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın bir müddet ikamet ettiği Cennet, muttakilere vadedilen ebedîlik yurdu mu, yoksa Dünya'da sık ağaçlarla dolu bir bahçe midir? vb. sorulara müelliflerin yorumlarında cevaplar aranmıştır? Doğrudan Kur'an kıssaları çerçevesinde değerlendirilmese de özellikle Bakara suresinde İsrailoğullarından bahseden kıssanın içerisinde yer alması sebebiyle, ahirette *şefaatin* gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair görüşlerin verilmesi uygun görülmüştür.

Bu bölümde ayrıca şu konular ele alınmaya çalışılmıştır: Kıssalarda bahsedilen veya genel olarak Meleklerin tabiat gücü olup olmadıkları, cismanî şekillere girmeleri meselesi, Hz. Peygamber tarafından görülüp görülmediği, savaşlarda Müslümanlara yardım için meleklerin indirilmesinin motivasyon olarak değerlendirilmesi veya hakiki anlamda yardım etmeleri, Tûr dağının İsrailoğulları'nın üzerine kaldırılmasının keyfiyeti; söz konusu olayın deprem, zelzele, sel vb. tabiat olaylarıyla açıklanması veya mucizevi bir olay olarak değerlendirilmesi, İsrailoğulları'nın Allah'ı görmek istemesi nedeniyle kendilerini yıldırım çarpması bağlamında Allah'ı görmenin gerçekliği, yıldırım çarpmasının bir elektrik akımı şeklinde gerçekleşmesi veya olağanüstü bir hadise olması, gökten sofranın indirilmesinin hakikati meselesi, boğazlanan ineğin parçasıyla İsrailoğullarından bir maktulün diriltilmesi Tevrat'tan gelen bir ritüel ya da gerçekleşmiş mucizelerden biri olması gibi konular incelenmiştir.

Bölümün ilerleyen başlıklarında, Bakara 243; 259. ayetlerinde yer alan kıssalara göre ölüm ve diriliş mesel kabilinden yorumlanabilir mi, yoksa böyle bir olay gerçekleşmiş midir? Dünyanın yaratılışını anlatan kıssa ayetlerinden Dünya'nın şeklinin yuvarlak oluşu anlaşılabilir mi? Al-i İmrân suresinin 183. ayetinde geçen kurban olayının hakikati nedir? Kıssa ayetlerinde geçen *İblis/Şeytan* bir tabiat gücü olarak anlaşılabilir mi? Bakara Suresinin 246-251. ayetlerinde yer alan Tâlût ve Câlût Kıssası üzerine yorum farkları nasıl değerlendirilebilir? Fil Vakasında yer alan *tayran* (طَيْرًا) ifadesinden kasıt, mikropların taşıyıcısı sinekler midir yoksa bu olay başlı başına bir mucize midir? meseleleri değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Bölümün sonunda, Hz. İsa'nın doğumunun bilimsel yönden izah edilmesi, *ra'd* ve *berk* Kelimelerinin pozitif bilim açısından yorumlanması, rüzgârların aşılama özelliği, Güneş'in ve Ay'ın kendi yörüngesinde hareket etmesi, cumartesi yasağını çiğneyen

İsrailoğulları'nın maymuna dönüştürülmesinin sîret veya suret yönüyle gerçekleşmesi, Her şeyin sudan yaratılması ve madenlerin oluşumu hakkındaki bilimsel yorumlar, Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirinde birbiriyle örtüşen cihetten incelenmiştir.

II. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Bu çalışmaya, biyografik eserlere mahsus bir yöntem olarak Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın hayatlarının araştırılmasıyla başlanmıştır. Müelliflerin aileleri, çocuklukları, eğitim faaliyetleri, üstlenmiş oldukları vazifeler gibi hayatlarının her safhasını ayrıntılarıyla anlatan kendi yazdıkları eserlerden istifade edildiği gibi konuyla ilgili başka araştırmacıların biyografik özellik taşıyan eser ve makalelerine başvurulmuştur.

Bu itibarla, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın biyografileri ile alakalı, Reşîd Rızâ'nın *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, Mehmet Zeki İşcan'nın, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, Reşîd Rızâ - Hayreddin Karaman'nın, *Gerçek İslâm'da Birlik* (*Muhaverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid ve'l-Vahdetü'l-İslâmiyye*), Muhammed Abduh'un, *Müzekkerâtü'l-İmâm Muhammed Abduh*, Abdülmute'âl es-Sa'îdî'nin, *el-Müceddidüne fi'l-İslâm*, Muhammed Amâra'nın, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rumî'nin, *el-Medreset'ül-'Akliyyet'ül-Hadîsetü fi't-Tefsir*, Reşîd Rızâ'nın, *el-Menâr ve'l-Ezher*, Şekîb Arslan'nın, *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'üerba'îne sene*, İbrahim Ahmed Adevi'nin, *Reşîd Rızâ el-İmâmü'l-Mücahid*, Alâeddin Yalçınkaya'nın, *Cemâleddin Efgânî*, Abdurrahman b. Ahmed Kevâkibî'nin, *Ümmü'l-Kurâ*, Muhammed Cemal Tahhan'nın, *el'Amâlü'l-Kâmile li'l-Kevâkibî*, Muhammed Reşîd Rızâ'nın, *el-Hilâfe* adlı eserlerinin ilgili bölümlerinden faydalanılmıştır.

Ayrıca Reşîd Rızâ'nın *Mecellet'ül-Manâr*'da yayınlamış olduğu muhtelif makalelerinden, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde yer alan, M. Sait Özervarlı'nın, *Muhammed Abduh*, M. Suat Mertoğlu'nun, *Tefsirü'l-Menâr vb.* makalelerden istifade edilmiştir.

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın biyografisi araştırılırken; Ömer Nasuhi Bilmen'nin, *Büyük Tefsir Tarihi*, Mustafa Kara'nın, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Sadık Albayrak'ın, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* eserlerinden, Mesut Okumuş'un, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri*, Fatma Paksüt'ün, *Merhum Dayım Hamdi Yazır*, Yusuf Şevki Yavuz'un, *Elmalılı Muhammed Hamdi*, İsmet Ersöz'ün, *Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri* adlı makalelerine başvurulmuştur.

Kıssalarla ilgili kavramların açıklanmasında ve araştırmanın ihtiyaç duyulan bölümlerinde kaynak niteliğindeki lügatlere başvurulmuştur. İbn-i Manzûr'un, *Lisânü'l-'arab*, Râgıb İsfahânî'nin, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'an* el-Ezherî'nin, *Tehzîbü'l-Lüğa*, el-Askerî'nin, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, Fîrûzâbâdî'nin, *Kâmusu'l-Muhît* adlı eserleri başvuru başlıca lügatlerdir.

Araştırmanın birinci ve ikinci bölümünde tespit edilen başlıklar altında konular incelenirken üç aşamalı bir usul takip edilmiştir. Birincisi, başlıca klasik tefsir kaynaklarına müracaat edilmiş, bu kaynaklara göre konunun değerlendirilmesi kısaca hulâsa edilmiştir. İkincisi, Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinden mevzular mukayese metoduyla dikkatli bir şekilde okunmuş, farklı yorumlar ve bilimsel açıdan örtüşen görüşler kaydedilmiştir. Üçüncüsü, güncel eserlerde konumuzla ilgili bilgiler varsa özet olarak değinilmiş, her konu nihayetinde, Menâr ve Elmalılı'nın delilleri üzerinden kısa bir değerlendirme yapılmaya gayret edilmiştir.

İstifade edilen başlıca klâsik tefsirlerden bir tanesi, Taberî'nin, *Câmi'u'l-beyân 'ante'vîli âyi'l-Kur'an* adlı eseridir. Tefsir ilmine ait zengin bilgi malzemesini derleyen eser, hem daha sonraki tefsir çalışmaları, hem de ilmî ve tarihî tetkikler için çok değerli bir kaynak niteliğinde olup *Tefsirü't-Taberî* adıyla da bilinmektedir. Bu minvalde müracaat edilen bir diğer önemli kaynak, Mâtürîdî'nin, *Te'vilâtü'l-Kur'an* isimli eseridir. Mâtürîdî, bu eserde Kur'an'ı, Kur'an'la, sahih hadis ve haberle, dil bilgisi kuralları ve aklî istidlâlle açıklama yöntemini benimsemiş ve daha sonraki tefsir eserlerine kaynaklık etmiştir.

Çalışmanın değişik bölümlerinde sıkça müracaat edilen bazı kaynaklar; Fahrüddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*, Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf an hakâik-ı ğavâmizü't-tenzîl*, İbn-i Kesîr'in, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-'azîm*, Celâleddin Mahallî/Celâleddin Süyûtî'nin, *Tefsirü'l-Celâleyn*, İbn Âşûr'un, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Hayrettin Karaman, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrııcı, Sadrettin Gümüş'ün, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* eserleri olarak zikredilebilir.

Süleyman Ateş'in, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Bayraktar Bayraktar'ın *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı*, Celil Kiraz'ın *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, Hanefi Şola'nın *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Mehmet Okuyan'ın *Kıssalar Ne Söyler*, Mustafa Erdem'in *Hazreti Âdem*, isimli eserlerine zaman zaman başvurulmuştur. Çalışma süresince gerek TDV İslâm Ansiklopedisinde gerekse diğer ilmî dergilerde yayınlamış ilgili makalelere ulaşılmaya çalışılmış ve gerekli notlar kaydedilmiştir.

Çalışmada nakledilen Kur'an ayetlerinin mealleri, Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağırıcı ve Sadrettin Gümüş tarafından yazılmış, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarınca basılmış olan *Kur'an-ı Kerîm Meali* 'nden iktibas edilmiştir. İhtiyaç duyulması hasebiyle birkaç ayet mealinde *Elmalılı Hamdi Yazır Meali* tercih edilmiştir.

Kaynak temininde, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)'daki ilgili kaynaklara sıkça müracaat edilmiştir. Ayrıca elektronik ortamda *el-Mektebetü's-Şamile* 'den faydalanılmıştır.

Araştırma ilerledikçe okunarak ve fiziki olarak çalışmanın danışman hocasına takdim edilmiş, kendileri tarafından yapılan düzeltmeler dikkatlice kaydedilmiştir.

Menâr tefsirinde, metot olarak Reşîd Rızâ birçok yerde kendisine ait yorumları “benim görüşüm veya ben derim ki ifadeleriyle”, Hocası Muhammed Abduh'a ait yorumları, “üstadımız Abduh şöyle dedi” vb. ifadelerle belirtmiştir. Tefsirin bazı yerlerinde de yorumun kime ait olduğunu belirtmemiştir. Bu çalışmada, Menâr tefsirindeki yorumlar değerlendirilirken görüşün kime ait olduğu belirtmeye çalışılmıştır. Yorumun sahibi belirtilmemişse Abduh ve Reşîd Rızâ'nın ortak görüşü olarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH, REŞİD RIZÂ, ELMALILI M. HAMDÎ YAZIR'IN HAYATLARI İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

1.1. MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI

1.1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Asıl adı Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî olup Mısır'ın Nil deltasında yer alan Bahira kazasının Mahalletü'n-Nasr köyünde 1265/1849 tarihinde doğmuştur. Muhammed Abduh, hayat hikâyesinde, babasının kendisine Türkmen ülkesinden gelip aşağı Mısır'a çadır kuran bir Türkmen ailesine mensup olduklarını, bundan dolayı Türkmen ailesi olarak tanındıklarını söylediğini nakletmiştir.¹

Abduh'un ailesi, yedi yaşına gelinceye kadar O'nun için tuttuğu özel hocalardan ders almasını ve böylece okuma-yazmayı ve Kur'an okumayı öğrenmesini sağlamıştır. Yedi yaşına girince köyündeki sıbyan mektebine başlamış ve daha sonra hafızlığını tamamlamıştır. Kur'an-ı Kerim'i güzel okuyabilmesi ve tecvit bilgisini geliştirebilmesi için ailesi O'nu 1862 yılında Tanta'daki Ahmediye Medresesi'ne göndermiştir. Buradaki derslerini ikmâl ettikten sonra fıkıh, sarf ve nahiv dersleri almaya başlamıştır. Fakat bu medresedeki derslerin okutulma yönteminden memnun kalmamış, tekrar medreseye dönmek üzere çiftçilikle meşgul olmak üzere 1865 yılında köyüne dönmüş ve aynı yıl içinde evlenmiştir.²

Fakat ailesinin zorlaması ve bu sırada Şeyh Derviş adında bir zatın teşvikiyle Tanta şehrinde ilim hayatına yeniden başlamıştır.³ Abduh daha sonra Ezher Medresesi'nde öğrenim görmek üzere Kahire'ye gitmiş ancak burada geleneksel metotlarla ders verildiği, sarf ve nahiv kurallarına boğulduğu, fen, tarih ve coğrafya gibi derslere yer verilmediği gerekçesiyle Ezher'deki eğitim-öğretimi faydasız bulmuştur. Çünkü O'na göre Ezher'de, öğrencilerin zihinlerini, muhakeme yeteneklerini, yaratıcılık özelliklerini ortadan kaldıran katı lügavî

¹ Muhammed Reşid Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm* (Mısır: Mabatu'l-Menâr, 1931), 1/16; Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 2. Bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 17; Muhammed Reşid Rızâ - Hayreddin Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 61; M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/482.

² Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/20-21; Muhammed Abduh, *Müzekkerâtü'l-İmâm Muhammed Abduh*, ed. Tahir et-Tanahî (Mısır: Dâru'l-Hilâl, t.y.), 29-30; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 482; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 61-62; Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/482; Abduh, *Müzekkerâtü'l-İmâm Muhammed Abduh*, 29-30.

³ Şeyh Derviş, Şazeli tarikatına mensup olup Abduh'un kendisinden ahlâk ve tasavvufu ilgili dersler okuduğu, O'nun fikir dünyasına ilk etki eden zat olduğu bilinir. Abduh, *Müzekkerâtü'l-İmâm Muhammed Abduh*, 30-31; Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 21-22; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 19-21; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 63-64.

kurallara bağı bir öğretim mevcuttu. Abduh, Ezher’de derslere devam etmekle birlikte uzlete çekilip daha çok tasavvuf kitapları okuyarak tefekkür, dua ve zikirle meşgul olmuştur.⁴

Abduh, 1871 yılında Mısır’a gelen Cemâleddîn Efgânî (öl. 1314/1897) ile tanışmış, fikirlerinden etkilenmiş ve O’nun meclisinin müdavimlerinden olmuştur. Efgânî’nin o güne kadar tanıdığı geleneksel âlimlerden farklı olduğunu, çünkü geleneksel âlimlerin felsefe ve tasavvuftan hatta dünyadan habersiz olduklarını, Müslümanların içinde bulundukları kötü durumla ilgilenmediklerini söylemiştir. Efgânî’nin ise felsefe ve tasavvuf bildiğini, Kur’an-ı Kerîm’i bu açılardan yorumlayabildiğini, dünyayı, bilhassa İslâm ülkelerini tanıdığını, müceddit bir âlim olduğunu savunmuş ve O’ndan riyaziye, felsefe ve kelâm dersleri almaya başlamıştır. Aradığı her şeyi Efgânî’de bulduğunu söylemiş, O’nu övmüş⁵ ve O’nun yönlendirmesiyle sosyal ve siyasal konularla ilgilenmeye, güncel meseleler üzerinde yazılar yazıp konuşmalar yapmaya başlamıştır.⁶

Abduh, daha kendisi öğrenciyken ders vermeye başlamış, fakat vermiş olduğu derslerde Mu’tezile’yi, Eş’arî mezhebinin önüne geçirmesi nedeniyle suçlanmış, Ezher Medresesi’nden mezuniyeti tehlikeye girmiş ancak 1877’de orta dereceyle de olsa mezun olabilmıştır. Mezuniyetinden bir yıl sonra Muhammed Abduh, hem Ezher’e hoca olarak tayin edilmiş, hem de Kahire Dârü’l-Ulûmu’nda tarih, Dârü’l-Elsüni’l-Hidîviyye’de Arap dili ve edebiyatı dersleri vermeye başlamıştır. Ayrıca el-Veķa’i’u’l-Mısriyye gazetesinde yazılar yazmaya başlamış, kendisine bürokratların uygulamalarını ve mahkeme kararlarını tetkik edip eleştirme yetkisi verilmiştir. Ayrıca Mısır’daki eğitim faaliyetlerini denetleyen yüksek meclis adlı kuruluşa üye tayin edilmiştir.⁷

1.1.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Muhammed Abduh, Müslümanların dünyadaki itibarını yeniden layık olduğu konuma yükseltebilmek için kendince bir strateji belirlemiştir. Bu stratejiye göre önce öğrencilerden

⁴ Osman Emîn, *Raidü’l-Fikr el-Mısri* (Kahire: Mektebetü’n-Nahdati el-Mısriyyeti, 1955), 20-21; İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 22-23; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 64.

⁵ Abduh, Efgânî’yi ve verdiği derslerdeki başarısını şu sözleriyle övmüştür: “1288 yılında Mısır’a dinde basiret sahibi, toplumların ahvâlinde haberdar, geniş bilgi sahibi, ilmî sahalarda ihtisas sahibi, kalbi ve diliyle cesur bir adam geldi. O, Seyyid Cemâleddîn Efgânî olarak tanınmıştır. Mısır’da kalmayı kararlaştırdı, ilk önce bir öğrenci heyeti Onunla tanışmış, daha sonra pek çok resmî görevli ve seçkin insan O’nu ziyaret eder olmuştur. Daha sonra akide ve fikir açısından halkın anlayışıyla örtüşmeyen görüşleri Mısır’da yayılmaya başlamıştır. Bu durum muhalif düşüncelerini öğrenmek için daha fazla insanın O’nun meclisine katılmasına sebep olmuştur. Evini medrese olarak kullanmış ve burada bazı aklî ilimleri öğretmekle meşgul olmuştur. Derslerini çok sayıda ilim talebesi takip etmiştir. Sohbetlerine gerek öğrencilerden gerekse ulema ve diğer sınıflardan insanlar iştirak etmiştir. Sohbetlerinde daha çok, aklın yolunu aydınlatacak, akideyi saflaştıracak, nefsin derecelerini yüceltecek dinî konular, ayrıca ülkenin ve ülke halkının menfaatini ilgilendiren sosyal konular üzerinde yoğunlaşmıştır.” Bkz. Abduh, *Müzekkerâtü’l-İmam Muhammed Abduh*, 46-47.

⁶ Abdülmute’âl es-Sa’îdî, *el-Müceddidüne fi’l-İslâm* (Kahire: Mektebtü’l-Âdâb, 1997), 399-400; İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 25; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 64; Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/482.

⁷ Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/483.

bir kadro oluşturulacak, sonra bu kadroyla birlikte siyaset sahasında çalışmalar yapılarak yönetim ele alınacak ve böylece İslâm Devleti kurulacaktı. Ancak bu sırada Abduh, Urabî Paşa tarafından Hidiv İsmail Paşa ve İngiliz sömürge yönetimine karşı başlatılan direniş hareketini desteklediği gerekçesiyle 1882 yılında üç yıl Beyrut'a sürgün edilmiştir. Burada ders okutma faaliyetlerine devam etmiştir. Abduh hedefine ulaşabilmesi için bir güçle iş birliği yapma ihtiyacını hissetmiş, bu sebeple mason cemiyetine girmiş ve bir locanın başkanı olmuştur.⁸ Bu yönüyle çok eleştirilen Abduh'un mason cemiyetine girme gerekçesini öğrencisi Reşîd Rızâ makul bir şekilde izah etmeye çalışmıştır.⁹

Efgânî ve Abduh *el-'Urvetü'l-vüskâ* adında gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Hindistan, Mısır, Mağrip ve Suriye gibi Müslüman ülkelerden üyeleri bulunan bu cemiyetin amacı, Müslümanlar arasında birliği sağlamak, Müslümanları bilinçlendirmek, dinamik hale getirmek, kendilerini çepeçevre saran tehlikelerden haberdar etmek ve bu tehlikelerle mücadele yöntemlerini öğretmektir. Abduh, 1883 yılında Efgânî'nin davetiyle Paris'e gitmiş ve Onunla birlikte daha önce kurmuş oldukları cemiyetin ismini taşıyan *el-'Urvetü'l-vüskâ* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Abduh, derginin başyazarı olmasının yanında, gizli cemiyeti yaymak ve amacı doğrultusunda aktif faaliyetlerde bulunmakla da görevli idi. Bu nedenle

⁸ Rızâ- Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 68; M. Sait Özervarlı, "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/482.

⁹ Reşîd Rızâ, Abduh'un mason teşkilâtıyla ilişkisini şöyle açıklamıştır: "Üstadımız yıllar önce masonluğu terk etmiştir. Sürgünden döndükten sonra masonlar O'nu birçok kez teşkilâta çağırmışlar ancak O hem bu davetleri hem de teşkilâtın kendisine vermek istediği nişanı reddetmiştir. Kendisine bir gün 'bu masonluğun mahiyeti nedir?' diye sorduğumda bana şunları söylemişti: 'Masonluğun faaliyet gösterdiği ülkelerdeki varlık sebebi sona ermiştir. Masonlar, ilme ve hürriyete karşı savaş açmış bulunan krallar, imparatorlar ve papalarla mücadele ediyorlardı, bu da çok büyük bir eylemdi ve Avrupa'nın bugünkü seviyeye gelmesinde önemli bir etkisi oldu. Bugün batılılar, mason cemiyetini eski bir eseri korur gibi koruyorlar ve onu, insanlar arasında tanışma ve dayanışmayı sağlayan bir moral cemiyeti olarak görüyorlar. Benim Seyyid Cemaleddin'le bu cemiyete girmem, sosyal ve siyasal amaçlarımıza ulaşma çabamızda cemiyeti kullanmak içindi. Ben onu yıllar önce terk ettim ve bir daha da asla geri dönmedim. Bu cemiyet Mısır'da öncesi ile kıyaslanamaz bir ölçüde ayağa düştü. Yine Üstadımızın bana naklettiğine göre, Beyrut'ta bir mason derneği, bazı Avrupa Devletlerinin güdümünde Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışıyordu ve üstat valiye bu derneği kapatmasını telkin etti. Vali, bu işin kendi gücünü aştığını zannederek çekindi. Üstat ona cesaret vererek yol gösterdi, vali de bu yoldan yürüyerek cemiyeti kapattı. Aslında Efgânî ile birlikte Üstadın mason cemiyetinden çekilmelerinin tarihi daha gerilere, İngiliz büyük doğu mason locası başkanı ve veliaht prensinin Mısır'a geldiği tarihe kadar gitmektedir. Mason locaları prensin şerefine bir toplantı yapmışlardı. Toplantıda, localardan birinin başkanı, prensi mason derneğinin bir üyesi olarak değil de özel unvanları ile takdim etmişti. Efgânî buna itiraz etti. 'Mason derneğinin, devletlerden birinin ve özellikle İslâm dünyasına şunları yapmış olan İngiliz Devleti'nin veliahdı olarak, bu sıfat ile bir şahsın şerefine toplantı yapamayacağını, onun diğer üyelerden farkı bulunmadığını' söyledi. Bazı başkanlar Efgânî'ye karşı çıktılar ve şiddetli tartışmalardan sonra kendisi ve bazı bağlıları dernekten ayrıldılar. Önce Fransız şark locasına katıldılar, sonra yerli bir loca kurdular, daha sonra da masonlukla alakalarını kestiler. Şeyh Muhammed Abduh'un, mason cemiyetine girip çıktıktan sonra resmî görevler ve yönetim nezdindeki yeri bakımından yıldızının parladığını gören bazı Ezher hocaları da masonluğa girmişlerdir. Ancak bunların amacı, şahsî menfaatlerdir. Efgânî ve cemaatinden başka hiçbir âlim bu cemiyete, İslâm âleminin ve Müslümanların menfaati için girmemişlerdir." Bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, "Sîratü'l-Üstâzi'l-İmâm", *Mecelletü'l-Menâr* 8 (1323): 402-403.

lkeler arası gizli seyahatler yapıyor, cemiyet yeleri ile bir araya gelip fikir alışverişinde bulunuyordu.¹⁰

Abduh, İngilizler'in Mısır'a tecavz ve Mısır yönetiminin İngilizler'e boyun eğmesi, Müslümanlar arsındaki tefrika gibi etkenlerden dolayı siyasî sahada da faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat siyasî sahada yapmış olduğu çalışmalarda başarılı olamayınca, siyasetten çekilip idealist insan yetiştirme gerektiği fikrine sahip olmuş ve bu konuda Efgânî ile ayrı düşmüştür.¹¹

Abduh ile Efgânî arasındaki görüş ayrılığı Mehmet Akif'in şu dizelerde yerini almıştır:

Galiba söylediğim yoktu, evet, hiç yoktu.

Mısır'ın en muhteşem stadı Muhammed Abduh,

Konuşurken neye dairse Cemaleddin 'le

Der ki tilmizine Afgan 'lı:

Muhammed dinle!

İnkılab istiyorum, başka değil, hem çabucak.

ne bizler düşüp İşlm 'ı da kaldırmazsak,

Nazariyyat ile bir şeyler olur zannetme!

O berhni de artık yetişir, dinletme!

Çünki muhtac-ı tezahür değil istidadın.

şüphe yok, hakk-ı semhleri var stadın.

Gidelim bir yere, hatta şu bizim Sudan 'a

Yeni bir medrese tesis edelim Urbn 'a

Daha  beş de faziletli mücahid bulalım,

Nesli tehzb ile i 'l ile meşgul olalım,

ıkarıp gönderelim hsılı, şeyhim yer yer

Oradan lem-i İşlm 'a Cemaleddin 'ler.

Bu, fakat yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum.

Yirmi günlük işe bak sen!

*Kulunuz ma 'zrum.*¹²

Abduh, Avrupa'da gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler sonucunda hedeflediği başarıya ulaşamamış, el-'Urvetü'l-vüskâ dergisi kapatılmış, Mısır ve İşlm dünyasının kısa vadeli çalışmalarla kurtarılamayacağı yönündeki görüşü pekişmiş ve bu konuda Efgânî'den farklı bir yöntem izlemeye karar vermiştir. Abduh, 1884 yılının sonlarında Tunus'a, oradan Beyrut'a geçmiş, burada daha çok eğitim, kültür ve düşünce konularında yoğunlaşmış ve dinler arası

¹⁰ Rızâ, "Srat'l-ştzi'l-İmâm", 8/457; Rızâ -Karaman, *Gerçek İşlm 'da Birlik*, 74; Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/483.

¹¹ Rızâ, "Srat'l-ştzi'l-İmâm", 8/457.

¹² Rızâ - Karaman, *Gerçek İşlm 'da Birlik*, 77.

diyalog çalışmalarına önem vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Abduh, “(Resulüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah’tan başkasına tapmayalım; O’na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayalım. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz Müslümanlarız, deyiniz.”¹³ ayetinden hareket ederek asırlardan beri devam eden hurafeler ve yanlış anlayışlar ortadan kaldırılırsa, semavî din mensuplarının birbirleriyle uzlaşmalarının ve dayanışmalarının mümkün olabileceği görüşüne sahip olmuştur.¹⁴

1889’da Mısır’a dönen Muhammed Abduh, birçok ülkeye seyahatler yaptığını, birçok ülkede Müslümanlarla görüştüğünü, bu zaman diliminde büyük tecrübeler kazandığını belirterek Müslümanların içinde bulunduğu hastalıklı durumun iki önemli sebebinin olduğunu vurgulamıştır. O’na göre, bu durumun birinci sebebi; Müslümanlar dinlerini bilmedikleri için dinin muhteviyatından olmayan birçok bidat ve hurafeyi dine dâhil etmeleri, yaşadıkları dinin gerçek İslâm’dan uzaklaşması ve yabancılaşmasıdır. İkincisi; bütün ülkelerde zalim Müslüman sultanların baskıcı yönetimler ihdas etmesidir. Abduh’a göre bu olumsuz durumların düzelmesi için Müslümanlar önce bozdukları dinlerini düzeltip dinin aslına dönmeli, sonra da istibdada dayalı yönetimlere son vererek yönetime bizzat dâhil olmaları gerekir.¹⁵

Abduh, Mısır’a döndükten sonra siyasî faaliyetlerden uzak durmuş, idarecilere karşı yumuşak bir tavır takınmaya başlamıştır. Bu ve benzeri tutumlarından dolayı, kendisini eleştiren Efgânî ile yollarını ayırmıştır. Mısır’da hâkimlik ve istinaf mahkemeleri müsteşarlığı görevlerini üstlenen Abduh, başta Ezher olmak üzere ülkedeki eğitim ve yargı kurumlarının yeniden yapılandırılması için çalışmalar yapmış ve Ezher İdare Meclisi üyeliğine tayin edilmiştir. Yaptığı teklifler ve hazırladığı programlarla yönetimin ilgisini çeken Abduh, 1899 yılında Mısır müftülüğüne tayin edilmiştir. Hayatının sonuna kadar devam eden müftülük görevi sırasında ıslah çalışmalarına ağırlık veren Muhammed Abduh, ayrıca Kanunlar Danışma Meclisi üyeliği yapmış, İslâmî Hayır Cemiyetinin kurucuları arasında yer almıştır. Abduh, son dönem Mısır’da üstlenmiş olduğu birçok resmî ve sivil görevlerinin yanı sıra yazma ve ders verme faaliyetlerine devam etmiştir. Bu kapsamda 1899 yılında Ezher’de başladığı tefsir derslerine vefatına kadar devam etmiştir. Kendisini hayranlık derecesinde denebilecek şekilde takip eden öğrencisi Reşîd Rızâ, Nisâ suresinin 125. ayetine kadar verdiği

¹³ Kur’an-ı Kerîm Meâli, çev. Hayreddin Karaman vd., 3.Bs (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), Âl-i İmrân 3/64.

¹⁴ İşcan, Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri, 60; Rızâ - Karaman, Gerçek İslâm’da Birlik, 77-78; Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/483.

¹⁵ Rızâ, “Sîratü’l-Üstâzi’l-İmâm”, 8/465; Rızâ - Karaman, Gerçek İslâm’da Birlik, 79-80.

dersleri özetleyerek not almış ve el-Menâr dergisinde yayımlamıştır. Abduh, 1905 yılında hastalanmış ve 56 yaşında İskenderiye’de vefat etmiştir.¹⁶

1.1.3. Eserleri

Muhammed Abduh, 56 yıllık ömründe resmî veya sivil birçok görevler üstlenmiş, ülkeler arası seyahatlerde bulunmuş ve sürgün hayatı yaşamış olmasına rağmen birçok kitap ve makaleye imza atmıştır. Makaleleri, kendisi hayatta iken çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış, kitaplarının ise bir kısmı hayatında, geri kalanlar vefatından sonra birçok kez basılmıştır. Abduh’un bütün eserlerini, hayat hikâyesi ile birlikte neşretme faaliyetine ilk kez öğrencisi ve dava arkadaşı Reşîd Rızâ başlamıştır. Abduh’a ait kitap, makale, hatıra ve yazıları bir araya getirmek için “Tarîhu’l-Üstazi’l- İmam” adlı eseri telif etmiş ancak bu eserde bazı eksiklikler tespit edilmiştir. Bunun üzerine Dr. Muhammed Amâra, bu eksiklikleri ortadan kaldırmak amacıyla Muhammed Abduh’un bütün eserlerini belli bir sistematik içerisinde topladığı *el-A’malu’l Kâmile li’l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* adlı, altı ciltlik eseri kaleme almıştır.¹⁷ Burada Abduh’un belli başlı eserleri kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

1- *Risaletü’t-tevhîd*: Muhammed Abduh’un en önemli eseri kabul edilen *Risaletü’t-tevhîd*, O’nun İslâm inancı ve düşüncesi sahasındaki görüşlerini, bu alandaki meseleleri değerlendirme ve açıklama yöntemini gösterir. Abduh bu kitabı Ezher’de ders kitabı olarak da okutmuştur. Muhammed Amâra’nın antolojisinde¹⁸ yer alan eser müstakil olarak da basılmıştır. Kitabın ilk kısmında kelâm ve mezhepler tarihi konularına yer verilmiş, daha sonra klâsik kelâm meseleleri yeni bir yaklaşımla değerlendirilmiş, peygamberlik konusu psikolojik ve sosyolojik deliller kullanılarak işlenmiş, kitabın son kısmında akait ve kelâm kitaplarının ihtiva etmediği, İslâm ve İslâm’ın kazandırdıkları, İslâm’ın hızlı yayılmasındaki sır gibi genel konulara yer verilmiştir. 1326 yılında Reşîd Rızâ’nın taliki ile Menâr matbaasında müstakil basımı yapılan kitap, piyasada mevcut olup birçok dile çevrilmiştir.¹⁹

2- *Şerh’u-Nehci’l-Belâğa*: Şerîf er-Radî (öl. 406/1015) tarafından toplanan, Hz. Ali’nin hitabet ve sözlerinden oluşan *Nehcü’l-Belâğa* adlı esere Abduh’un yaptığı şerhtir. Bazı âlimlerin görüşüne göre, bu şerhi önemli kılan özellik, Müslümanların birlik ve

¹⁶ İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 65-79; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 80-85; Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/483.

¹⁷ İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 80; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 90.

¹⁸ Muhammed Amâra, *el-A’malu’l-Kâmile li’l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Beyrut: Dâru’s-Şurûk, 1993), 1/369-489.

¹⁹ İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 85; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 92; Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/486.

bütünlüğüne zarar vermeyecek bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasıdır. İlk baskısı 1885 yılında Beyrut'ta yapılmış, daha sonra Mısır ve Suriye'de birçok baskısı yapılmıştır.²⁰

3- *Şerh'u-Makamâtı Bedüzzamân el-Hemedânî*: Hemedânî'nin (öl. 398/1008) bir Arap edebiyatı şaheseri olan ve devrinin sosyal, siyasî, ekonomik ve fikrî yönlerini açıklayan, bu açıdan bir medeniyet tarihi araştırması değeri taşıyan Makamât adlı eserini Arapça olarak açıklamıştır. İlk şerhini Abduh'un yaptığı bu ender eserin birinci basımı 1898 yılında Beyrut'ta yapılmış, daha sonra birçok basımı yapılmıştır.²¹

4- *Şerhu'l-Besâir'n-Nasîriyye*: Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (öl. 540/1145) tarafından mantık ilmiyle alakalı olarak yazılan el-Besâir'n-Nasîriyye isimindeki eseri şerhetmiştir. Eserin ilk tam neşri Muhammed Abduh'un bu şerhiyle birlikte 1898 yılında Mısır'da yapılmıştır. Abduh bu eseri Ezher'de öğrencilerine okutmuş ve Reşîd Rızâ da bu derslere katılmıştır.²²

5- *er-Raddu 'ala Hanoto*: Fransız tarihçi ve diplomat olan (Hanotaux) Hanoto (öl. 1944), Fransa'nın sömürgelerindeki halkları kendine bağlayabilmesi için birkaç makale yazmış, bu makalelerinde Ârî ırkın Sâmi ırktan üstünlüğünü savunmuş, İslâm ve Hristiyanlık arasında mukayeseler yapmış, Müslümanların bulunduğu olumsuz durumdan hareketle İslâm'a saldırmıştır. Muhammed Abduh, Hanoto'nun bu makalelerine altı makale ile cevap vermiştir.²³ Abduh'un Hanoto'ya reddiyesi Millî Şairimiz Mehmet Akif Ersoy (öl.1936) tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve "Hanoto'nun Hücumlarına Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâm'ı Müdafaası" ismiyle İstanbul'da 1331 yılında yayımlanmıştır.²⁴

6- *Tefsir'u-Sureti'l-Asr*: Muhammed Abduh'un Cezayir'de birkaç derste işlediği Asr Suresi tefsiri, 1321 yılında Kahire'de bir cep kitapçığı halinde basılmıştır. Mehmed Âkif Ersoy, bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Merhum Ahmet Hamdi Akseki (öl. 1951) de Asr Suresi ile alakalı dersler vermiş ve daha sonra kitap haline getirdiği bu derslerinde, Abduh'un Asr Suresi tefsirinden azami derecede istifade ettiğini söylemiştir.²⁵

²⁰ Emîn, *Raidü'l-Fikr el-Mısri*, 261; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 85; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 91; Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/486.

²¹ Emîn, *Raidü'l-Fikr el-Mısri*, 261; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 85; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 91; Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/486; Nevzat Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/321.

²² Emîn, *Raidü'l-Fikr el-Mısri*, 262; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 85; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 91; Ahmet Kayacık, "Kâdî Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/203.

²³ Amâra, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 2/217-251.

²⁴ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 92-93.

²⁵ Amâra, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 2/481-496; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 86; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 93; Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/486.

7- *Tesîr'u-Cüz-i 'Amme*: Abduh'un Avarupa seyahatleri sırasında kaleme aldığı 'Amme cüzünde yer alan surelerin tefsirlerinden oluşan eseridir. Kitabın sonunda yer alan bilgiye göre Abduh, bu eserini İsviçre'nin Cenevre kentinde 23 Ağustos 1903 tarihinde saat 18.00'da ikmal etmiştir. Eser 1322/1904 tarihinde basılmış ve Abduh'un başkanı olduğu el-Cem'ıyyetü'l-hayriyye'ye bağlı okullarda okutulmuştur. Eserdeki bazı surelerin tefsirleri Türkçe'ye çevrilerek Sebîlü'r-Reşâd mecmuasının muhtelif sayılarında neşredilmiştir. 'Amme Cüzü Tefsiri Halil Çelik tarafından tercüme edilmiş ve farklı mütercimler tarafından tercüme edilen Menâr tefsirinin son cildine dâhil edilmiştir. Yeri geldiğinde izah edileceği gibi bu eserde Abduh, Fil Suresi tefsirindeki ifade ve görüşlerinden dolayı başta Merhum Elmalılı olmak üzere birçok âlim ve araştırmacı tarafından eleştirilmiştir.²⁶

8- *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm*: Reşîd Rızâ, Abduh'un Nisâ Suresi'nin 125. ayetine kadar yazmış olduğu tefsiri, Kahire'de yayımladığı Mecelletü'l-Menâr'da bölüm bölüm neşrettiği için Tefsiru'l-Menâr ismiyle meşhur olmuştur. Hocasının vefatından sonra Reşîd Rızâ, Yusuf Suresi'nin 52. ayetine kadar devam edebilmiş ve 1366/1947 yılında Kahire'de 11 cilt olarak eserin ilk basımı yapılmıştır.²⁷

Dr. Amâra'ya göre, Reşîd Rızâ, Abduh'un tefsir ettiği bölüme kendi görüşlerini katarak kısmen müdahale etmiş, böylece iki müfessirin görüşleri karışmıştır. Amâra, kendi kitabının 4. ve 5. cildinde yayınladığı metnin ayıklanmış hali olduğunu söylemiştir.²⁸ Hayreddin Karaman'a göre Abduh, tefsirinde çağdaş aydın tabakayı etkilemek çabasıyla rivayetlerin kaynaklarını araştırma veya tefsirini rivayetler doğrultusunda yazma yerine aklı ön plana çıkarmıştır. Reşîd Rızâ ise selefi çizgiyi benimsediğinden, rivayetleri önemsemiş ve eski müfessirlerin görüşlerine de yer vermiştir.²⁹

9- *Fetâvâ*: Abduh, yapılan tespitlere göre Mısır müftülüğü sırasında 944 fetva vermiş ve bu fetvaları Müftülük dairesinin siciline kaydetmiştir. Söz konusu fetvaların 184'ü daha sonra neşredilmiştir.³⁰

Muhammed Abduh'un düşünceleri ve ıslahatçı çizgisi, kendinden sonra bırakmış olduğu eserleri, öğrencileri vasıtasıyla Mısır'da ve İslâm dünyasında yeni bir çizgi, farklı görüş halinde devam etmiştir. Öğrencisi ve en yakın takipçisi Reşîd Rızâ, O'nun hayatında

²⁶ Muhammed Abduh, *Tefsîr'u-Cüz-i-'Amme*, 3. Bs (Matba'at'ü- Mısır, 1341), 187; Amâra, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 5/299-550; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 86; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 93-94.

²⁷ Emîn, *Raidü'l-Fikr el-Mısri*, 263; İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 86; M. Suat Mertoğlu, "Tefsîrü'l-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/297.

²⁸ Amâra, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 4/21-743; 5/4-269.

²⁹ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 96.

³⁰ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 96.

kurup yazarlık yaptığı el-Menâr dergisi ve yayınevinde, Abduh'un makale ve eserlerini neşrederek görüşlerinin geniş kitlelere ulaşmasına katkıda bulunmuştur.³¹

1.2. REŞİD RIZÂ'NIN HAYATI

1.2.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Reşîd Rızâ'nın ailesi Hicaz Bölgesi'nden gelip Irak'ın Necef şehrine yerleşmiş, buradan da günümüzde Lübnan sınırları içerisinde yer alan Trablusşam'a yakın bir köy olan Kalemûn'a göçmüştür. Annesinin adı Şerife Fatıma Hublus, babasının adı, Seyyid Şeyh Ali Rıza el-Huseynî, el-Hasenî olan Reşîd Rıza, 18 Ekim 1865 yılında bu köyde dünyaya gelmiştir. Tam adı, Muhammed Reşîd Ali Rızâ b. Muhammed Şemseddin b. es-Seyyid Bahaiddin b. es-Seyyid Molla Halife el-Kalemunî, el-Bağdadî'dir.³² Reşîd Rızâ, hem anne hem de baba tarafından Ehl'i-Beyt'e mensup olması hasebiyle her fırsatta kendisinin bu özelliğini iştihakla dile getirerek, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Cafer es-Sadık için *ceddimiz* ifadesini kullanır.³³ Reşîd Rızâ'nın ailesi, ilimde, dine hizmette yoksullara yardım etmede temayüz ettiği için *Meşâyih* lakabıyla tanınıyor, saygı duyuluyor ve seviliyordu. Evlerine her milletten ve her devletten âlimler geliyor ilim meclisleri oluşturuyor ve aile onları günlerce ağırlıyordu. Kendisinin dünyaya gelmiş olduğu evlerinin yakınında, dedeleri tarafından bir mescit inşa edilmiş, Osmanlı Sultan'ı bu mescit için yer tahsis etmiş, aileye bu mescitte imamlik-hatiplik görevlerini icra etmeleri ve ders vermeleri için berât vermişti.³⁴

Reşîd Rızâ'nın hayatı ana hatlarıyla değerlendirildiğinde, kişiliğini ve düşünce dünyasını etkileyen faktörler, üç başlık altında incelenebilir. Esasen her insanın hayatında belirli olay ve kişilerin etkisi görülmekle birlikte, Reşîd Rıza'nın hayatında bu etkiler, daha belirgin çizgilerle hissedilir. Reşîd Rızâ'nın düşünce alt yapısını oluşturan faktörler; 1. Eğitim faktörü 2. Efganî ve Abduh faktörü 3. Sosyal ve Siyasî faktörler olarak sıralanabilir.

³¹ Hocasının ölümünden sonra Reşîd Rızâ'nın Menâr eksenli ekolü, 1. Dünya Savaşı'nın İslâm dünyasındaki yıkıcı sonuçlarının da etkisiyle giderek daha katı bir Selefilîğe ve Batıcı modernleşme karşıtı sert bir konuma oturmuştur. Bu ekol, İhvân-ı Müslimîn hareketinin doğmasında etkili olmuştur. Abduh'un ıslahatçı düşünceleri, İslâm Medeniyeti ile Batı modernleşmesi arasında sentez yapmayı hedefleyen akılcı yorumları, öğrencilerinden Muhammed Ferîd Vecdî ile sonraki Ezher şeyhlerinden Mustafa el-Merâgî, Mustafa Abdürrâzık ve Mahmûd Şeltût tarafından sürdürülmüştür. Muhammed Abduh'un yorumları, Osmanlı Türkiye'si'nde Mehmed Âkif başta olmak üzere Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'l-Reşâd çizgisinde yer alan İslâmcı ekolü etkilediği gibi Ziya Gökalp ve İslâm Mecmuası çizgisindeki modernistleri de etkilemiştir. Abduh'un yorumları Abdullah Cevdet ve Celâl Nuri gibi laik Batıcı kesimler tarafından da kendi görüşleri doğrultusunda kullanılmıştır. Bkz. Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/486.

³² Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *el-Medreset'ül-'Akliyyet'ül-Hadîsetü fi't-Tefsîr*, 2. Bs (Riyad, 1403), 1/170; Menûbe Burhânî, *el-Fikru'l-Makâsidi'inde Muhammed Reşîd Rızâ* (Doktora Tezi, Batna Üniversitesi, 2007), 14; Mustafa Aydın, "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018): 11/58; M. Sait Özervarlı, "Reşîd Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2008), 35/14.

³³ Muhammed Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-Kitâbi, 1990), 11/49; Rumî, *el-Medreset'ül-'Akliyye*, 1/17-171.

³⁴ Reşîd Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher* (Mısır: Matbaatü'l-Menâr, 1352), 133-134; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 147.

Reşîd Rıza, ilk Kur'an okumayı, yazmayı, dört işlemi kendi kasabasındaki mahalle mektebinde öğrenmiştir. Babası, ahlakî yönden bozulabilir endişesiyle rüşd çağına gelinceye kadar O'nu Trablus'a göndermemiştir.³⁵ Rüşd çağına gelince ahlâken bozulmayacağı kanaati olduğundan babası onu Trablus'ta bulunan Osmanlı Rüştiye mektebine kaydettirmiştir. Ancak, Rüştiye mektebinin eğitim dili Türkçe olup amacı devlet dairelerine memur yetiştirmekti. Reşîd Rızâ'nın hedefinde devlet memurluğu bulunmadığı için bir yıl eğitim gördükten sonra bu mektepten ayrılmıştır. Bu dönemde, Batı'nın ilerlemesinde, eğitimin etkili olduğuna inanan, İslâm coğrafyasının yükselmesi için dinî ve fennî ilimlerin bir arada verildiği sanat ve meslek okullarının açılmasını savunan Hüseyin el-Cisr (öl. 1909) II. Abdülhamid döneminde bir kısım aydınların da desteğini alarak el-Medresetü'l-Vataniyyetu'l-İslâmiyye adında, müdürlüğünü kedisinin yaptığı bir medrese kurmuştu. Reşîd Rızâ, Trablusşam'da dinî ve modern ilimlerin bir arada okutulduğu ilk İslâmî medrese olan ve Arap dili ve edebiyatının yanında temel İslâm ilimleri, coğrafya, mantık, matematik, tıp, felsefe, Osmanlı kanunları, Türkçe ve Fransızca gibi derslerin de okutulduğu bu mektebe kaydını yaptırmıştır. 1896 yılında âlim sıfatıyla bu okuldan mezun olmuştur.³⁶

Bu okulda, Türkçe, Arapça ve Fransızca dersler verilmesi, dinî ilimlerin yanında mantık, felsefe, matematik gibi tabii ilimlerin de okutulması ayrıca donanımlı bir âlim olan Hüseyin el-Cisr'in, Reşîd Rızâ ile özel olarak ilgilenmesi, O'nu birçok ilimden ve kitaptan haberdar etmesi, Trablus gazetelerinde yazı yazmasında öncülük etmesi, O'nun tanınmasında ve ıslahatçı kişiliğinin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.³⁷

Almış olduğu eğitim gereği, yaptığı çalışmalardan bir tanesi de, hem modern bilimleri öğrenen, hem de dini bilimleri bilen âlimlerin yetiştirilebileceği bir eğitim sistemi kurma çabaları olmuştur. Böylece bu eğitimi almış olanlar dünyayı tanıyacaklar, dini donanıma sahip olacaklar, oryantalistlerin saldırgan görüşlerine karşılık verebileceklerdir. Kadınların da eğitimden geri bırakılmaması gerektiğini savunan Reşîd Rızâ, eğitilmiş Müslüman fertlerin her durumda akidelerini korumasının önemine vurgu yapmıştır. Bunun için yabancı okullara gönderilecek kız öğrenciler hususunda kendisine sorulan soruya verdiği cevapta, kız öğrencilerin reşit olup dinlerini ve akidelerini öğrendikten sonra ancak yabancı okullarda eğitim-öğretim görmelerine izin verilebileceği yönünde fetva vermiştir.³⁸

³⁵ Şekîb Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'üerba'îne sene* (Dimaşk: Matbaa't-ü İbn Zeydûn, t.y.), 35.

³⁶ Rumî, *el-Medreset 'ül-'Akliyye*, 1/72; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 35-36; İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/537; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 35-36.

³⁷ Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 141; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 148.

³⁸ Reşîd Rızâ, *Fetâvâ*, 2005, 1/43-44, 673; 3/982 5/2139.

Batı kültürünün İslâm dünyasını istilâ etmesine yazılarında karşı çıkan Reşîd Rızâ, bu durumun durdurulamaması halinde gelecekte Müslüman toplumların dinî, siyasî ve sosyal bakımdan birçok sorunla karşı karşıya kalacağını savunmuş, Batı'dan veya yabancı kültürlerden alınabilecek ve alınamayacak değerleri birbirinden ayırmaya çalışmıştır. O'na göre yabancı kültürlerdeki herhangi bir inanç, âdet, gelenek ve görenek din ile alakalı ise Müslümanların bu yabancı değerleri taklit etmeleri, almaları kesinlikle caiz olmadığı gibi bunu bilinçli bir şekilde uygulamaları halinde dinlerini de kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelirler. Eğer bu yabancı değerler, sosyal, siyasî ya da sanayi alanlarında ise ve alınmasında fayda varsa alınmalıdır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan yeni silahlar almak suretiyle orduyu modernize etmesini savunmuştur. Ancak bunu yaparken Müslümanların kendi değerlerinden taviz vermemesi gerektiğini, Hz. Ömer'in, Suriye'nin fethinden sonra bu ülkeyi ziyaretinde ortaya koymuş olduğu tavırla örneklendirmiştir: Çevresindeki insanlar Hz. Ömer'e, halkın karşısına çıkarken, daha gösterişli elbiseler giymesini tavsiye etmişler ve halkın böyle bir beklenti içinde olduğunu söylemişlerdir. Hz. Ömer'in ise verdiği tarihî cevap şu olmuştur: "Biz buraya, onları nasıl idare edeceğimizi öğretmeye geldik, onların nasıl idare ettiklerini öğrenmeye gelmedik."³⁹ Reşîd Rızâ, Batı'ya gönderilen gençlerin, ileri teknoloji ve bilim elde edecek yerde, onların yozlaşmış değerlerini, kılık kıyafetlerini, Müslümanlarla ters düşen âdetlerini almak suretiyle memleketlerine döndüklerinden ve İslâm toplumunu fesada uğrattıklarından şikâyet etmiştir.⁴⁰

Reşîd Rızâ'nın bizzat kaleme aldığı el-Menâr ve'l-Ezher adlı eserinde hocaları ve onlardan okuduğu ilimler hakkında bilgiler vermiştir.⁴¹ Reşîd Rızâ'nın, özellikle ahlâkî yönden olgunlaşmasında, bu dönemde tasavvuf yolunu benimsemesinde üzerinde büyük etkisi olan âlimlerden bir tanesi de Ebû Hâmid imam el-Gazzâlî (öl. 505/1111)'dir. Öyle ki O'nun İhyâu Ulûmî'd-Dîn isimli eserini başucu kitabı yapmış ve bu eseri taştan fıskıran, kalbini ve nefsinı temizleyen berrak bir suya benzetmiştir.⁴²

Reşîd Rızâ'nın tasavvufa meyiletmesinde ailesinden almış olduğu ilk eğitimin etkisi olduğu gibi sahip olduğu karakterin de bu yolu tercih etmesine vesile olduğu söylenebilir. O

³⁹ Rızâ, *Fetâvâ*, 3/1907.

⁴⁰ Rızâ, *Fetâvâ*, 3/1907; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 211-212.

⁴¹ Buna göre el-Ezher'de okumuş ve aynı üniversitede uzun yıllar hocalık yapmış olan Şeyh Mahmud Neşşabe'den (öl.1307/1890) hadis ilmini öğrenmiş, ana hadis kitaplarından faydalanma melekelerini elde etmiş, vaaz ve irşad kitaplarında geçen hadislerin tenkid bilgisini öğrenmiş, ayrıca O'ndan Şâfiî fikhını okumuştur. Şeyh Abdülğani er-Rafîi'den (öl.1308/1891) İmam Şevkânî'nin (öl.1250/1834) Neylu'l-Evtârı'nın az bir kısmını okumuştur. Şeyh Muhammed Kavukci'den (öl. 1305/1888) kendi yazdığı hadis ilmine ait rivâyet-dirâyet, cerh ve ta'dil gibi konularda dersler almıştır. Muhammed el-Huseynî ile Muhammed Kâmil er-Rafîi'nin münakaşalı usûl ve mantık derslerini takip etmiş, tartışmalara katılmış ve bu derslerde hocalarının takdirini toplamıştır. Bkz. Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 142; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 1937, 42-43; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 148.

⁴² Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 143; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 1937, 42-43; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 148.

ilk tahsil döneminde, dedesinin yaptırmış olduğu mescitteki bir hücrede uzun uzun ders çalışarak ve ibadet ederek vaktinin büyük bir kısmını burada geçirmeye başlamıştır. Annesi O'nun bu hayatını anlatırken “O’nu uyurken görmedim, bizden sonra uyur, bizden önce kalkardı.”⁴³ demiştir.

Reşîd Rızâ, Geceleri bahçelerindeki ağaçların altında kılmış olduğu teheccüd namazlarından, dalmış olduğu tefekkürlerden almış olduğu doyumsuz lezzeti, yaşamış olduğu ruhî yüceliği büyük bir şevkle anlatmıştır.⁴⁴

Reşîd Rızâ, Trablustaki yıllarında tasavvuf yolunda, zahit bir genç olarak kişiliğini oluştururken zaman zaman kendinden büyük bazı tasavvuf erbabı hocaları ile tartışmaya girmiştir. Bunlardan önde geleni, her Cuma gecesi evinde, ehli tasavvuf insanların katıldığı, zikir icra edilen, dini musiki söylenilen ve programlar gerçekleştirilen Hüseyin el-Cisr’dir. Reşîd Rızâ, Katılmış olduğu bu toplantılardan bir tanesinde, Müslümanların genelinde dışındaki tarikat ehline ait özel hükümlerin olamayacağını belirterek, burada icra edilen tasavvuf musikisinin, okunan naatların ibadet haline getirildiği gerekçesiyle hocası el-Cisr’e itiraz etmiştir. Hocası el-Cisr, bu itiraza karşılık zikir meclislerinde icra edilen musikinin amacının Allah rızası olduğunu, diğer kumar hanelerde, meyhanelerde icra edilen müziklerle karıştırılmaması gerektiğini söylese de Reşîd Rızâ, musikiyi ibadet hâline getirenlerin daha büyük günah işlediğini, çünkü meyhanedeki insanların günahını bilerek o işi yaptıklarını vurgulayarak itirazını sürdürmüştür.⁴⁵

Defalarca okumuş olduğu ve derinden etkilenmiş olduğu Gazzâlî’nin musiki konusunda, şehvî hislere itmedikçe, vaktinin çoğunu bu işe harcamadıkça ister ses ile ister alet ile olsun kişinin müzikle ilgilenmesinin mubah⁴⁶ olacağı görüşüne rağmen Reşîd Rızâ’nın bu itirazı, müzik ile ibadetin birbirine karıştırılmasından dolayı olabilir.⁴⁷

Ebu Hamid el-Gazzâlî’nin *İhyâü Ulumi’-d-Dîn* adlı eserini devamlı okuması, O’nun tasavvufu sevmesine sebep olmuştur. Öyle ki O bu eseri okuduktan sonra kendini tasavvuf yoluna adanmış, lezzetli yemekleri terk etmiş, tuz ile birlikte kekik, sumak gibi bitkilerle beslenip toprak üzerinde uyumaya başlamıştır. Daha sonra riyazetini tamamlamak ve marifet

⁴³ Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, t.y., 43.

⁴⁴ Aile büyüklerinden bir tanesi bir ramazan ayında, özellikle küçük çocuklar için, tecvidli Kur’an dersleri vermeye başlayınca Reşîd Rızâ da bu derslere katılmış ve derse katılanlarla birlikte Ramazan ayı boyunca, güneşin doğuşundan kuşluk namazına kadar beş cüz, kuşluk namazından öğle namazına kadar beş cüz ve öğle namazından ikindi namazına kadar beş cüz olmak üzere günde yarım hatim yapmıştır. Henüz okula başlamadan önce kendi gayretleriyle, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Kehf, Meryem, Tâhâ ve Yûsuf Sûreleri’ni ezberlemiştir. Bkz. İbrahim Ahmed Adevî, *Reşîd Rızâ el-İmâmü’l-Mücahid* (Kahire: el-Medresetü’l-Mısriyyetü’l-âmmetü, t.y.), 34; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 47.

⁴⁵ Adevî, *Reşîd Rızâ*, 44-45.

⁴⁶ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî Tûsî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn* (Beyrut: Dâr’u-İbn Hazm, 2005), 2/780.

⁴⁷ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 150.

menziline ulaşabilmek için dönemin meşhur şeyhlerinden Ebü'l-Mehâsin Muhammed el-Kavukcî⁴⁸ (öl. 1305/1888)'den tasavvuf eğitimi almak istemiş ancak, kendisinin buna ehil olmadığını, bu örtünün dürüldüğünü ve bu işin ehlinin kalmadığını, söylemesi üzerine arayışına devam etmiş ve nihayetinde bir Nakşî tarikatına tabi olmuştur. Bu tarikatta edinmiş olduğu günlük virdte, şeyhi ile rabita kurmak suretiyle, gözleri kapalı, nefesini takatinin yettiği kadarıyla tutmuş bir vaziyette beş bin kere kalbi ile lafza-i celâl-i zikre devam etmiştir. Bu dönemde yaşamış olduğu olağan üstü ruhî durumların bir kısmını yorumlamada aciz kaldığını belirtmiştir. O'nun bu tarikatta almış olduğu tasavvuf eğitimi, edinmiş olduğu ruhî tecrübe, daha sonra tasavvuf hususunda yapmış olduğu değerlendirmelerde etkili olmuştur.⁴⁹

Reşîd Rızâ, hayatının bu döneminde tasavvufla iç içe zahidâne bir hayat yaşayıp, doğru bildiklerini çekinmeden herkese söyleyerek irşat faaliyetlerini sürdürürken, Cemaleddin Efgânî (öl. 1314/1897) ve Muhammed Abduh (öl. 1905)'un çıkarmış olduğu el-Urvetü'l-Vüskâ dergisinin bazı nüshalarını babasının kitapları arasında bulmuş ve okumuştur. Bu dergi ile tanışması O'nda büyük bir etki bırakmış ve derginin sayılarını okudukça elektriğin aydınlatması gibi onlardan aydınlandığını ve halden hale girdiğini belirtmek suretiyle, Efgânî ve Abduh'a duyduğu hayranlığı dile getirmiştir.⁵⁰

Efgânî hayatta iken, Reşîd Rızâ O'nunla görüşmenin ve O'ndan istifade etmenin yollarını araştırmış, ancak Efgânî'nin 1897 yılında vefat etmesiyle buna imkân bulamamıştır. Hayran olduğu şahıslardan bir diğeri de Muhammed Abduh olmuştur. O'nunla ilk görüşmesi, Mısır ve Sudan'ın İngiliz işgaline girmesine sebep olan Urâbî Paşa⁵¹ (öl. 1911) isyanından sonra, bu isyan sebebiyle, Lübnan'a sürgün edildiği sırada olmuştur. Muhammed Abduh, el-Urvetü'l-Vüskâ dergisi kapatılınca Paris'ten dönüp, Sultaniye Medresesi'nde hocalık yapmaya (1885-1889) başlamıştır. Reşîd Rızâ, bu dönemde O'nun öğrencisi olmuş ve fikirlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Tasavvuf eğitimi ile yetişmiş bir zahit ve sufi olan Reşîd Rızâ, bundan sonra düşünce çizgisini değiştirmeye başlamış, Abduh'un dava arkadaşı ve Selefi ıslahat düşüncesinin etkin bir üyesi olmuştur. Lübnan'da el-Urvetü'l-Vüskâ'nın misyonunu yerine getirecek bir dergi çıkarma girişiminde bulunmuş ancak siyasî ortamın buna uygun olmadığını görünce, dergiyi çıkarabilmek, orada bulunan hocası Abduh ve diğer âlimlerden

⁴⁸ Soyu anne tarafından Hz. Ömer'e Baba tarafından Hz. Hasan'a dayanan Kavukcî, etkili bir hatip olmasının yanında çok sayıda müride sahip bir mutasavvıf olduğu da bilinmektedir. 1224/1809 tarihinde Trablusşam'da doğmuş 1305/1888 yılında Mekke'de vefat etmiş ve Hz. Hatice'nin kabrinin yakınlarına defnedilmiştir. Bkz. Abdülkadir Şenel, "Kavukcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/72-73.

⁴⁹ Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, 146-149; Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, 1937, 47-53; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 149.

⁵⁰ Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/303.

⁵¹ Hilal Görgün, "Urâbî Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/169.

faaydalanabilmek ayrıca Mısır'ın zengin kütüphanelerinde araştırma yapabilmek için Mısır'a göç etme kararı almıştır. Hocası Abduh'un da olumlu görüşünü aldıktan sonra 1898 yılında Mısır'a göç etmiştir.⁵²

1.2.2. Cemâleddîn Efgânî ve Muhammed Abduh ile Tanışması

19. yüzyıla gelindiğinde Batı dünyasının bilimde, teknolojiye, sanayide hızlı bir şekilde ilerlemesi, İslâm dünyasına meydan okuması ve sömürgeci anlayışı, İslâm dünyasında farklı düşünce ve hareketlerin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Bu düşünce hareketlerinden bir tanesi de Batı'nın her alanda ilerleyişini kabul etmekle birlikte karşı tez ortaya koyarak Hristiyan âleminin meydan okumalarının etkisini ortadan kaldırma çabaları olmuştur. Çağdaş İslâm düşüncesi olarak adlandırılan bu düşünce hareketi, Batı ile diyalog kapılarının açık tutulmasını savunmuş, dinî açıdan sakıncalı görmediği Batı'daki evrensel değerleri kendi potasında eriterek içselleştirmeyi hedeflemiştir. Vahyin akılla çelişmeyeceği hükmünden hareketle Batı'da üretilen ve İslâmî değerlerle çelişmeyen düşünceleri İslâm dünyasına taşımakta bir beis görmemiştir. Batı hegemonyasına karşı İslâm dünyasında doğan bu tepkinin temsilcisi, hayatıyla, kişiliğiyle ve özellikle masonluğuyla tartışmalara konu olmuş Cemâleddîn Efgânî olarak gösterilir.⁵³

Efgânî, gerek doğuda gerek batıda, yapmış olduğu ülkeler arası seyahatlerle, kurmuş olduğu cemiyetlerle, vermiş olduğu derslerle, yetiştirdiği öğrencileriyle 19. yüzyıl İslâm dünyasının düşünce ve siyaset hayatında önemli bir yer edinmiş, bu dönemdeki birçok âlimi, siyaset ve fikir adamını etkilemiştir. İslâm birliği, millî ve İslâmî kişilik, yabancı sömürüsüne direnme, hürriyet ve özgürlük gibi konuları İslâm dünyasının gündemine taşıyan Efgânî'nin bu görüşlerinden II. Abdülhamid (öl. 1918) gibi siyaset ve devlet adamlarının yanı sıra, Mehmet Akif Ersoy (öl. 1936), Ahmet Hamdi Akseki (öl. 1951), Said Nursi (öl. 1960), Seyyid Bey (öl. 1924), Mehmet Emin Yurdakul (öl. 1944), Şemsettin Günaltay (öl. 1961) gibi birçok Osmanlı aydını doğrudan veya dolaylı biçimde etkilenmiş, özellikle Mısır'da Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ O'nun fikirlerinin yaşatılmasında önemli rol üstlenmişlerdir.⁵⁴

Reşîd Rızâ, Mısır'a gittikten sonra, bir sabah vakti Abduh'u evinde ziyaret etmiş, O'na bu ilk buluşmasında, el-Urvetü'l-vüskâ dergisindeki toplumsal içerikli yazıları doğrultusunda

⁵² Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 150.

⁵³ Alâeddin Yalçinkaya, *Cemâleddin Efgânî*, 2. Bs (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 68-69; Mustafa Öztürk, "Oksidantalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü", *Marife*, 3 (2006): 49.

⁵⁴ Yalçinkaya, *Cemâleddin Efgânî*, 222-242; Hayreddin Karaman, "Cemâleddin Efgânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/456; Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/470; Öztürk, "Oksidantalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü", 50.

Kur'an'ın ruhunu yansıtacak bir tefsir yazması talebinde bulunmuş ancak Abduh, Kur'an'ın tamamının tefsirine ihtiyaç olmadığı fakat bazı ayetleri tefsir etmenin mühim olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetmiştir. Bunun üzerine Reşîd Rızâ, Abduh'a Ezher'de tefsir okutması için ısrarcı olunca, bu teklifi kabul etmiş ve 1899 yılında başlayan tefsir dersleri, Abduh'un vefat tarihi olan 1905 yılına kadar devam etmiştir. Derslerinde Celâleyn tefsirini esas alan Abduh, müfessirlerin ele almadıkları veya yeterince değinmedikleri konuları derinlemesine işlemiş, lâfız, irap ve belagat konularını kısa geçmiştir. Ayetlerin anlaşılması için zorunlu ve doğrudan ilgili görmediği rivayetlere yer vermemiştir. Reşîd Rızâ, yaklaşık altı sene zarfında Nisa Suresi'nin 126. ayetinin tefsirine kadar Hocası Abduh ile devam ettiği tefsir faaliyetine O'nun vefatından sonra da devam etmiş, 1935 yılında kendisinin vefat etmesi nedeniyle *Menâr Tefsiri* adıyla meşhur olan tefsir Yusuf Suresi'nin 52. ayetinde nihayete ermiştir.⁵⁵

Reşîd Rızâ, Mısır'a taşındıktan sonra hemen her gün ziyaret ettiği ve çok sıkı dost olduğu hocasına bir diğer teklifi, yeni bir dergi çıkarmak olmuştur. Hocası Muhammed Abduh, ilk başta bu teklife siyasî sebeplerden dolayı sıcak bakmasa da Reşîd Rızâ, siyasî konulara girmemeyi, ilmî ve dinî yazılarla halka hakiki İslâm'ı anlatmayı, hizipçilikten sakınmayı, diğer rakip dergileri eleştiriden uzak durmayı, dergide prensip edineceklerini söz vererek hocasını ikna etmiştir. *el-Menâr* ismini verdikleri dergi, 15 mart 1898 tarihinde çıkmaya başlamıştır. Reşîd Rızâ, hocası ve samimi dostu Abduh'un tefsir derslerine katılmış ve notlar tutmuştur. Tuttuğu notları, *el-Menâr* dergisinde yayınlaması kendisinden talep edilince, yayınlamadan önce bu notları peyderpey hocasının okumasını sağlamış ve onun tashih ve onayını aldıktan sonra dergide yayınlamıştır. Bahsi geçen tefsir yazıları sadece derste tuttuğu notlardan oluşmamış, başka tefsirlerden elde etmiş olduğu bilgileri de bu yazılara eklemiştir. Bundan dolayı Reşîd Rızâ, yayınlamış olduğu tefsir yazılarının hepsinin hocasından nakil olmadığını, çok değerli olan tefsir derslerinden istifade ettiğini, ancak kendi kaleminden çıkan bu yazıların kendisine ait olduğunu belirtmiştir. *Menâr* dergisindeki bu tefsir faaliyetinin hedefi, hakikati insanlara kolay bir dille, açık bir şekilde anlatmak, siyaset dışında kalarak halkı ıslah ve irşat etmek olmuştur. Muhammed Abduh ile Reşîd Rızâ'nın izlemiş olduğu bu usul ve aralarındaki dostluk Abduh'un ölümüne kadar devam etmiştir.⁵⁶

Reşîd Rızâ'nın *el-Menâr*'daki yazılarında açıkladığı hedefini ve ıslahat anlayışını özetlemek gerekirse, dini ve içtimaî ıslahattan başlamak suretiyle Müslümanları gerçek İslâm'la buluşturmak ve böylece siyasî birlikten önce Müslümanlar arasında İslâm vahdetini

⁵⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/14; Rumî, *el-Medreset'ül-Aklyye*, 1/175-176.

⁵⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/14-15; Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/1003; Adevi, *Reşîd Rızâ*, 129-139; Rumî, *el-Medreset'ül-Aklyye*, 1/176; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 151.

sağlamaktır. Çünkü Müslümanlar arasındaki tefrikanın kaynağı dinin kendisi değil, din konusundaki cehalettir. Bunun için de dini arı duru bir şekilde, kaynağında olduğu gibi öğretmek gerekir.⁵⁷

Reşîd Rızâ'ya göre, İslâm birliğinin iki veçhesi vardır:

Birincisi, İslâm itikadına sahip Müslümanların iman kardeşliği ile birbirlerine bağlanıp tek vücut haline gelmeleri, ikincisi ise, Müslümanlarla diğer milletlere ait fertlerin eşit bir şekilde yargılanacakları, adil bir hukuk sistemiyle birbirlerine bağlanmalarıdır.⁵⁸

O'na göre İslamî ıslahatın en önemli temeli, bütün Müslümanları tek inanç etrafında birleştirmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için de üzerinde hiçbir yabancı hukukun etkin olmadığı bir şer'i hukuk sistemi oluşturmak ve Müslümanlar arasında dil (Arapça ile) birliğini sağlamaktır. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek için, Halife'nin gözetiminde, en büyük şubesi, bütün Müslümanların hac mevsiminde toplandıkları ve kardeşlik duygularını yoğun bir şekilde yaşadıkları Mekke'de olmak üzere, her İslam beldesinde şubesi olan bir cemiyet kurmayı metot olarak sunmuştur. Bu cemiyete verilecek görevleri de toplumda ortaya çıkan bidatleri, yanlış bilgi ve görüşleri henüz yayılmadan engellemek ve ortadan kaldırmak, hitabet ve irşat üslubunu ıslah etmek ve insanları İslâm'a davet olarak sıralamıştır.⁵⁹

Reşîd Rızâ'ya göre ıslahatların hedefine ulaşabilmesinin şartı, bu sorumluluğu sivil toplum örgütlerinin (cemiyetlerin, vakıfların) üzerine almasıdır. Gizli olarak oluşturulacak siyasi cemiyetlerin yanı sıra, açıktan faaliyet gösteren dinî, hayrî, ilmî, iktisadî ve teknolojik cemiyetler de kurulmalıdır. Avrupa'nın ilimde ve fende ilerlemesi, her alanda hamle yapması sivil toplum eliyle gerçekleşmiştir.⁶⁰

Reşîd Rızâ, hayatının her döneminde ıslahat hareketinin ilk sırasına eğitim ve öğretimi koymuştur. O, ilerlemeyi ve gelişmeyi tetikleyen gücün bilgi ve çalışmak olduğunu, geri kalmanın ve çöküşün sebebinin de cehalet ve tembellik olduğunu, Sünnetullah'ın bu şekilde cereyan ettiğini şu ayeti örnek vererek anlatmıştır: “Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.”⁶¹ Japonların kalkınması, her alanda Batı dünyası ile yarışır hale gelmesi, Allah'ın toplumlar üzerinde gerçekleştirdiği bu sosyal kanunlar gereğidir.⁶²

⁵⁷ Muhammed Reşîd Rızâ, “Muhâveratü fî Da'vâ Darar'id-Dini ve'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye”, *Mecelletü'l-Menâr* 11/16 (t.y.): 284-285.

⁵⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, “el-Cinsiyyetü ve'd-Din'ül-İslâmiyyu”, *Mecelletü'l-Menâr* 2/21 (1899): 326-327.

⁵⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, “el-İslah'ud-Dinü ve's-Siyasiyyu”, *Mecelletü'l-Menâr* 1/39 (t.y.): 765-766.

⁶⁰ Muhammed Reşîd Rızâ, “Menâfi'ul-Avrubbiyyîn ve Mudârrihim”, *Mecelletü'l-Menâr* 10/5 (t.y.): 342; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 153.

⁶¹ el-Ahzâb 33/62

⁶² Muhammed Reşîd Rızâ, “el-Medâris'ül-Vataniyye”, *Mecelletü'l-Menâr* 1/15 (t.y.): 257; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 154.

Eğitim ve öğretim faaliyetini gerçekleştiren okullar, devletin tekeline veya şahısların tekeline bırakılmayacak kadar önemlidir. Çünkü devlete ait okullarda kendisine ait düşüncesi, hür iradesi bulunmayan, istikbali olmayan kullar ve memurlar yetişir. Şahıslara ait özel okullar ise ticarethaneden başka bir şey değildir. Hem devlet hem de özel şahıslar ümmetin menfaatinden önce kendi menfaatini düşünür. Bu durumda en kötü sonuç, ahlak ve zihin yapısıyla Müslümanlara düşman olan şahısların dinde ve siyasette söz sahibi olmalarıdır. Bu sebeplerden dolayı Reşîd Rızâ'ya göre, eğitim ve öğretim sorumluluğunu sivil toplum, vakıflar ve dernekler yerine getirmelidir.⁶³

Reşîd Rızâ, Mecelletü'l-Menârdaki (Menâr Dergisi) yazılarında, İslâm ülkelerinde açılmış olan yabancılara ait okullar hakkında temkinli davranılmasını önermiştir. O'na göre, yabancı okulların verdikleri eğitimin faydalı yönleri olmakla birlikte onların asıl amacı; dillerini, kültürlerini ve dinlerini İslâm ülkelerinde yaymaktır. Çocuklarını bu okullara gönderen aileler bunun bilincinde olmalıdır.⁶⁴

Reşîd Rızâ, eğitimin ıslah edilmesi gerektiğini yazılarında dile getirdiği gibi, bu düşüncelerini hayata geçirebilmek için okullar açmak amacıyla kurmak istediği cemiyet için İttihat ve Terakki hükümetinden izin istemiş fakat gerekli izni alamamıştır. Bunun üzerine daha önce kurmuş olduğu cemiyet adına, daru'd-da've ve'l-irşad okulunu açmıştır. Amacı, orta ve yüksek öğretim seviyesinde, dini ve müsbet ilimleri öğretmek olan bu okul, iki yıl faaliyetlerine devam ettikten sonra İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesiyle kapanmıştır.⁶⁵

1.2.3. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Reşîd Rızâ, siyasî ve sosyal açıdan çok farklı özellikler arz eden, II. Abdulhamit devrine, İttihat ve Terakki dönemine ve birinci dünya savaşı sona erdikten sonra parçalanan Osmanlı toprakları üzerinde kurulan yeni ulusal devletler veya yabancı devletlerin istilası altında oluşan yeni yönetim şekillerine şahit olmuş ve bu şartlar altında kendi ıslahat hareketini sürdürmeye çalışmıştır. Bu dönemlerde, toplumda ve siyasette gelişen yeni ve birbirinden farklı fikir akımları O'nun da düşünce dünyasında etkili olmuştur. Yaşadığı dönemin karakteristik özellikleri incelenmeden, ilk bakışta Reşîd Rızâ'nın düşünce ve tavırlarında zaman zaman çelişkili durumların ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak Rızâ'nın bu çelişkili düşünce ve tavırlarının asıl sebebinin, dönemin farklı sosyal ve siyasi olaylarının O'nun düşünce ve hareket tarzını da etkilemesi olduğu söylenebilir.⁶⁶

⁶³ Muhammed Reşîd Rızâ, "Fatihat'üs-Senet'is-Sâbi'ati Aşrate li'l-Menâr", *Mecelletü'l-Menâr* 17/1 (1913): 7-8.

⁶⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, "el-Müslimûn fî Cem'ıyyât'il-İslâmiyye ", *Mecelletü'l-Menâr* 12/1 (1909): 19.

⁶⁵ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 154-155.

⁶⁶ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 168.

Reşîd Rızâ, her ne zaman çalışmalarında siyasete müdahil olmaya kalkışmışsa, hocası Muhammed Abdüh tarafından engellenmiştir. Öyle ki siyasetten uzak durma konusundaki hassasiyetini belirtmek üzere, siyasetten, siyasî kişiliklerden hatta siyaset lafzını söylemekten bile Allah'a sığındığını belirttiği sözü meşhurdur. Hocası ve dava arkadaşı Muhammed Abdüh'un 1905 yılında vefat etmesiyle Reşîd Rızâ, açıkça siyaset alanında faaliyet göstermeye başlamıştır.⁶⁷

Mecelletü'l-Menâr'ın ilk sayılarında, Reşîd Rızâ'nın kaleminden çıkmış olan makaleler incelendiğinde, Osmanlı Hilafetini ve II. Abdülhamid yönetimini açıkça desteklediği görülür. O, bu yazılarında Osmanlı'nın, İslâm'ın ve Müslümanların müdafisi olduğunu, İslâm ümmetinin menfaati için çalıştığını, okullar, medreseler, fabrikalar açtığını, şehirleri imar ettiğini, Osmanlı'nın titiz çalışmaları sonucunda fende ve sanayide Avrupa'nın önüne geçilebileceğini dile getirmiştir. Dergideki yazılarında izleyeceği yolun Osmanlı Devleti'ni savunmak, Sultan Abdülhamid'e sadakatle hizmet etmek, O'na yöneltilen haksız eleştirilere ve karalamalara karşı çıkmak olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

İkinci Abdülhamid tarafından 1903-1908 yılları arasında yaptırılan hicaz demir yolunu Reşîd Rızâ, Müslümanların sevinç kaynağı olarak değerlendirmiş, bölgeye getireceği maddi ve manevi kazançların büyük olacağını söyleyerek bütün Müslümanları hicaz demir yolu projesini desteklemeye çağırmıştır. Hicaz demir yolunu kullanarak yabancıların, Avrupa devletlerinin Müslümanların yaşadıkları bölgelere rahatlıkla girebilecekleri gerekçesiyle hicaz demir yolunu eleştirenlere ve engellemeye çalışanlara karşı durmuştur. Hicaz yolu inşa edilmeden de bu bölgelere girmek isteyen yabancıların Müslümanların dinlerini, dillerini, kültürlerini öğrenerek hatta onlar gibi namaz kılip hac yaparak bu bölgelere gizlice girdiklerini söylemiştir. Müslümanların yaşadığı bölgelerin Osmanlı Devleti'nin himayesinde olduğunu yabancı devletlere karşı Osmanlı'nın bu toprakları koruyacağını savunmuş, hicaz demir yolunun İslâm ümmetinin birliği için hayati öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹

Reşîd Rızâ, sadece Sultan Abdülhamid'i desteklemekle kalmamış tüm Osmanlı tarihinden övgüyle bahsetmiştir. Osmanlı Devleti'nin fethettiği toprakları, kuvvet gücüyle, kanla ve baskıyla elde ettiğini iddia edenlere karşı Osmanlı'yı savunmuş, bu fetihlerin faziletle, ilimle gerçekleştirildiğini, insanların dinlerine ve ırklarına bakmaksızın her türlü

⁶⁷ Adevî, *Reşîd Rızâ*, 222.

⁶⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, "es-Senet'ül-Ûlâ li'l-Menâr", *Mecelletü'l-Menâr* 1/1 (t.y.): 12-13; Muhammed Reşîd Rızâ, "el-Menâru fî Bilâd'îş-Şam", *Mecelletü'l-Menâr* 5/5 (t.y.): 88.

⁶⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, "er-Rihlet'ül-Hicâziyye", *Mecelletü'l-Menâr* 3/14 (1900): 314-318.

ihtiyaçlarının giderildiğini, ana unsur Müslüman almakla birlikte bütün gayr-i müslimlerin, kalplerinin sevgiyle birbirine bağlandığını söylemiştir.⁷⁰

Reşîd Rızâ Arap milliyetçilerinden olan Abdurrahman b. Ahmed Kevâkibî (öl. 1902)'nin *Ümmü'l-Kurâ* adlı kitabını 1902-1903 yıllarında Menâr'da tefrika etmiştir. Ancak bunu yaparken Kevâkibî'nin yönetim aleyhtarı, özellikle de Osmanlı ve II. Abdülhamit karşıtı olan, ümmetin parçalandığı, hürriyet ve adaletten yoksun bırakıldığı, ilme ve âlime değer verilmediği, mal paylaşımının adaletsiz olduğu, baskıcı bir yönetimin hüküm sürdüğü gibi iddiaları yazılarından çıkarmış ve bunlar içinde doğrular varsa da herkes tarafından bilinmemesi gerektiğini söylemiştir.⁷¹

Reşîd Rızâ, bölgedeki Osmanlı yöneticileri tarafından kendisine, ailesine ve yakın arkadaşlarına karşı yapılan hak ihlallerine rağmen, Osmanlı yönetimini mevcut şartlarda kötünün iyisi olarak telâkki etmiş, bu sebeple bütün aykırı cemiyet ve kuruluşlardan uzak durmuş hatta onlara karşı cephe almıştır. Bir yandan Osmanlılara ve Abdülhamid'e karşı bu olumlu tavır ve tutumunu sürdürürken bir yandan da Kahire'de kurulan ve yerinden yönetim isteyen Cem'ıyyetu's-Şûrâ el-Osmaniyye'ye üye olmaktan ve bu cemiyetin reisliğini yürütmekten geri kalmamıştır. Bu sırada daha önce Avrupa'da Abdülhamit karşıtları tarafından kurulmuş olan (1889-1918) İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Reşîd Rızâ'ya bir heyet göndererek, cemiyeti ile birlikte kendilerine katılması ve II. Abdül Hamid'e karşı birlikte çalışma teklifinde bulunmuştu. Ancak Reşîd Rızâ, cemiyetlerin maksadının tefrika değil vahdet olması gerektiğini, tefrika hareketlerinin Osmanlı'ya bir faydasının olmayacağını, Osmanlı'nın bütün unsurlarının anayasa talebi üzerinde yoğunlaşması gerektiğini dile getirerek bu talebi reddetmiştir. Reşîd Rızâ'nın, Arap topraklarının Osmanlıya bağlı kalması gerektiği yönündeki düşüncesi, Refik Bey el-Azm (öl.1925), Abdülhamit ez-Zehrâvî (öl. 1916), Muhibbüddin el-Hatîb (öl. 1969) gibi merkezi yönetime karşı yerel yönetimi savunan, Abdülhamit'e karşı İttihat ve Terakkî Cemiyetini destekleyen arkadaşlarının da etkisiyle yavaş yavaş yerel yönetimi savunmaya evrilmiştir. O'nun siyasî projesinde meydana gelen bu değişim, Abdülhamid'in hallinden sonra iyice kendini göstermiş, Abdülhamit ve Osmanlı yönetimini açıktan acımasızca eleştirmiştir. el-Menâr'da yazmış olduğu şu cümlelerde tavrını açıkça ortaya koymuştur: "İşte Abdülhamit ve çevresinde O'nu destekleyenler, ihanet ettiler! Haddi aşılar, sünneti ve farzı terk ettiler. Şeriatı, kanunları uygulamayıp bütün Osmanlı halkını istibdat ile yönetip kendileri için büyük servetler biriktirdiler. Mazlumlar kendilerine

⁷⁰ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 169.

⁷¹ Abdurrahman b. Ahmed Kevâkibî, *Ümmü'l-Kurâ*, 6. Bs, t.y., 149-150; Muhammed Cemal Tahhan, *el'Amâlû'l-Kâmile li'l-Kevâkibî* (Halep: Merkez'ü-Dirasât'i-Vahdet'i-l'Arabıyyeti, 1995), 40; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 170; Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/338-339.

ulaşmasın diye kale ve köşklerde oturdular.”⁷² Reşîd Rızâ bu ifadelerinden sonra Abdülhamit ve Osmanlı yönetiminin durumunu şu ayet-i kerime ile anlatmıştır: “Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah’tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah (O’nun azabı), onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın.”⁷³

Reşîd Rızâ’nın savunduğu, eyaletlerde meclisler kurulup bu meclislere geniş yetkilerin verilmesi, yönetimde ve eğitimde İslâmî prensiplerin hâkim olması, Türklerin ve Arapların diğer Osmanlı tebaasını dağılmaktan koruması gibi yönetimle ilgili görüşleri İttihatçıların da dillendirdiği görüşler arasında yer aldığı için Reşîd Rızâ, bir dönem onları desteklemiştir.⁷⁴

Zaman ilerledikçe, Reşîd Rızâ İttihat ve Terakki cemiyetine olan güvenini yitirmeye başlamıştır. O’na göre, bu cemiyet vermiş olduğu sözlerinde durmamış, açtığı şubeler aracılığıyla zor kullanarak halktan para toplamış, koyduğu haksız vergilerle halkı yoksullaştırmıştır. Bir yandan İngilizlerin sömürgelerine, Basra körfezi ve Irak’ı işgal etmelerine ses çıkarmamış diğer yandan İtalyanların Trablus’u işgal edeceklerinden haberdar olmasına rağmen onların isteğiyle Osmanlı Askerlerini o topraklardan çekmiş, böylece Osmanlı topraklarına ve tebaasına sahip çıkmamıştır. Görevi Osmanlı topraklarında yaşayan toplulukları kaynaştırmak iken İttihat ve Terakki Cemiyeti, İslâm’ın birleştirici gücünü arka plana iterek Türkçülük ve Turancılık görüşlerini benimsemiştir.⁷⁵

Reşîd Rızâ, İttihatçılara çağrıda bulunarak yaptıkları hatalardan vazgeçmelerini, verdikleri sözleri yerine getirmelerini talep etmiş, ancak olumlu cevap alamayınca onlara karşı cephe almış ve Arap Liderlerini de İttihatçılara karşı cephe almaya çağırmıştır. Yazılarında İttihatçıların gerçek yüzlerinin farklı olduğunu belirtmiş, bunların Paris ve Selânik kulüplerinde yetiştiklerini, buraların meyhanelerinin kültürüyle yoğrulduklarını, ordudaki birçok subayı da bunların saptırdığını ve asıl amaçlarının Osmanlıyı parçalamak, Türk Milliyetçiliğini ön plana çıkararak Batı medeniyetine dayalı bir devlet oluşturmak istediklerini halka anlatmaya çalışmıştır.⁷⁶

Reşîd Rızâ, Müslümanlar arasında birliğin sağlanması için hilâfet müessesini savunmuş ve İslâmî kaynaklarda yer aldığı gibi gerçek hüviyetiyle uygulanması gerektiğini yazılarında vurgulamıştır. Bunun yanında, Raşid halifelerin ardından hilâfetin saltanata

⁷² Adevî, *Reşîd Rızâ*, 222-223; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 177-178.

⁷³ el-Haşr 59/2; Adevî, *Reşîd Rızâ*, 277; Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 177-178.

⁷⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, “el-Hükümet’üd-Düsturiyye”, *Mecelletü’l-Menâr* 12/7 (t.y.): 539-545.

⁷⁵ Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, t.y., 1/157-160; Muhammed Reşîd Rızâ, “Hukuk’ud-Devlet-i fî Halîci-Fâris ”, *Mecelletü’l-Menâr* 16/6 (t.y.): 471-475.

⁷⁶ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 172; Muhammed Reşîd Rızâ, “el-Hizb’ul-Vataniyy’ul-Mısriyyu ve Cem’iyyet’ül-İttihâdi v’et-Terakkî ”, *Mecelletü’l-Menâr* 16/1 (t.y.): 56-60.

dönüştüğünü, hilâfetle saltanatın aynı şey olmadığını, İslâm'ın saltanatı reddettiğini dile getirerek hilâfetin uygulanmasında yapılan hataları ortaya koymaktan çekinmemiştir. Buna rağmen özellikle Araplarla Türkler arasındaki birliğin bozulmaması adına Osmanlı hilâfetini desteklemiştir.⁷⁷

Cumhuriyet'in ilanından sonra 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılmasına rağmen Reşîd Rızâ ümidini yitirmemiş, *el-Hilâfe* isimli bir eser kaleme alarak bu konuda yapılması gerekenleri yetkililere sunmuştur. O'na göre hilâfetin yeniden tesis edilmesinin önünde birçok engel vardır, ama imkânsız değildir. Bu engellerin en önemlisi, hilâfetin merkezinin neresi olacağı ve hangi millet tarafından kurulacağıdır. Reşîd Rızâ'nın görüşüne göre, Arap yarım adasının ve özellikle de Hicaz bölgesinin Müslümanların gönlündeki özel öneminden dolayı hilâfetin merkezi olmaya layıktır. Reşîd Rızâ bu görüşünü açıkladıktan sonra bunun gerçekleşme imkânının çok zor olduğunu da belirtmiştir. Çünkü o gün Arap yarımadasında iş başında olan yönetim, birçok İslâm ülkesini sömüren İngilizlerden destek almaktadır. Aralarındaki ilişki o kadar ileri derecededir ki, yaptıkları antlaşmalara göre İngilizler Arapları eğitme ve koruma hakkına sahip olmuş, adeta onların vasiliğini üstlenmiştir. Öyle ki içeride melik ve otoritesine karşı herhangi bir başkaldırı olduğunda, melik ve otoritesini savunma adına müdahale hakları vardır.⁷⁸

Reşîd Rızâ'ya göre hilâfet makamını yeniden canlandırma gayretinde olanların dikkate alması gereken üç ana gaye olmalıdır:

1- Bütün insanlık tarafından kabul görecektir, Allah'ın koymuş olduğu şeriata uygun şûra hükümeti kurmak.

2- İslâm Medeniyetini, üzerinde yükselmiş olduğu ilmiyle, fenniyle ve sanatıyla yeniden geri getirmek. Bu özelliklere sahip olan ve bütün insanlığı kapsayan İslâm medeniyeti, maddi dünya ile İslâm'ın manevî faziletlerini birleştirip sosyal sorunlara çözüm olabilir.

3- Dini, hurafelerden ve bidatlerden arındırmak suretiyle ıslah etmek ve böylece Müslümanlar arasındaki İslâmî kardeşlik bağlarını ve insanî faziletleri kuvvetlendirmek. Ancak Hicaz hükümeti bu ulvî gayeleri gerçekleştirebilecek kabiliyete sahip değildir.⁷⁹

Reşîd Rızâ, birtakım engeller olmasına rağmen Hilâfet merkezinin Türk Bölgesinde olmasının daha uygun olacağını savunmuş ve buna dair görüşlerini serdetmiştir. Bu görüşü

⁷⁷ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 175; Muhammed Reşîd Rızâ, "ed-Dînu v'ed-Devletü ev el-Hilâfetü v'es-Saltanatü ", *Mecelletü'l-Menâr* 2 (1899): 353-356.

⁷⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, *el-Hilâfe* (Kahire: Müesset-ü Hindâvî li't-t'alîmî ve's-Sekâfeti, 2012), 72-73.

⁷⁹ Bkz. Rızâ, *el-Hilâfe*, 74.

savunmasında, Türklerin üstün bir cesaret göstererek yeni devletlerini kurmaları Müslümanlar arasında güven tazelemeleri etkili olmuştur. Tesis etmiş oldukları bu güvenle hem insanlığa kaliteli hizmet sunabilir hem de İslâmî ıslah konusunda başarılı olabilirler. Türkler çağdaş harp sanatlarında gerçekleştirdikleri başarıyı, yerli silah üretiminde de gerçekleştirebilirlerse ekonomik bağımsızlıklarını kazanarak güçlü bir konum elde edecekler, bu konumuyla onlar, çevrelerindeki İslâm ülkelerinin lideri olacaklardır. Hilâfetin merkezinin Türk topraklarında bulunması, hem Türklerin Batı blokuna kaymasını engelleyecek, hem de Türkler İslâm'ın kalesi ve büyük İslâm coğrafyasının bir parçası olmaya devam edecektir. Hilâfet gerçek anlamıyla yeniden ikame edilebilirse, Müslümanlar arasındaki birlik, beraberlik, dayanışma, dinî ilimlerin ve İslâm medeniyetinin ihyası yeniden gerçekleşecektir.⁸⁰

1.2.4. Eserleri

Muhammed Reşîd Rızâ, büyük bir kısmını Menâr Dergisinde yayınladığı birçok esere imza atmıştır. Bilinen önemli eserlerinden birkaç tanesi tanıtılmaya çalışılacaktır.

1- *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsiru'l-Menâr)*: Reşîd Rızâ, Abdüh'un derslerinde tuttuğu notları el-Menâr Dergisinin üçüncü cildinden itibaren neşretmeye başlamıştır. Nisâ Suresinin 125. ayetine kadar bu metodla devam eden Reşîd Rızâ, hocası Abdüh vefat edince tefsire bizzat kendisi devam etmiştir. Reşîd Rızâ, bundan sonra daha açık siyasî mesajlar vererek az da olsa hocasından farklı sayılabilecek yorumlarla vefat edinceye tefsir faaliyetlerini sürdürmüştür. Yusuf Suresinin 52. ayetinde nihayete eren tefsirin ilk baskısı 1928 yılında Menâr dergisinden ayrı olarak 12 cilt halinde basılmıştır. Menâr tefsiri üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır.⁸¹

2- *el-Vahyü'l-Muhammedî*: Müellifin bu eseri kaleme almadaki hedefi, İslâm'ı bilhassa yabancılara doğru delillerle anlatmak ve onların hidayete kavuşmasını sağlamaktır. Eserde, nübüvvetin ispatı, Kur'an-ı Kerîm'in icazı, vahyin mahiyeti ve hedefi gibi konular işlenmiştir. 1932 yılından itibaren birçok baskısı yapılan eser yabancı dillere de çevrilmiştir. Reşîd Rızâ'nın bu kitabı Salih Özer tarafından Muhammedî Vahiy ismiyle (Ankara 1991) Türkçe'ye çevrilmiştir.⁸²

⁸⁰ Rızâ, *el-Hilâfe*, 74-76.

⁸¹ Bkz. Menâr Tefsiri üzerine yapılmış Jacques Jomier'in *Le Commentaire Coranique du Manar* (Paris 1954) adlı eseri, Hasib es-Sâmerrâi'nin Reşîd Rızâ el-Müfessir (Bağdat 1977) isimli doktora çalışması ve Celil Kiraz'ın Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar (Bursa 2017) isimli araştırması örnek olarak zikredilebilir. Rızâ-Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 164; Burhânî, *el-Fikru'l-Makâsidi 'inde Muhammed Reşîd Rızâ*, 21-22; Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 17..

⁸² Şekîb Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'ü erba'îne sene* (Dimaşk, 1937), 221; Rızâ -Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 166; Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 17.

3- *Fetâvâ*: Reşîd Rızâ, eski meselelerin yanı sıra, yaşadığı zaman diliminde ortaya çıkan yeni meselelere de cevap vermeye, İslâm'ın sunduğu çözüm yollarını göstermeye çalıştığı fetvalarını Menâr dergisinde yayınlamıştır. Vefatından sonra Menâr dergisinin bütün sayıları taranarak vermiş olduğu fetvalar tespit edilmiş, tarih sırasına göre düzenlenmiş, esere fihrist, indeks ve kaynak listesi eklenerek 1970 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁸³

4- *Muḥâverâtü'l-Muşlih ve'l-Muḳallid*: Müellif bu eserinde, İslâm birliği, Müslümanların ilerlemesine engel olan bidat ve hurafeler, İslâm ümmetinin birliğini bozan, Müslümanları birbirine düşüren mezhep taassubu, içtihat, taklit ve değişime açık İslâmî hükümler gibi konuları ele almıştır. Eser, Diyanet İşleri eski başkanlarından Ahmet Hamdi Akseki (öl. 1951) tarafından tercüme edilmiş, 1914 yılında *Mezahibin Telfik ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla basılmıştır. Hayreddin Karaman, Akseki'nin çevirisini sadeleştirmiş, İslâm'da *Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* adıyla 1974'te bastırmıştır. Karaman, daha sonra bu esere Efganî, Abduh ve Reşîd Rızâ'nın biyografilerini giriş bölümüne dâhil etmiş ve başka bazı bölümler ekleyerek kitabı *Gerçek İslâm'da Birlik* adıyla Arapça aslından tercüme etmiş ve 2003 yılında yeniden bastırmıştır.⁸⁴

5- *el-Hilâfe evi'l-İmâmetü'l-Uzmâ*: 1922 tarihinde Türkiye'de hilâfet otoritesinin sınırlandırılması sebebiyle Reşîd Rızâ, bu eseri kaleme alıp Menâr dergisinde neşretmeye başlamıştır. Reşîd Rızâ eserinde, hilâfetle ilgili klasik bilgileri naklettikten sonra 20. yüzyılda uygulanabilecek hilâfet modeliyle ilgili görüşlerini serdetmiştir. 1923 yılında ilk baskısı yapılan eser, Henri Laoust tarafından 1938 yılında Fransızca'ya, Suat Mertoğlu tarafından 2005 yılında, Hilafet yahut *İmâmet-i Uzmâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca Mehmet Çelen bu eseri Türkçe'ye çevirmiş ve 2010 yılında İstanbul'da basımı yapılmıştır.⁸⁵

6- *Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed 'Abduh*: Reşîd Rızâ, bu eserini Abduh'un vefatından sonra kaleme almaya başlamış, eserin birinci cildinde Abduh'un hayatını, Eganî ile tanışıp *el-'Urvetü'l-Vüskayı* çıkarma serüvenlerini açıklamış, ikinci cildinde Abduh'un makale ve kitaplarını derlemiş, üçüncü cildinde ise Abduh hakkında

⁸³ Bkz. Bu çalışmayı, Dr. Selahaddin el-Müneccid ve Yusuf Huri yapmış ve 1061 fetvâ altı cilt halinde yayınlanmıştır. Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 147; Hanefi Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 42; Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 17. Bu çalışmayı, Dr. Selahaddin el-Müneccid ve Yusuf Huri yapmış ve 1061 fetvâ altı cilt halinde yayınlanmıştır.

⁸⁴ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 11-12; 161-162; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 37-38; Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 17.

⁸⁵ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 183; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 38-39; Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 17.

söylenen şiir, söz ve mersiyeleri bir araya getirmiştir. Eserin birinci cildi 1323, ikinci cildi 1344, üçüncü cildi ise 1350 tarihinde Kahire’de basılmıştır.⁸⁶

1.3. ELMALILI M. HAMDİ YAZIR’IN HAYATI

1.3.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Osmanlı’nın son dönem yetiştirdiği büyük âlimlerinden olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 1878 yılında Antalya’nın Elmalı ilçesinde dünyaya gelmiştir.⁸⁷ Hem babası Hoca Numan Efendi’nin devrin ulemasından olması, hem de annesi Fatma Hanım’ın Elmalı ulemasından Sarıları Mehmed Efendi’nin kızı olması hasebiyle Hamdi Yazır, ehli ilim bir aile ortamında doğmuştur. Bazı kaynaklar, annesi Fatma Hanım’ın Elmalı âlimlerinden Esad Efendi’nin kızı olduğunu bildirirse de⁸⁸ gerek Hak Dini Kur’an Dili mukaddimesinde, gerekse Elmalılı’nın yeğeni Fatma Paksüt tarafından sunulmuş olan tebliğde böyle olmadığı, Fatma Hanım’ın Sarıları Mehmet Efendi’nin kızı olduğu bildirilmiştir.⁸⁹ Babası aslen Burdur’un Gölhisar kasabası Yazır köyünden olup küçük yaşta bu köyden ayrılarak Antalya’nın Elmalı ilçesine göçmüştür.⁹⁰ Elmalı’ya yerleşen Hamdi Yazır’ın babası Numan Efendi, tahsilini burada tamamlamış ve dönemin Şeriiye Mahkemesi Başkâtipliği görevini ifa etmiştir.⁹¹

Hak Dini Kur’an Dili’nin giriş bölümünde müellifin hâl tercümesi aktarılırken 1310/1892 yılında dayısı Mustafa Sarıları ile birlikte İstanbul’a gittiği nakledilmektedir. Muhtemelen hicri olarak kaydedilen bu tarih, miladi 1893 yılına tekabül etmektedir ki, bu tarihe göre Elmalılı, kendisinin de tefsirinin mukaddimesinde ifade ettiği gibi 15 yaşında iken İstanbul’a gitmiştir.⁹²

Elmalılı, aile köklerinin eski bir Türk Kabilesine dayandığını, öz Anadolu, Oğuz, Yazır Türk’ü olduğunu tefsirinin mukaddimesinde nakletmiştir. Yazır kendisinin diğer Türk boyları gibi Oğuz Türklerinden olduğunu ve bunu Divan-ı Lûgati’t- Türk’ten öğrendiğini

⁸⁶ Rızâ - Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, 161; Şola, *Kur’an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 37; Özervarlı, “Reşid Rızâ”, 35/17.

⁸⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2/785; Mesut Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, *Büyük Kur’an Müttefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 7; Fatma Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 2; Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/57.

⁸⁸ Mustafa Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 478.

⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/17; Mesut Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmî Tefsir Anlayışı”, *Büyük Kur’an Müttefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 7; Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 2.

⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/17; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 7; Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 2; Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11/57.

⁹¹ Kara, *İslâmcılık*, 477; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 8.

⁹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/17; Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 8.

söylemiştir. Osmanlı ilmiye sınıfından olan dedelerinin isimlerini, Mehmet, Hacı Bekir, Hasan ve Bedrüddin olarak saymıştır.⁹³

Elmalılı tefsirinde kendisini şu cümlelerle takdim eder: “Ben halis Anadolu, öz Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşında İstanbul’a geldim. Ne Arabistan’a gittim ne Türkistan’a. Ne İran’ı gördüm ne Frengistan’ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır’ın, Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapça’dan: “Divan-ı Lûgati’t- Türk”ten öğrendim.”⁹⁴

Elmalılı’nın hocalarından bir tanesinin adı da Hamdi olması sebebiyle bundan sonra hocasına Büyük Hamdi, kendisine Küçük Hamdi lâkabı verilmiştir. Yazılarında Küçük Hamdi lâkabını kullanan Elmalılı Hamdi Yazır, soyadı kanunun yürürlüğe girmesinden sonra babasının köyünün ismi olan Yazır ismini soyadı olarak kullanmış, fakat doğduğu yere nispet edilerek Elmalılı diye meşhur olmuştur.⁹⁵

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, hızlı öğrenmesi, kıvrak zekâsı ve yaşlılarına göre üstün muhakeme yeteneği ile ailesinin ve yakın çevresindeki insanların dikkatini çekmiştir. Yeğeni Fatma Paksüt’ün aktardığına göre, bir gece annesi Yazır’ı mum ışığında Kur’an hıfzına çalışırken bulduğunda, kimsenin haberi olmadan başlamış olduğu hafızlığını yarıya kadar ikmal ettiğini öğrenmiştir. Kısa zamanda hafızlığını tamamlamış, İslamî ilimler için gerekli ön eğitim ve öğretimi (iptidâî) ve orta öğretimi (rüştiye) Elmalı’da tamamlamıştır. Ayrıca burada Arapça, sarf-nahiv, feraiz ve fıkha başlangıç seviyesinde de dersler okumuştur.⁹⁶

Elmalılı 15 yaşına geldiğinde dayısı Hoca Mustafa Sarılarlı, O’nu ilim tahsilinde daha iyi ilerleyebilmesi için İstanbul’a götürmek istemiştir. Babası Numan Efendi, bir taraftan oğul hasreti çekecek olmanın verdiği üzüntüyü yaşarken diğer taraftan da bu yetenekli ve zeki öğrencinin ilmî sahada derinleşmesine engel olmak istememiştir. Nihayet, babası Numan Efendi ve annesi Fatma Hanım tarafından İstanbul’a ilim yolculuğuna uğurlanmıştır. İstanbul’da ders alacağı hocayı belirlemek amacıyla bir müddet araştırma yaptıktan sonra Küçük Ayasofya Medresesi’ne yerleşmiş ve Bayezid Camii’nde ders okutmakta olan

⁹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/8; 17; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/785; Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 9.

⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1: 17.

⁹⁵ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 2; Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11: 57.

⁹⁶ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 3; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 9-10.

Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'nin (öl. 1914) derslerine devam etmiş ve buradan icâzet almıştır.⁹⁷

Elmalılı Hamdi Yazır, 1905 yılında ruûs⁹⁸ imtihanına girerek bu sınavı kazanmıştır. Elmalılı bu imtihanda elde etmiş olduğu başarı sonucunda ders okutmak için icazet almış ve 1905 yılında Beyazıt Camii'nde başlamış olduğu ders okutma faaliyetini 1908 yılına kadar sürdürmüştür.⁹⁹

Hamdi Yazır, Beyazıt Camii'nde ders verdiği yıllarda, o dönem hukuk mektebi olarak eğitim veren Mektebe-i Nüvvâb'ı da birinci olarak bitirmiş ve kendisine ödül olarak bir altın ve berat verilmiştir.¹⁰⁰ Arap diline hâkimiyeti noktasında aktarılan bir hatıradaki yabancı bir öğrencinin O'nu Arap zannederek Türkçe'yi güzel konuştuğunu söylemesi bu konudaki kabiliyetini göstermesi açısından önemlidir. Kaynakların naklettiğine göre Batı'ya yönelmenin faydadan hali olmadığını düşünerek Fransızca'yı da kırk günde kişisel gayretleriyle öğrenmiş, özellikle mebus seçildikten sonra bu konuda yoğunlaşmış ve birkaç ay içerisinde Fransızca metinleri Türkçe'ye tercüme edecek seviyeye gelmiştir.¹⁰¹

Elmalılı'yı Fransızca öğrenmeye sevk eden sebeplerden bir tanesi de dönemin Evkaf Nazırı Hüseyin Cahit Bey (öl. 1957) ile arasında geçen bir diyalog olmuştur. Hüseyin Cahit Bey hocaların Arapça'yı çok iyi bilmelerine karşın, Batı dillerinden bir tanesini bile bilmediklerini, hâlbuki Arapça'yı bildiklerinin dörtte biri kadar bir Frenk lisanını bilmeleri halinde bunun çok daha faydalı olacağını söylemiştir. Medrese hocaları arasında Batı dillerinden bir tanesini bilen bir kişinin çıkması halinde tevbe edip bu düşünceden vazgeçeceğini söylemiştir. Elmalılı bu sözlere çok üzülmüş ve vakit geçirmeden sahaflara gidip Fransızca gramer kitapları almış ve altı aylık bir çalışmadan sonra Fransızca'yı çok iyi derecede öğrenmiştir. Altı ay sonra Hüseyin Cahit Bey ile karşılaştıklarında yabancı dil konusundan söz açılınca Elmalılı, Hüseyin Cahit Bey'in vermiş olduğu Fransızca metni hatasız bir şekilde tercüme etmiştir. Hüseyin Cahit Bey, Elmalılı'nın çok iyi Fransızca bildiğini görünce, bunu daha önce niçin kendisine söylemediğini sorduğunda, O da, önceleri bu meseleyi çok umursamadığını daha sonra sözlerinden etkilendiğini belirtmiştir. Ardından

⁹⁷ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 3; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 10.

⁹⁸ Lügavî manasıyla, "baş, kişi, şahıs" anlamını ifade eden re's kelimesinin çoğulu olan ruûs, Osmanlı Devleti'nde XVI. asrın sonlarına kadar birtakım resmî atamaların kayıtlarının tutulduğu defterleri ifade edip tayin işleriyle ilgilenen kalemin adıdır. Bkz. Recep Ahışalı, "Ruûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/272.

⁹⁹ Kara, *İslâmcılık*, 477; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 10.

¹⁰⁰ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 5; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 10.

¹⁰¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hatıralar* (İstanbul: Maarif Bsevi, 1955), 108; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 5; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 11.

Elmalılı, cebinden çıkardığı grameri ağır bir Fransızca mantık kitabını Hüseyin Cahit Bey'e uzatmış ve bir bölümünü tercüme etmesini talep etmiştir. Hüseyin Cahit Bey, mahcup bir şekilde bunun klâsik bir mantık eseri olduğunu sözlüksüz çevirmesinin mümkün olmadığını söyleyince, Elmalılı kendisinin bu kitabı sözlüğe ihtiyaç duymadan okuduğunu söyleyerek Fransızca'daki vukufiyetini ispatlamıştır.¹⁰²

Ayrıca bu dönemde kendi özel çalışmalarıyla felsefe, edebiyat ve musiki öğrenmiştir.¹⁰³ Devrin birçok ulemasından faydalanan Hamdi Yazır, hat sanatını da Bakkal Ârif Efendi (öl. 1909) ve Sami Efendi'nin (öl. 1912) derslerinden öğrenmiş ve icazet almıştır. Ayrıca bu yıllarda felsefe, edebiyat ve riyaziye derslerine devam etmiştir.¹⁰⁴

Merhum Elmalılı, 1906 senesinde Meşihat (Şeyhülslâmlık) Mektubî Kalemine atanmıştır. Bu görevi ifa ettiği sırada Mektebe-i Nüvvâb ve Mülkiye Mektebi'nde ahkâm-ı evkaf, Vaizler Medresesine fıkıh usulü, Süleymaniye Medresesinde mantık okutmuş ve Maarif meclisi azalığı yapmıştır.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde 1759'da başlayıp 1924 yılına kadar devam eden huzur dersleri geleneği vardı. Bu dersler, bir İslâm âliminin verdiği tefsir dersleri olup Ramazan Ayı'nda padişahın huzurunda yapılırdı. Derse katılanlar soru sorar ve padişah da dâhil olmak üzere Kur'an'ın anlaşılması için müzakereler yapılırdı. Merhum Elmalılı da huzur derslerine iki yıl muhatap olarak katılmıştır.¹⁰⁶

Elmalılı Hamdi Yazır'ın Farsça'ya hâkimiyeti, O'nu tanıyanların dikkatinden kaçmamıştır. Divan şairlerini yakından takip etmiş, okumuş, kendisi de Farsça şiirler yazmıştır. Fatma Paksüt, dayısının tamamlamadığı bir divanının olduğunu, mutlu ve neşeli zamanlarında kendisine gazeller okuduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (öl. 1957) Elmalılı'nın kendisine verdiği bir gazeli naklettikten sonra O'nu ilim yönünden övmüş, ancak şiir sanatını icrasında ilmî yönü kadar başarılı olamadığını kaydetmiştir.¹⁰⁸

¹⁰² Ahmet Nedim Serinsu, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Fransızca'yı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra", *Diyanet İlmî Dergi* 31/2 (1995): 104; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 11-12.

¹⁰³ İnal, *Son Hatıralar*, 107; Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 11.

¹⁰⁴ Kara, *İslâmcılık*, 477.

¹⁰⁵ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 6; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 12-13.

¹⁰⁶ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 8; Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/441.

¹⁰⁷ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 14.

¹⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın bu konudaki ifadeleri şöyledir: "İlmî kavi ve fikri salim olan Hamdi Fazıl'ın bu hasta redifli gazeli -vücudu gibi- tabiat-ı şi'riyyesinin de hasta olduğunu göstermektedir. Hangi tabib-i edeb, gazeli muayene etse böyle rapor vereceği aşîkârdır. Her şair âlim olmadığı gibi her âlim de şair olmaz. İlim başka, şiir başkadır. Kuvve-i ilmiye tabiat-ı şi'riyyeyi tevlid edemez. Bu müddeânın

Küçük yaştan itibaren ilim mekteplerinde yetişmiş olan Elmalılı'yı tanıyanlar, O'nun huzur bulduğu, zevkle ve severek yaptığı tek mesleğin dersiâmlık (hocalık) olduğunu söylemiştir. Kendisi hocalığı mebusluğa tercih etmesine rağmen, haberi olmadan Antalya halkı O'nu mebus olarak seçip mazbatasını kendisine ulaştınca bu teveccühe layık olmaya çalışmış ancak bu görevi sürdürmeyi hiç düşünmemiştir. Çünkü O, öğrenmeyi ve öğretmeyi seven, öğrencilerini dinlerken huzur bulan, hocalık vasfını tercih eden bir alim olmuştur.¹⁰⁹

1.3.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Elmalılı Hamdi Yazır, özellikle gençlik döneminde genç bir müderris ve hukukçu olarak dönemin sosyal ve siyasî olaylarına kayıtsız kalmamış gerek yazılarıyla gerekse üstlendiği görevlerle bu alanda etkili olmuştur. II. Abdülhamid (öl. 1918) döneminde, meşrutî yönetimi savunan, padişahın yetkilerini sınırlayan yönetim şeklini benimseyen bir akım mevcuttur. Özellikle İstanbul ulemasının, ilmiye sınıfının, aydınların ve gazetecilerin çoğunluğu bu akımın içinde yer almaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni çağdaşlaştırmayı, ilim ve medeniyet sahasında ilerlemeyi vadeden İttihat ve Terakki cemiyeti faaliyet göstermektedir. Devrin önemli âlim ve aydınlarından olan Mehmet Akif, Bediüzzaman Said Nursî, Mustafa Sabri Efendi, Said Halim Paşa, Manastırlı İsmail Hakkı, İskilipli Atıf Efendi gibi Elmalılı Hamdi Yazır da özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hem kaleme aldığı yazılarla hem de faaliyetleriyle II. Abdülhamit yönetimine karşı İttihat ve Terakki Cemiyetinin yanında yer almış ve bu cemiyetin ilmiye şubesine üye olmuştur. Ancak Elmalılı, Avrupa'nın değerlerini esas alan bir meşrutî yönetim şeklinden yana değil, İslâmî değerleri esas alan bir meşrutî yönetim tarzından yana olmuş ve bunun için çaba sarf etmiştir. Elmalılı'nın yönetime karşı oluşunun önemli sebeplerinden bir tanesi de Sultan'ın medreseleri geliştirme yerine, mektepler ve modern eğitim kurumları tesis etmesidir.¹¹⁰

Elmalılı Hamdi Yazır, 1908 yılında ilan edilen II. meşrutiyetten sonra yapılan ilk seçimde Antalya Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan mensuplarının toplanarak II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesine karar vermelerinden sonra hal' fetvasının hazırlanmasında Elmalılı'nın adının geçmesi hem ilim dünyasının hem de siyaset dünyasının dikkatini çekmiştir. Harekât ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa (öl. 1913) meclise bir telgraf çekmiş ve bu telgrafında ordu içerisinde II. Abdülhamid'e karşı çok büyük bir galeyana olduğunu, meclisin bu konuda bir karar alıp kendisine bildirmesi

şevâhidinden biri de Hamdi Efendi Merhumdur." Bkz. İnal, *Son Hatıralar*, 110; Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 14.

¹⁰⁹ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 8.

¹¹⁰ İsmail Kara, "Üç Devir üç Hamdi Efendi", *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 33; Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 15; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

gerektiğini söylemiştir. Meclis II. Abdülhamid'in hal'ine karar vermiş, ancak bu kararın meşruiyet kazanabilmesi için hal'e dair fetvanın yayımlanması gerekmişti. Fetvanın yazılma usulü, önce fetva emininin müsveddeyi yazması, daha sonra da Şeyhülislam'ın imzalaması şeklindeydi. Fetvanın yazdırılması için bir heyet kurulmuş, bu heyet önce devrin Şeyhülislam'ı Ziyâeddîn Efendi (öl.1918)'nin odasına gidip fetva emini Nuri Efendi'yi çağırarak O'na hal' fetvasını yazdırmasını istemiştir. Fetva emini Nuri Efendi, vekillerden oluşan heyetin baskılarına rağmen fetvayı yazmamak için gücü nispetinde direnmiştir. Bu sırada Elmalılı kendisine böyle bir görev tevdi edilmemesine rağmen, Nuri Efendi'ye hitaben, "Bir ferd-i müslim size fetva emini sıfatı ile değil, memleketin ulema-i meşhuresinden bir zat sıfatı ile müracaat edip de bunun caiz olup olmadığını sorarsa şer'an cevap vermeye mecbursunuz,"¹¹¹ diyerek hal' fetvasının müsveddesini hazırlamış ve Şeyhülislam Ziyâeddîn Efendi'ye sunmuştur. Ziyâeddîn Efendi, hal' fetvasını imzalamamak için her ne kadar direnmişse de sonunda fetva kendisine imzalatılmıştır.¹¹²

Merhum Elmalılı Hamdi Yazır'ın görevi olmadığı halde II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinde rol üstlenmesi kaynaklarda farklı değerlendirmelere zemin hazırlamıştır. Elmalılı'nın yeğeni Fatma Paksüt'ün değerlendirmesine göre, dönemin şartlarını bilmeden bu konuda Elmalılı'yı suçlar gibi bir yorumda bulunmak doğru değildir. O'na göre meclis baskı altında olup II. Abdülhamid tahttan indirilmediği takdirde öldürülme tehlikesi olduğu gibi meclisin de kapatılma tehlikesi söz konusudur. Bu durumda, ülkede önü alınamayacak kargaşalar meydana gelebilecek ve ülke uçuruma sürüklenecektir. İşte bu tehlikelerin önüne geçebilmek için meclis böyle bir karar almak zorunda kalmış, Elmalılı da bu kararın uygulanmasında etkili olmuştur.¹¹³

Elmalılı'nın hayatı ve tefsiri üzerine doktora çalışması yapmış olan İsmet Ersöz ise bu konudaki değerlendirmesini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Şu hususu önemle vurgulamak gerekir ki, bazı zevat, Hamdi Efendi'nin fetva işine, şartların zorlaması veya Sultan Hamid'in öldürülme endişesi ile katıldığını ileri sürerek onun hayatındaki bu siyasî gölgeyi silmek istemektedir. İlmî haysiyetin gereği olarak ifade etmek isteriz ki, kanaatimizce Hamdi Efendi bu işe bilerek kendi arzu ve isteği ile karışmıştır. Eldeki veriler bunu teyit etmektedir. Böylece bu hususu, tarihin vereceği adil hükme havale ediyoruz."¹¹⁴

¹¹¹ İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 171.

¹¹² Kara, *İslâmcılık*, 477; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 35; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/58.

¹¹³ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 7-8.

¹¹⁴ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", 171.

27 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek Selânik'e sürgün edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin takip etmiş olduğu siyaset sonucu devletin zor duruma düşmesi ve problemlerin daha da derinleşmesi, birinci dünya savaşıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşün eşiğine gelmesi nedenlerinden dolayı Elmalılı Hamdi Yazır, Sultan Abdülhamid'in hal' fetvasında rol aldığı için eleştirilmiştir.¹¹⁵

Merhum Elmalılı, 1918 yılında açılıp bu dönemde İslâm Dünyası'nda yeni yeni ortaya çıkan dinî meselelere İslamî esaslar çerçevesinde çözümler üretebilmek, Osmanlı topraklarında cereyan eden zararlı dinî akımların önüne geçebilmek amacıyla 1922 yılına kadar Şeyhülislâmlık bünyesinde faaliyet gösteren Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmîmiyye adındaki müessesenin önce azalığına, 4 Ağustos 1919'da reisliğine seçilmiştir.¹¹⁶ Bu müessese, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Din İşleri Yüksek Kurulu'nun icra etmiş olduğu görevi üstlendiği söylenebilir.¹¹⁷

Politikaya mesafeli durmaya çalışan Elmalılı Hamdi Yazır'a Damat Ferit Paşa Hükümeti kurulurken Evkaf Nazırlığı teklif edilip O'nun bu görevi reddetmesine rağmen padişahın yazılı emri ile görev kendisine tebliğ edilince birinci ve ikinci Damat Ferit Paşa (öl. 1923) hükümetlerinde bu görevi üstlenmiştir. 15 Eylül 1919 tarihinde elli üyeden oluşan Âyan Meclisi üyeliğine tayin edilmiş ve üç yıldan daha az bir süre bu görevde kalmıştır.¹¹⁸

1919 senesinde ilmî rütbesi yükseltilerek Süleymaniye Medresesi müderrisliği seviyesine çıkartılmış, 1921 yılında Evkaf Nazırı iken kendisine ikinci rütbeden Osmanlı nişanı tevdi edilmiştir.¹¹⁹

29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilân edilince, devletin yönetiminde, kurumlarında önemli değişiklikler meydana gelmişti. Cumhuriyetin ilânından sonra, daha önce İstanbul Hükümet'lerinde görev yapmış olan birçok devlet adamı endişeye kapılıp memleketi terk etmişti. Sultan Vahdettin (öl. 1926) de bir İngiliz gemisiyle Malta'ya kaçarak memleketi terk edenler arasında yer aldı. Elmalılı'nın yeğeni Fatma Paksüt'ün naklettiğine göre Elmalılı, memleketi terk etmeyi hiç düşünmemiştir. O, hesabını veremeyeceği bir hareketin içinde bulunmadığı kanaatindedir.¹²⁰

¹¹⁵ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 19.

¹¹⁶ Sadık Albayrak, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmîmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/506.

¹¹⁷ Mesut Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 19.

¹¹⁸ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 9-10.

¹¹⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Zafer Matbaası, 1980), 3/250.

¹²⁰ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 10; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 20.

Elmalılı Hamdi Yazır, Medrestü'l-Mutehassisîn'de mantık hocası iken Cumhuriyet ilan edilmişti. 3 Mart 1924 tarihinde çıkartılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile medreseler kapatılınca, Elmalılı görev yapmamadan kaynaklı birtakım maddî ve manevî problemler yaşamak zorunda kalmıştır.¹²¹

Millî Mücadele'ye karşı olan Damat Ferit Paşa Hükümetlerinde Evkaf Nazırlığı yapan Elmalılı, bu görevinden dolayı idamla yargılandığı bir mahkeme süreci yaşamıştır. Bir kış günü, polisler çalışmakta olduğu evine gelmiş; kitaplarını, çalışma kâğıtlarını karıştırmışlar, anlamadıkları çalışma kâğıtlarını bir torbaya doldurup Merhum Elmalılı'yı da yanlarına alıp bir gece İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde kaldıktan sonra ertesi gece Ankara'ya götürmüşlerdir. Bu olay Elmalılı ailesinin her ferdini derinden etkilemiştir. Yeğeni Fatma Paksüt Elmalılı'nın bu süreçte yaşamış olduğu olumsuzluklardan bir kesiti şöyle anlatmıştır:

“Polis nezaretinde Ankara'ya getirilen dayım, ilk geceyi hapishanede adı suçlular arasında geçirir. 20 yıla mahkûm bir katil dayımı görünce diğer mahkûmlara: ‘Arkadaşlar, bu adam bizlere hiç benzemiyor; nasılsa aramıza düşmüş, bizim misafirimiz sayılır. Ona rahatça yatabileceği bir yer bulmalıyız’ diyerek harekete geçer. Mahkûmların kimi battaniyesini, kimi yastığını verir. Elbirliği ile dayım için bir yer, bulunduğu şartlara göre rahat sayılabilecek bir yatak hazırlanır.”¹²²

Tutuklanmasından beraatına kadar yaklaşık kırk günlük bir süreç yaşamış olan Elmalılı, mahkemede avukat tutmamış, savunmasını kendisi yapmıştır. Beraat etmesinde İttihat ve Terakki Cemiyet'ine üye olmasının etkili olduğu yorumu yapılmıştır. İddianamede, Damat Ferit Paşa Hükümetlerindeki kabinede yer alan üyeler hakkında giyaben verilen idam hükmünün, Elmalılı için vicahiye çevrilmesi talep edilmiştir.¹²³

İdamla yargılandığı davada daha sonra beraat etmiş olarak İstanbul'a dönen Elmalılı, vefatına kadar camiye gitmek hariç evinde münzevî bir hayat yaşamıştır. Kendisini ve ailesini üzen mahkeme süreçleri, Mehmet Akif'in (öl. 1936) Mısır'a göç etmek zorunda kalması, harf inkılâbı ve ibadet dilinin Türkçe'ye çevrilmesi gibi sosyal ve siyasal gelişmelere pasif direniş veya bir küskünlük belirtisi olarak böyle bir hayatı tercih ettiği yorumları yapılmıştır. Hocalık yaptığı medreseler kapatıldığı, ayrıca geliri olmadığından bu dönemde belli bir süre maddî problemler yaşamıştır. Metâlib ve Mezâhib adlı tercüme eserini bu dönemde ikmal etmiştir. Bu eserin basımı bazı yardım severlerin destekleriyle 1925 yılında gerçekleştirilmiştir.¹²⁴

¹²¹ Kara, *İslâmcılık*, 478; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 20.

¹²² Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 11.

¹²³ Kara, *İslâmcılık*, 477; Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 10; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 21.

¹²⁴ Kara, *İslâmcılık*, 478; Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, 170; Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, 20-21.

1.3.3. Tefsirin Yazılmasına Götüren Süreç

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından yaklaşık iki yıl sonra 1925 Şubat ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde alınan bir kararla Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe tefsiri, Buhari-i Şerîf'in ve bazı ilmî eserlerin Türkçe'ye tercümesinin yapılması görevi Diyanet İşleri Reisliği'ne verilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği, TBMM'nin bu kararına dayanarak Kur'an-ı Kerîm'in tercüme çalışmasını Mehmet Akif Ersoy'a, Türkçe tefsir görevini Elmalılı Hamdi Yazır'a, Buhari-i Şerîf'in tercüme vazifesini Babanzâde Ahmed Naim'e (öl. 1934) tevdi etmiştir.¹²⁵

Mehmet Akif, Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercümesinin kolay olmadığını söyleyerek kabul etmek istemedi ise de Elmalılı kendilerinin mümkün olanı yapmaya çalışacaklarını, bu vazifeyi ancak beraber kabul edebileceklerini ifade ederek Mehmet Akif'i ikna etmiştir. Bir süre sonra Mısır'a göç etmek zorunda kalan Mehmet Akif, tercüme faaliyetine orada devam etmiş, yaptığı tercümeleri Elmalılı'ya göndermiş, Elmalılı da bu tercümelerin altına kendi yaptığı tefsiri eklemiştir. Tercüme ve tefsir çalışmalarının devam ettiği sıralarda, Türkiye'de Kur'an-ı Kerîm'in yerine Türkçe tercümeleri devreye sokma çabaları başlamış ve bu iş için de Mehmet Akif'in tercümesi uygun görülmüştü. Bu durumdan haberdar olan Akif, Elmalılı'ya gönderdiği tercümeleri, eksiklikleri ikmal etme bahanesi ile geri istemiş, ardından aldığı avansı iade ederek sözleşmeyi feshetmiştir. Ancak Mısır'a beraber gittiği dostu Müderris İhsan Efendi'nin (öl. 1961) ısrarı üzerine tercümeyi 1932 yılında tamamlamış ve O'na teslim etmiştir. Bu tercümenin Akif'in vasiyeti üzerine yakıldığı bilgisi bulunsa da net bir malumat günümüze ulaşmamıştır.¹²⁶

Mehmet Akif'in tercüme çalışmasından çekilmesi üzerine, Diyanet yetkilileri bu görevi de Elmalılı'ya teklif etmişlerdir. Bu sıralarda tefsirini Furkan Suresi'ne kadar yazmış olan Elmalılı istemeyerek de olsa bu vazifeyi de üstlenmiştir.¹²⁷

Elmalılı ile Diyanet İşleri Reisliği arasında yapılan mukavelede tefsirde takip edilecek metot da kayıt altına alınmıştır. Buna göre:

¹²⁵ Kara, *İslâmcılık*, 478; Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", 173; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 22; Şefaettin Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", *Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 539-540; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57-58.

¹²⁶ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", 173-174; Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", 542.

¹²⁷ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", 174; Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", 543; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 22.

a- Ayet-i Kerimeler arasındaki münasebetler açıklanacaktır.

b- Nüzul sebepleri yazılacaktır.

c- Kıraat-ı aşerenin dışına çıkmamak üzere farklı kıraatler hakkında bilgi verilecektir.

d- Gerekli görüldüğü yerde kelime ve terkiplerin izahı yapılacaktır.

e- İtikadî konularda Ehl-i Sünnet, amelî konularda Hanefî Mezhebi'nin görüşlerine bağlı kalınarak ayetlerin içerdiği dinî, şer'î, hukukî, sosyal ve ahlakî hükümler izah edilecek, ayetlerin işaret ettiği felsefî ve ilmî konular açıklanacak, tevhit konusuna vurgu yapan, ibret ve nasihat içerikli ayetler mümkün olduğunca geniş açıklanacak, yeri geldiğinde İslâm tarihinde vuku bulmuş olaylara yer verilecektir.

f- Batılı yazarların İslâmî konularda yapmış oldukları yanlış yorumlar ve tahrifler hususunda notlar düşülerek okuyucu uyarılacaktır.

g- Kur'an'ın hakikatlerini anlatan ve Kur'an'la ilgili bazı önemli meseleleri içeren bir mukaddime yazılarak tefsirin baş tarafına konulacaktır.

Elmalılı eserini bu esaslara bağlı kalarak tamamlamaya çalıştığını açıklamıştır.¹²⁸

Hak Dini Kur'an Dili'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yazdırılmasında iki sebebin etkin olduğu söylenebilir.

Birincisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan birtakım inkılâplar gereği, medreselerin kapatılması, yeni eğitim siteminde dini müfredatın yer almaması, halkın din eğitimi karşılayacak herhangi bir okulun da açılmaması sebebiyle din eğitimi sahasında önemli bir boşluk meydana gelmişti. Bu boşlukta Cemil Said (öl. 1948) gibi liyakatsiz kimseler tarafından kaleme alınmış, ticarî amaçlı mealler ortalıkta dolaşmaya başlamıştı. Yapılan mealler Kur'an metninden değil, Batı'da yapılmış meal metinleri üzerinden Türkçe'ye aktarılıyor, bu da çok büyük hatalara ve tahriflere yol açıyordu. Bu durumda toplumun İslâm kültüründen uzaklaşmaması, tahrif edilmiş bilgilerden beslenmemesi için en azından Kur'an eksenli temel İslâmî bilgilerin Türkçe'ye doğru bir şekilde aktarılması ihtiyacı doğmuştu.¹²⁹

Elmalılı, Kur'an-ı Kerim'in hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemeyeceği gerekçesiyle kendisine tevdi edilen tefsir yazma görevine, başta itiraz etmesine rağmen yapılan ısrarlar

¹²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/19-20; Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", 174; Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/153.

¹²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/8; Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", 537.

üzerine daha sonra bu görevi kabul etmiştir. İnsanların Kur'an'dan uzaklaşmaması adına üstlenmiş olduğu bu vazifeyi tamamlayabilmek için büyük emek harcamıştır.¹³⁰

İkincisi, Ocak 1932'den itibaren başlatılan Türkçe ibadet ve camilerde Kur'an çevirilerinin okunması projesi kapsamında Dr. Reşit Galip (öl. 1934) görevlendirilmişti. O'nun, Türkçe Kur'anları camilerde okumaları için hafızlara dağıtırken sarf etmiş olduğu sözleri bu konuyu net bir şekilde açıklamaktadır:

“Camilerde Türkçe Kur'an okuyacaksınız. İşte size birer tane Kur'an veriyoruz. Evet, bu tercüme belki iyi değildir. Çünkü Arapça'dan Fransızca'ya ve oradan da Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bununla beraber Ankara'da salahiyyetli bir heyet tarafından Türkçe bir Kur'an hazırlanmaktadır. Bundan sonra camilerde ve namazlarda onlar okunacaktır.”¹³¹

Türkçe Kur'an projesini uygulamaya çalışan iradeyi dönemin bütün mebuslarının ve aydınlarının desteklediğini söylemek hakikatle bağdaşmamaktadır. Elmalılı'nın da eserini bu amaçla yazdıran iradeye, bizzat kendisi karşı olduğu gibi eseri de bu amaca hizmet etmemiştir. Çünkü Elmalılı'nın telif etmiş olduğu mealin, namazlarda okunamayacak kadar uzun ve edebî cümlelerden oluşması, O'nun bu süreci bilinçli bir şekilde kapatmaya çalıştığını gösterir niteliktedir.¹³²

Elmalılı, Türkçe Kur'an projesinin karşısında olduğunu eserinin giriş kısmında şöyle vurgulaması dikkat çekicidir:

“Şimdi insaf ile düşünelim. Bu şariat altında Kur'an-ı terceme ettim veya ederim diyenler, yalan söylemiş olmaz da ne olur? Doğrusu Kur'an-ı cidden anlamak, tetkik etmek isteyenlerin onu usulüyle Arabî yolundan ve tefsiri merviyyesinden anlamağa çalışmaları zarurîdir. Kur'an'ın falan tercemesinde şöyle demiş diyerek ahkâm istinbatına mes'ele münakaşasına kalkışmamalıdır. Bunu imanı olan yapmaz, kendini bilen ehli insaf da yapmaz... Bazılarını da duyuyoruz ki Kur'an tercemesi demekle iktifa etmiyor da ‘Türkçe Kur'an’ demeğe kadar gidiyor. Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın?”¹³³

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsir çalışmalarına devam ederken, 1934 yılında kalp krizi geçirmiş ve bir ay yatağa bağlı kalmıştır. Bu hastalığından sonra bir süre tefsirini ikmal edemeyecek olmanın endişesini yaşamıştır. Bu endişeden dolayıdır ki tefsirinin üçüncü cildinden yedinci cildine kadar olan orta bölümlerini ayrıntıya girmeden diğer ciltlere oranla daha muhtasar yazmıştır. Elmalılı, 1926 yılında başladığı tefsir çalışmasını on iki yıl boyunca sabır ve özveriyle sürdürüp 1938 yılında tamamlamıştır. Eserin 1. cildi 1935 yılında, 2. ve 3.

¹³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/8-9.

¹³¹ Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 68-75.

¹³² Severcan, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci”, 539.

¹³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/15.

ciltleri 1936 yılında, 4. 5. 6. 7. 8. ve 9. ciltleri 1938 yılında olmak üzere on bin adet bastırılmıştır. Sözleşmede yer aldığı üzere, eserin iki bin takımı Elmalılı'ya verilmiş, geriye kalan sekiz bin takımı ise başta din âlimleri olmak üzere dönemin tanınmış isimlerine bedelsiz dağıtılmıştır.¹³⁴

Uzun süre kalp rahatsızlığından mustarip olan Elmalılı, 1935'ten sonra eserini yazmakla meşgul olup aylarca evinin dışına çıkmamış, ancak kızının ricasıyla bir iki hafta ona misafir olmuştur. Merhum Elmalılı, 64 yaşında 27 Mayıs 1942 yılında vefat etmiş, Sahray-ı Cedid Mezarlığı'nda bulunan babasının kabrinin yanına defnedilmiştir.¹³⁵

1.3.4. Eserleri

Elmalılı Hamdi Yazır, son devir Osmanlı Medreselerinde yetişmiş, dinî ve felsefî ilimlerin yanı sıra edebiyat, sanat ve içtimaiyat gibi alanlarda da geniş bir bilgi birikimine sahip çok yönlü âlimlerden biridir. Elmalılı'nın gerek felsefî konularda gerekse tabii ilimlerdeki derinliği eserlerinde ve özellikle tefsirinde bariz bir şekilde kendini hissettirmektedir.¹³⁶

1- *Hak Dini Kur'an Dili*: Müellifin kırk sekiz yaşında başlayıp altmış yaşında tamamladığı ve O'na asıl ününü kazandıran en meşhur eseridir. Eser ilk defa Diyanet İşleri Reisliği tarafından 1935-1938 tarihlerinde İstanbul'da yayımlanmış daha sonra pek çok baskısı yapılmıştır.¹³⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde başta temel tefsir kaynakları olmak üzere fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih, dil ve edebiyat gibi alanlara ait eserlerden de geniş ölçüde faydalanmıştır. Elmalılı, bilimi kutsayarak Kur'an'ın sabitelerini, her zaman değişime veya çöküşe açık bulunan ilmî ve felsefî teorilere feda etmemiş, bilimin kesin buluş ve tespitlerini, ayetlerin daha isabetli tefsir edilip anlaşılmasına yardımcı ve tercih edilen görüşü takviye eden gerçekler olarak başarıyla kullanmıştır. Müellif, eserinde zaman zaman pozitivizme ve ateizme karşı, sahip olduğu bilgi birikimi ile karşı koymuş, söz konusu akımlara karşı Müslümanları cesaretlendirmiştir. *Hak Dini Kur'an Dili*, hem bir Kur'an tefsiri, hem de pek çok itikadî, amelî, ilmî ve felsefî meseleye, klasik ve modern fikirleri birleştirerek çözümlemeler getiren orijinal bir eserdir. Eser, sahip olduğu bu ve benzer özellikleri sebebiyle, klasik ve modern tefsirler arasında seçkin bir yere sahip

¹³⁴ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 13-14; Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", 543-544; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 23.

¹³⁵ Kara, *İslâmcılık*, 478; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 16; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 23.

¹³⁶ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 25-26.

¹³⁷ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri" 28; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/62.

olmuş, geniş kitlelerin ilgisini çekmiş ve okunmuş, son zamanlarda eser üzerinde yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmış, birçok ilmî kitap ve makaleler yazılmıştır.¹³⁸

2- *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf*: Bu eserde Elmalılı'nın mülkiye mektebinde vakıf hukuku üzerine vermiş olduğu dersler yer almaktadır. Eser 1911 yılında basılmış, daha sonra Nazif Öztürk tarafından tekrar yayına hazırlanmış ve 1995'te Ankara'da Türkiye Diyanet Vakfı yayınlarından basımı yapılmıştır.¹³⁹

3- *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu*: Elmalılı'nın bu eseri yaklaşık dört bini aşkın fikhî kavramı içermektedir. Yarım kaldığı ifade edilen bu eseri, Sıtkı Güllü yayına hazırlamış ve 1997 tarihinde beş cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Elmalılı, bu eserinde fikhî kavramları geniş bir şekilde açıklama yerine tanımlama ile iktifa etmiştir. Eserin müellife ait bölümleriyle, neşredenlerin katkılarının iç içe girdiği, bundan dolayı ayırım yapabilmek için üzerinde çalışılması gerektiği görüşleri mevcuttur.¹⁴⁰

4- *Metâlib ve Mezâhib*: Bu eser, Fransız Paul Janet (öl. 1899) ve Gabriel Seailles (öl. 1922) tarafından yazılan, felsefe tarihini konu edinen *Histoire de la philosophie* adlı eserin ilâhiyat ve metafizikle ilgili bölümlerinin Türkçe'ye tercümesidir. Elmalılı, eserin başına uzunca bir giriş eklemiş, ayrıca tahlil ve tenkit mahiyetinde ilâve ettiği dip notlarla esere zenginlik katmıştır. Elmalılı'nın yazdığı ve doğu düşüncesi ile batı düşüncesinin mukayesesini yaptığı önsözün, tercümeden daha değerli olduğu kabul edilen eser, 1923 yılında İstanbul'da Mabaa-i Âmire'de basılmıştır.¹⁴¹

5- *İstintâcî ve İstikrâî Mantık*: İngiliz müellif Alexander Bain'e (öl. 1903) ait eseri Fransızca tercümesinden Türkçe'ye çevirmiş ve mantık ilmini konu edinen bu kitabı Süleymaniye Medresesi'nde hocalık yaptığı yıllarda öğrencilere ders notu olarak okutmuştur.¹⁴²

¹³⁸ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 28; Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", 15/162.

¹³⁹ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 27-28; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/62.

¹⁴⁰ Ferhat Koca, "Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1999): 297-300; Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 27.

¹⁴¹ Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", 29-30; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/62; Menderes Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005): 216-217.

¹⁴² Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/62; Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", 217.

1.4. KISSA VE KISSA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1.4.1. Kissa Kavramı

Lügatte, bir kimsenin izini takip etmek, izini sürmek, arkasından gitmek, anlatmak, haber vermek anlamlarına gelen *kıssa* kavramı Arapça, قَصَصَ (kasasa) kökünden türemiştir. Kissa kelimesinin çoğulu *kasas* 'tır ve anlatılan haberler anlamına gelmektedir. Aldığı haberi eksiltmeden veya ayrıca herhangi bir ekleme yapmadan orijinal şekliyle anlatan kişi *kıssa* kelimesinin ism-i faili olan *kâss* kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kelimenin çoğulu da *kussâstır*.¹⁴³

Kur'an-ı Kerîm'de *kıssa*/قصة kelimesi yer almayıp *kasasa*/قَصَصَ kökünden türemiş isim olarak *kasas* (Âl-i İmrân 3/62; A'râf 7/167; Yûsuf 12/3, 111; Kasas 28/25) kıssalar anlamında, fiil olarak, *kassa* (Kasas 28/25), *kasasnâ* (Nisâ 4/164, Nahl 16/118; Mümin 40/78), *yekussu* (En'am 6/57; Neml 27/76), *yekussûnne* (En'am 6/130; A'râf 7/35), *neksus* (Nisâ 4/164, Mümin 40/78), *nekussanne* (A'râf (7/7) *nekussu* (A'râf 7/101; Hûd 11/100, 120; Yûsuf 12/3; Kehf 18/13; Tahâ 20/99) anlatmak, açıklamak, bir kimseye haber vermek, bildirmek manasında, emir formatında *uksus* (A'râf 7/176) haber ver anlamında, nehiy formatında *lâ teksus* (Yûsuf 12/5) anlatma anlamında kullanılırken Kehf suresinin 64. ayetindeki *kasas* kelimesi ile Kasas Suresinin 11. ayetinde *kussî* kelimesi izini takip etmek anlamında yer almıştır.¹⁴⁴

Kur'an-ı Kerîm'de, Kissa kavramına yüklenen manalar incelendiğinde, geçmişte yaşamış milletlerin izlerini takip ederek onların eserlerini ortaya çıkarmak, günün insanına bu tarihi vakaları nakletmek suretiyle onların bu olaylar üzerinde tefekkürlerini sağlamak amacını güttüğü görülebilir. Kıssalar, kurgu ve tahayyülden uzak, vakıayı, ekleme ve çıkarma yapmaksızın olduğu gibi gün yüzüne çıkarması yönüyle, olmuş veya olması muhtemel olayları aktarma sanatı olan *hikâyelerden* ayrılır.¹⁴⁵

Kur'an kıssalarını muhtevaları yönüyle üç kısma ayırmak mümkündür:

Birincisi; Kur'an'ın vahyinden önce gerçekleştirmiş tarihî olayları anlatan kıssalardır. Hz. Âdem ve iki oğlu, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Lût, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. İshak, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûsuf, Hz. Şuayb, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Eyyûb, Hz. Yûnus, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ ve Hz. Îsâ gibi peygamber kıssaları bu tür kıssalara örnek

¹⁴³ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn-i Manzûr, "kss", *Lisânü'l-'arab* (Beyrut: y.y., 1388/1968), 6/3650.

¹⁴⁴ İdris Şengül, "Kur'an Mesajını Ulaştırmada Kıssaların Önemi", *1. Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 137.

¹⁴⁵ Sadık Kılıç, "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar", *1. Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 88-89.

verilebilir. Bu kıssalar içerisinde Hz. Yûsuf, Hz. Âdem, Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ'ya ait olan kıssalar daha uzun ve daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Üzeyir, Lokmân, Zülkarneyn, Firavun, Nemrûd, Kârûn, Ashâb-ı Kehf, Ashâbü'l-Karye, Ashâbü'l-fîl, Ashâbü'l-Uhdûd gibi şahıs ve gruplara ait kıssalar da Kur'an'ın vahyinden önce gerçekleşmiştir.

İkincisi; Kur'an'ın vahyi sırasında, gerek Hz. Peygamber'in gerek yaşadığı olayların gerekse O'nun muhatap olduğu toplumda gerçekleşen bazı olayların kıssa şeklinde anlatılmasıdır. İsrâ hadisesi, Hicret olayı, Bedir, Uhud, Hendek savaşları, Huneyn Gazvesi, Tebük seferi, Bey'atürrıdvân ve Hudeybiye Antlaşması gibi olaylar bu türdendir.

Üçüncüsü; gaybî haberlerle ilgili kıssalardır. Hz. Âdem'in yaratılış kıssası, kıyamette gerçekleşecek sahneler, ahiret, cennet, cehennem tasvirleri, insanları tefekküre sevk etsin diye etkili bir anlatım metodu olan kıssa yöntemiyle anlatılmıştır.¹⁴⁶

Kur'an kıssalarını doğru anlama noktasında şu sorunun cevabı önem arz etmektedir: Kur'an kıssaları, toplumun hayal gücüyle gelişen ve yaşayan bir takım halk hikâyesi benzeri anlatımlar mıdır, yoksa tarihte gerçekleşmiş olayların ibret verici bir yöntemle günümüze aktarılması mıdır? Kur'an kıssalarının gerçekliği meselesini özellikle 1950'li yıllarda Mısır'da Muhammed Ahmed Halefullah (öl. 1997), hazırlamış olduğu *el-Fennü'l-kaşâşî fi'l-Kur'ân* adlı doktora tezinde gündeme getirmiştir. Halefullah bu eserinde, Kur'an kıssalarını edebî yönden incelemiş, söz konusu kıssaların toplumdaki psiko-sosyal olayları işleyen edebî metinler olduğunu, bu olayların gerçekleşip gerçekleşmemesinin, doğru-yanlış olmasının bir öneminin bulunmadığını iddia etmiştir.¹⁴⁷ Benzer görüşler, Macar Müsteşrik Ignaz Goldziher (öl. 1921) tarafından da dile getirilmiştir. O'nun iddiasına göre Hz. Peygamber Kur'an'da yer alan kıssaları Ehl-i Kitâb'ın kıssalarından derlemiş, bazı yerlerde kendisi de ilavelerde bulunmuştur.¹⁴⁸

Halefullah, birçok ayette geçen, müşriklerin Kur'an hakkındaki “*öncekilerin masalları*”¹⁴⁹ *أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ* iddiasını merkeze alarak, bu iddiayı Kur'an'ın reddetmediğini, sadece Kur'an'ın başkası tarafından Muhammed'e yazdırıldığı iddiasını reddettiğini savunmuştur. O bu görüşünü serdederken delil olarak özellikle şu iki ayeti” zikretmiştir: “*Yine onlar dediler ki: (Bu ayetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır. (Resulüm!) De ki: Onu göklerde ve yerdeki*

¹⁴⁶ İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/499.

¹⁴⁷ M. Sait Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş* (Konya: Kardelen Yayınları, 2013), 45-46; Şengül, “Kıssa”, 25/499.

¹⁴⁸ Ignaz Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdül Halim en-Neccâr (Kahire, 2013), 75.

¹⁴⁹ Bkz. el-En'am 6/25; el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24; el-Mü'minûn 23/83; el-Furkân 25/5; en-Neml 27/68; el-Ahkâf 46/17; el-Kalem 68/15; el-Mutaffîfîn 83/13.

*gizlilikleri bilen Allah indirdi. Şüphesiz O, çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir”.*¹⁵⁰ O’na göre Kur’an’da masalların yer aldığını söylemek Kur’an’ın herhangi bir nassına aykırı değildir.¹⁵¹ Hâlbuki Halefullah’ın kendi görüşüne delil getirdiği bu ayetler incelendiği zaman, müşriklerin hem “başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan” hem de “öncekilere ait masallar” iddialarını reddettiği görülecektir.¹⁵²

Ayrıca, müşriklerin “öncekilerin masalları” iddiasını reddeden ayet-i kerimelerden bazıları şöyledir: “Onlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiği zaman, ‘Öncekilerin masallarını’ derler. Kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler). Bak ki yüklenecekleri şey ne kötüdür!”¹⁵³ “Ona ayetlerimiz okunduğu zaman o, ‘Öncekilerin masalları!’ der. Biz yakında onun burnuna damga vuracağız (kibrini kırıp rezil edeceğiz).”¹⁵⁴

Bu ayetlerde görüleceği üzere, Kur’an’a “öncekilerin masalları” nitelendirmesini yapanların mutlaka cezalandırılacağı bildirilmektedir. Müşrikler tarafından yapılan bu nitelendirme, şayet hakikatleri içerseydi bundan dolayı cezalandırılacak olmaları mantık dışı olurdu.¹⁵⁵ Ayrıca bu ayetlerde belirtildiği üzere müşriklerin Kur’an hakkındaki “öncekilerin masalları” iddiası sadece kıssalar hakkında değil, Kur’an’ın tamamı hakkındadır. Bu iddiayı kabul etmek Kur’an’ın tamamının masaldan ibaret olduğunu kabul etmek anlamına gelecektir.

Kur’an’da, Hz. Zekerîyya ve Hz. Meryem’e ait kıssalardan bahsedilirken; “(Resulüm!) Bunlar, bizim sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayp haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem’i himayesine alacak diye kur’a çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar (bu yüzden) çekişirken de yanlarında değildin”.¹⁵⁶

Hz. Nûh’un kıssasıyla ilgili olarak; “(Resulüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarındır”.¹⁵⁷

Hz. Yusuf kıssası hakkında da “İşte bu (Yusuf kıssası) gayp haberlerindendir. Onu sana vahyediyoruz. Onlar hile yaparak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin (ki bunları bilesin)”.¹⁵⁸ buyrulur.

¹⁵⁰ el-Furkân 25/5-6.

¹⁵¹ Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennü'l-kaşâşî fi'l-Kur’ân*, 4. Bs (Kahire: el-İntişârü'l-‘Arabî, 1999), 201-206.

¹⁵² Şimşek, *Kur’an Kıssalarına Giriş*, 47.

¹⁵³ en-Nahl 16/24-25

¹⁵⁴ el-Kalem 68/15-16

¹⁵⁵ Şimşek, *Kur’an Kıssalarına Giriş*, 47; Mustafa Kara, “Kur’an Kıssalarını ‘Hikâye’ Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018): 66.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 43/44

¹⁵⁷ Hûd 11/49

Yukarıda zikredilen ayetlerde de görüldüğü üzere, Kur'an'da birçok kıssa anlatıldıktan sonra, Hz. Peygamber'in bu bilgilere daha önce muttali olmadığı, bu olaylar gerçekleşirken kendisinin bu olaylara şahit olmadığı özellikle vurgulanır. Eğer bu kıssalar hayal ürünü, mitolojik olaylar olsaydı, Kur'an'ın şahit olunacak bir durumdan bahsetmesi düşünülemezdi. Buradan anlaşılıyor ki kıssanın gerçekleştiği yerde ve zamanda bulunan insanlar bu olayların gerçekliğine şahit olmuşlardır.¹⁵⁹

Kur'an'da kıssaların önemli bir yekûn tutmasının sebebi, Kur'an'ın muhataplarına kıssalar aracılığıyla Allah'ın birliği, inanç esasları, kulluk bilinci gibi Kur'an'ın temel konularını insanların zihnine yerleştirmek, ibret vermek ve onların tarihte yaşanmış olaylardan ders çıkarmalarını sağlamaktır. Bu nedenle kıssalarda, zaman, mekân, şahıslar ve gerçekleşen olayların kronolojik sıralaması önemsenmemiş, çok fazla detaya girilmeden irşat maksadına yönelik bir anlatım sergilenmiştir.¹⁶⁰

Kur'an kıssalarında bu temel hedefler dışında, tarihte yaşanmış zorlukları, başta Hz. Peygamber olmak üzere her devrin Müslümanlarına hatırlatarak onları psikolojik olarak her türlü zor şartlara karşı hazırlamak, tarih boyunca Allah'ın elçilerinin dava birliğini gün yüzüne çıkararak İslâm'ın evrenselini ortaya koymak, Allah'ın rızasına ulaşabilmek için sabır, tevekkül ve dua ile çalışmanın dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacağını bildirmek gibi daha birçok hayatî gerçekler anlatılmıştır.¹⁶¹

Kur'an'da yer alan peygamber kıssalarındaki bazı mucizelerde ilmî terakkiyi geliştirmek sadedinde birtakım işaretler bulmak mümkündür. Bu konuyla ilgili birkaç mucizevî olay şöyle sıralanabilir: Hz. Süleyman'ın emrine verilen rüzgârlar; “*Süleyman'ın emrine de kasırğa (gibi esen) rüzgârı verdik; onun emriyle içinde bereketler yarattığımız yere doğru eserdi. Biz her şeyi biliriz*”¹⁶² ayeti ile hava kanunlarının araştırılıp havanın gücünden insanların faydalanabileceğine, Hz. Dâvûd'a demirin yumuşatılması “*And olsun, Davud'a tarafımızdan bir üstünlük verdik. 'Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin' dedik. Ona demiri yumuşattık*”¹⁶³ ayeti ile madenleri insanların keşfedip işleyebileceklerine, Hz. İsmâ'nın Allah'ın izni ile hastalara şifa vermesi ve ölümlere hayat vermesi, “*Allah'ın izni ile körü ve alacalıyı iyileştirir, ölümleri diriltirim*”¹⁶⁴ ayeti ile tıp alanında önemli gelişmelerin olabileceğine, Sebe Melikesi'nin tahtının çok kısa bir sürede Hz. Süleyman'ın yanına

¹⁵⁸ Yusuf 12/102

¹⁵⁹ Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 47-48; Kara, “Kur'an Kıssalarını ‘Hikâye’ Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı”, 66.

¹⁶⁰ İdris Şengül, “Kıssa”, 25/499; Kılıç, “Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar”, 89.

¹⁶¹ Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 67-71; Şengül, “Kıssa”, 25/499.

¹⁶² el-Enbiyâ 21/8.

¹⁶³ Sebe' 34/10.

¹⁶⁴ Âl-i İmrân 3/39.

getirilmesi, "Kitaptan (Allah tarafından verilmiş) bir ilmi olan kimse ise: 'Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm', dedi. (Süleyman) onu (melikenin tahtını) yanı başına yerleşmiş olarak görünce: Bu, dedi, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütfundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur, nankörlük edene gelince, o bilsin ki, Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, çok kerem sahibidir"¹⁶⁵ ayeti ile eşyanın nakledilmesinin farklı ve çok daha hızlı yöntemlerle olabileceğine işaret edildiği söylenebilir.¹⁶⁶

Sonuç olarak, kıssaların temel hedefi insanları, doğru inanç ve hakikate ulaştırma, ibret verme olduğu için kıssalarda söz konusu hedefe yönelik bir edebî üslup kullanılmış, hedef yalnızca tarihî bilgileri aktarmak olmadığından yer ve şahıs isimleri verilmemiş, zaman belirtilmemiştir. Fakat kıssaların yer, şahıs ve zamandan soyutlanmış olması, onların vaki olmadığı anlamına gelmez. Çünkü hemen hemen her kıssa aktarıldıktan sonra bu kıssaların o günün insanın bilemediği, Hz. Peygamber'in de bu olaylar yaşanırken onlara şahit olmadığı vurgulanarak kıssaların tarihen sabit olduğu bizzat Kur'an tarafından bildirilmiştir.¹⁶⁷

1.4.2. Nebe' Kavramı

Kur'an'da, Hz. Peygamber'in nübüvvetinden önceki dönem ve nübüvvet dönemiyle ilgili veya gayba ait hadiseler anlatılırken kıssa kavramının dışında başka kavramlar da kullanılmıştır. Bu kavramlardan bir tanesi de *nebe'* / نَبَأٌ , çoğulu *enbâ'* / أنباء kavramıdır. Nebe' kavramı sözlükte fiil olarak haber verme, iletme, bildirme, isim olarak ise haber, önemli fayda sağlayan haber, içinde faydalı ilim ve zannı galip bulunan büyük ve önemli haber anlamlarını ihtiva etmektedir.¹⁶⁸

Peygamberler, Allah'tan bütün insanlık için yüce ve faydalı bilgiler getirdiklerinden dolayı onlara aynı kökten gelen *nebî* ismi verilmiştir.¹⁶⁹

Nebe' kavramı Kur'an-ı Kerîm'de isim, fiil, tekil ve çoğul bütün türevleriyle birlikte yüz altmış yerde geçmektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Neml 27/40

¹⁶⁶ Şengül, "Kıssa", 25/499.

¹⁶⁷ Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 60.

¹⁶⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn* (Mektebetü'l-Hilâl, 1431), 8/382; Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa* (Beyrut: Dâr'u-Ihya'it-Türaş-il-'Arabî, 2001), 15/347; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, "dehâ", *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr'ul-Ma'rîfe, t.y.), 487; Sevgi Tütün, "Kur'an'da Nebe' (نَبَأٌ) ve Haber (خَبَرٌ) Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (2013): 269-270.

¹⁶⁹ İsfahânî, "nebe'", 481-482; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *Besâir'u-Zevî't-Temyîzi fî Letâifî'l-Kitabî'l-Azîz* (Kahire: el-Meclisü'l-E'alâ lişûûni'l-İslâmiyyeti, 1431), 5/14.

¹⁷⁰ Bkz. el-Bakara 2/31; 33; 61; 91; 136; 177; 213; 246; 247; 248; Âl-i İmrân 3/15; 21; 39; 44; 49; 68; 79; 80; 81; 84; 112; 146; 161; 181; en-Nisâ 4/69; 155; 163; el-Mâide 5/14; 20; 27; 44; 48; 60; 81; 105; el-En'âm 6/5; 34; 60; 67; 89; 108; 112; 159; 164; el-A'râf 7/94; 101; 157; 158; 175; el-Enfâl 8/64; 65; 67; 70; et-Tevbe

Nebe’/ enbâ’ kavramı Kur’an’da birçok konudaki haberi günümüze aktarmak için kullanılmıştır. Bu çerçevede Hz. Âdem’in iki oğlu¹⁷¹ ile ilgili bilgi, Hz. Nûh¹⁷², Hz. İbrahim¹⁷³, Hz. Musa ve Firavun¹⁷⁴, Âd ve Semûd kavimlerinin¹⁷⁵ kıssaları hakkında kıyamet¹⁷⁶ ve gayp¹⁷⁷ haberleri için nebe’ ve Enbâ kelimelerinin kullanıldığı görülebilir.¹⁷⁸

Kur’an’da bazı kıssalar, gayp haberi kabilinden zikredilerek bu kıssaların nakledilmesi nebe’/ enbâ’ kavramıyla gerçekleşmiştir. Toplam üç ayette yer alan bu kavrama misal olarak Hz. Meryem, annesi Hanne, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsâ’nın kıssasından bahseden ayet verilebilir.¹⁷⁹ (Resulüm!) Bunlar, bizim sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayp haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem’i himayesine alacak diye kur’a çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar (bu yüzden) çekişirken de yanlarında değildin.¹⁸⁰ Hz. Nûh ve Hz. Yusuf’un kıssasından bahseden ayetlerde de nebe’/ enbâ’ kavramı yer almaktadır.¹⁸¹

Hz. Peygamberden önce risaletle görevlendirilmiş bazı peygamberlerin yaşadıkları önemli olayların bir kısmı da Kur’an’da nebe’/enbâ’ kelimesiyle yer almıştır. Bunun örneğini şu ayet-i kerimede görmek mümkündür: “Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.”¹⁸² Allah Teâlâ, nebe’/ enbâ,¹⁸³ kavramıyla önceki peygamberlerin karşılaştıkları zorlukları, gönderildiği toplumların onları yalanlamasını ve sonunda ilâhî yardıma ulaşmalarını Hz. Peygambere bildirerek O’nu zorluklara karşı motive

9/61; 64; 70; 73; 94; 105; 113; 117; Yûnus 10/18; 23; 53; 71; Hûd 11/49; 100; 120; Yûsuf 12/15; 36; 37; 45; 102; er-Ra’d 13/33; İbrahim 14/9; el-Hicr 15/49; 51; el-İsrâ 17/55; el-Kehf 18/13; 78; 103; Meryem 19/30; 41; 49; 51; 53; 54; 56; 58; Tâhâ 20/99; el-Hac 22/52; 72; en-Nûr 24/64; el-Furkân 25/31; eş-Şu’arâ 26/6; 69; 221; en-Neml 27/22; el-Kasas 28/3; 66; el-Ankebût 29/8; 27; Lokman 31/15; 23; el-Ahzâb 33/1; 6; 7; 13; 20; 28; 30; 32; 38; 40; 45; 50; 53; 56; 59; Sebe’ 34/7; Fâtır 35/14; es-Sâffât 37/112; Sâd 38/21; 67; 88; ez-Zümer 39/ 7; 69; Fussilet 41/50; ez-Zuhruf 43/6; 7; el-Câsiye 45/16; el-Hucurât 49/2; 6; en-Necm 53/36; el-Kamer 54/4; 28; el-Mücâdele 58/6; 7; el-Mümtehine 60/12; el-Cum’a 62/8; et-Tegâbun 64/5; 7; et-Talâk 65/1; et-Tahrîm 66/1; 3; 8; 9; el-Kıyâme 75/13; en-Nebe’ 78/2.

¹⁷¹ el-Mâide 5/27; et-Tevbe 9/70.

¹⁷² Yûnus 10/71.

¹⁷³ eş-Şu’arâ 26/69.

¹⁷⁴ el-Kasas 28/3.

¹⁷⁵ et-Tevbe 9/70.

¹⁷⁶ Sâd 38/67; en-Nebe’ 78/2.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân 3/44; Hûd 11/49; Yûsuf 12/102.

¹⁷⁸ Mustafa Kara, *Güncel Değeri Açısından Kur’an Kıssaları* (Samsun: Selâmet Yayınevi, 2011), 21-22; Şola, *Kur’an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 58-59; Tütün, “Kur’an’da Nebe’ (نَبَأ) ve Haber (خَبَر) Kavramları”, 271.

¹⁷⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dâru’t-terbiyeti ve’t-Türasi, 1431), 6/404; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Kitab’il-Mısriyye, 1974), 4/85; Nâsirüddîn Ebû Saïd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* (Beyrut: Dâr’u-lhıya’it-Türas-il-’Arabî, 1418), 2/17.

¹⁸⁰ Âl-i İmrân 3/44.

¹⁸¹ Bk. Hûd 11/49; Yûsuf 12/102.

¹⁸² Hûd 11/120.

¹⁸³ Bk. el-En’âm 6/34.

etmiştir.¹⁸⁴ Bu açıdan önceki peygamberlerin kıssalarının hem tarihî hem de sosyal boyuta sahip olduğu söylenebilir.¹⁸⁵

Kur'an, öncekilerin haberleri tabiriyle yine bazı peygamberlerin kıssalarına atıfta bulunarak onların haberlerini de nebe'/enbâ' kavramıyla ifade etmiş olup bu tabir Kur'an'da iki ayette yer almaktadır.¹⁸⁶

Nebe'/enbâ' kavramıyla Kur'an'ın aktardığı bir başka haber de şehirlerin haberleri olarak aktarılmaktadır. Kur'an'da iki yerde geçen bu tabir¹⁸⁷, hem şehirlere gönderilen peygamberlerin yaşadıkları hadiseleri, hem de şehirlerin halkının peygamberlere karşı tutumunu konu edinmektedir.¹⁸⁸

Nebe'/enbâ' kavramı Kur'an'da yukarıda zikredilen konuların dışında alay ettikleri şeyin haberleri¹⁸⁹ caydırıcı tehdit¹⁹⁰ azgınlardan olan kişinin haberi¹⁹¹ hidayete ulaşmış inançlı gençlerin haberi¹⁹² insanın bizatihi haber vermesi¹⁹³ gibi anlamlarında da yer almaktadır.

Kur'an, nüzulünden itibaren muhataplarını çeşitli konularda bilgilendirdiği gibi kıssalarla ilgili konularda da bilgilendirmiştir. Bu konuda nebe'/enbâ' kavramının da önemli bir yer tuttuğu görülebilir. Bu kavramın kendine has manalarla Kur'an kıssalarının doğruluğunu, ilettiği haberlerin hakikatini ve bir takım gayba ait bilgilileri kıssa formatında gün yüzüne çıkardığını söylemek mümkündür.

¹⁸⁴ Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfi İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-İlmiyye, 1419), 3/225; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî-Tefsîr-i bi'l-Me'sûr* (Beyrut: Dâr'u-l Fikr, 1431), 3/265; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Kahire: Dâr'u-Sâbûnî, 1997), 1/358.

¹⁸⁵ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008), 9/357.

¹⁸⁶ "Onlara kendilerinden öncekilerin; Nûh, Âd ve Semûd kavimlerinin; İbrahim'in kavminin, Medyen halkının ve yerle bir olan şehirlerin haberleri ulaşmadı mı? Peygamberleri onlara apaçık mucizeler getirmişti. (Ama inanmadılar, Allah da onları cezalandırdı.) Demek ki Allah onlara zulmediyor değildi, ama onlar kendilerine zulmediyorlardı." (et-Tevbe 9/70). "Sizden öncekilerin, Nuh, Âd ve Semûd kavimlerinin ve onlardan sonrakilerin haberleri size gelmedi mi? Onları Allah'tan başkası bilmez. Peygamberleri kendilerine mucizeler getirdi de onlar, ellerini peygamberlerinin ağızlarına bastılar ve dediler ki: Biz, size gönderileni inkâr ettik ve bizi kendisine çağırdığınız şeye karşı derin bir kuşku içindeyiz." (İbrahim 14/9)

¹⁸⁷ "İşte o ülkeler... Onların haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. And olsun ki, peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişlerdi. Fakat önceden yalanladıkları gerçeklere iman edecek değillerdi. İşte kâfirlerin kalplerini Allah böyle mühürler." (el-A'râf 7/101). "(Ey Muhammed!) İşte bu, (halkı helâk olmuş) memleketlerin haberlerindendir. Biz onu sana anlatıyoruz; onlardan (bugüne kadar izleri) kalan da vardır, biçilmiş ekin (gibi yok olan) da vardır." (Hûd 11/100).

¹⁸⁸ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 3/198.

¹⁸⁹ Bkz. el-En'âm 6/5.

¹⁹⁰ Bkz. el-Kamer 54/4.

¹⁹¹ Bkz. el-A'râf 7/175.

¹⁹² Bkz. el-Kehf 18/13.

¹⁹³ Bkz. el-Ahzâb 33/20.

1.4.3. Hadis

Kur'an'da birçok anlamda kullanılan *hadis*/حديث kelimesinin çoğulu *ehâdîs*/أحاديث dir. Bu kelime lügatte haber, söz, metot ve yeni gibi anlamları ifade etmektedir.¹⁹⁴ Kur'an'da kıssa ve haberlerin anlatımında hadîs/ehâdîs kelimesi de kullanılmıştır.¹⁹⁵ Bu kullanıma örnek verilebilecek birkaç ayet şöyledir: “(Resulüm!) Musa (olayının) haberi sana ulaştı mı?”¹⁹⁶ “İbrahim’in ikram edilmiş konuklarının haberi sana geldi mi?”¹⁹⁷ “Orduların, Firavun ve Semûd’un (uğradıkları felâketin) haberi sana geldi mi?”¹⁹⁸ “(Resulüm!) Dehşeti her şeyi kaplayan kıyametin haberi sana geldi mi?”¹⁹⁹ “Sonra biz peyderpey peygamberlerimizi gönderdik. Herhangi bir ümmete peygamberlerinin geldiği her defasında, onlar bu peygamberi yalanladılar; biz de onları birbiri ardından yok ettik ve onları ibret hikâyelerine dönüştürdük. Artık iman etmeyen kavmin canı cehenneme!”²⁰⁰

Fiil formatında söz söylemek, ihdas etmek, ortaya çıkarmak anlamlarıyla hadese/حَدَّثَ, haddese/حَدَّثَ, hâdese/حَدَّثَ, ahdese/أَحَدَّثَ kelimeleri, kişilerin sözlerini, karşılıklı sohbetlerini ve konuşmalarını ifade maksadıyla Kur'an'da yer almaktadır.²⁰¹

Bu kullanıma, Allah'ın Kur'an'da salih kul olarak tanıttığı zat, Hz. Musa ile yolculuğa çıkarken Hz. Musa'ya söylediği şu sözü örnek olarak verilebilir: “(O kul:) Eğer bana tâbi olursan, sana o konuda bilgi verinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma! dedi.”²⁰² Bu konuda örnek verilebilecek bir diğer Ayet-i Kerime ise şöyledir: “(Münafıklar) inananlarla karşılaştıklarında ‘İman ettik’ derler. Birbirleriyle baş başa kaldıkları vakit ise: Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri), Rabbiniz katında sizin aleyhinize hüccet getirmeleri için mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz? derler.”²⁰³

Üzerinde durulmakta olan hadîs/ ehâdîs kelimesi değişik türevleriyle haber vermek²⁰⁴ ortaya çıkarmak²⁰⁵ anmak²⁰⁶ Kur'an, mesaj, haber²⁰⁷ rüya, düş²⁰⁸ gizli bir olay, sır²⁰⁹ söz²¹⁰ yeni, sonradan söylenen²¹¹ anlamlarıyla da Kur'an'da geçmektedir.

¹⁹⁴ İsfahânî, “hds”, 110; İbn-i Manzûr, “hds”, 2/297; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 167.

¹⁹⁵ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 232; Mukadder Ârif Yüksel, “Kur'an'da Hadis Kelimesinin Semantik Anlamı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (Şubat 2017): 137.

¹⁹⁶ Tâhâ 20/9.

¹⁹⁷ ez-Zâriyât 51/24.

¹⁹⁸ el-Bürûc 17/18.

¹⁹⁹ el-Ğâşiye 88/1.

²⁰⁰ el-Mü'minûn 23/44.

²⁰¹ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 231-232.

²⁰² el-Kehf 18/70.

²⁰³ el-Bakara 2/76.

²⁰⁴ Bkz. ez-Zilzâl 99/4.

²⁰⁵ Bkz. et-Talâk 65/1.

²⁰⁶ Bkz. ed-Dudâ 93/11.

²⁰⁷ Bkz. en-Nisâ 4/78; el-Kehf 18/6; et-Tûr 52/34; en-Necm 53/59; el-Vakîa' 56/81; el-Kalem 68/44.

Tarihte yaşanmış hadiselerin uzun uzadıya, ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına *kıssa*, gerek geçmiş, gerek günümüzdeki olayların yeri geldiğinde ayrıntılı ve uzun bir şekilde, yeri geldiğinde ise kısa bir şekilde anlatılmasına *hadis* isminin verildiği ayrımına rastlamak mümkündür.²¹²

Görüldüğü üzere Kur'an, kıssaları naklederken hadîs/ ehâdis kelimesini ve türevlerini kullanmıştır. Kıssa ile hadis kelimeleri arasında anlam bakımından farklılıkların bulunması Kur'an'ın zengin üslubunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1.4.4. Mesel

Arapça *mesel*/مثال çoğulu *emsal*/امثال ifadesi, misl/مثل kökünden türemiştir. Benzemek, benzeri olmak, birbirine eşit ve denk olmak, bir şeyi anımsatmak gibi manalara gelir. *Mesel* kelimesine ayrıca sıfat, vasıf, söz, ibret, kıssa manaları yüklenmiş ve bu kelime Kur'an'da kıssa anlatmak amacıyla da yer almıştır.²¹³ el-Müfredat'ta *mesel* ifadesi "bir şeyi açıklamak maksadıyla onun benzeri hakkında söylenen söz" şeklinde tanımlanmıştır.²¹⁴ Ayrıca *mesel* kelimesi darabe /ضرب fiiliyle kullanıldığında, kıssa anlatmak anlamını ifade ettiği gibi örnek vermek, bir şeyi bir şeye benzetmek, misal vermek anlamlarına da gelmektedir.²¹⁵

Tefsir usulünde ve Ulumu'l-Kur'an'da, Emsâlü'l-Kur'an başlığı altında Kur'an-ı Kerîm'deki meseller incelenmektedir. Kur'an'da yer alan misallerin üslubu hakkında, ayetlerdeki mana ve hedefin insanın iç dünyasında iz bırakan ve hayranlık uyandıran bir biçimde veciz ve kısa olarak ifade edilmesi şeklinde açıklanmıştır.²¹⁶

Kur'an-ı Kerîm'de *mesel* kelimesinin genel manalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

²⁰⁸ Bkz. Yûsuf 12/6, 21, 101.

²⁰⁹ Bkz. et-Tahrîm 66/3.

²¹⁰ Bkz. en-Nisâ 4/42, 87, 140; el-En'âm 6/68; el-A'râf 7/185; Yûsuf 12/111; Lokmân 31/6; el-Ahzâb 33/53; ez-Zümer 39/23; el-Câsiye 45/6; el-Mürselât 77/50.

²¹¹ Bkz. el-Enbiyâ 21/2; eş-Şu'arâ 26/6.

²¹² Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye* (Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1431), 41-42.

²¹³ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, "Mu'cemü mekâyisi'l-luğa" (Dâru'l-Fikr, 1979), 5/296; İsfahânî, "msl", 8/4132; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 61-62; İsmail Durmuş, "Mesel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293; Kara, "Kur'an Kıssalarını 'Hikâye' Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı", 62.

²¹⁴ İsfahânî, "dehâ", 462.

²¹⁵ Kara, "Kur'an Kıssalarını 'Hikâye' Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı", 62.

²¹⁶ Mennâ' b. Halîl el-Kattân, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Bs (Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 290.

1. Meselin en yaygın anlamı misal, örnek ve benzer olarak ifade edilir. “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).”²¹⁷

2. Tarihî bazı kavimlerin durumları, isyankâr tutum ve davranışları, bundan dolayı başlarına gelen belâ ve musibetler birer mesel olarak anlatılmıştır. Bu ayetlerde mesel kelimesi hal, durum ve sîret anlamlarını ihtiva etmektedir. “Bunun için biz de bunlardan daha kuvvetli olanları yok etmişizdir. Öncekilere dair nice misaller geçmiştir.”²¹⁸

3. Kur’an’da birçok ayette mesel kelimesi bir şeyin nitelik ve özelliklerini anlatmaktadır. “Allah’a karşı gelmekten sakınanlara vâdolunan cennetin durumu şudur: Onun içinden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgeleri devamlıdır. İşte bu, Allah’a karşı gelmekten sakınanların sonudur. İnkâr edenlerin sonu ise ateştir.”²¹⁹

Kıssa ile mesel arasında benzer yönlerin bulunduğu, hedef ve maksatlarının ortak olduğu ancak olayların gerçekleşip gerçekleşmemesi bakımından aralarında farklılıkların olduğu belirtilmiştir. Bu açıdan kıssalar yoluyla anlatılan hadiselerin vaki olması zorunlu görülürken, meseller yoluyla anlatılan hadiselerin ise vaki olmasının zorunlu olmadığı üzerinde durulmuştur. Mesel kıssadan farklı olarak örnek alınacak söz, insanları güzel ahlaka ulaştıracak temsili hikâye, farazî bir anlatım biçimi de olabileceği değerlendirilmiştir.²²⁰

²¹⁷ İbrâhîm 14/24. Ayrıca Bkz. el-Bakara 2/26; er-Ra’d 13/17; İbrâhîm 14/26; er-Rûm 30/58.

²¹⁸ ez-Zuhruf 43/8. Ayrıca Bkz. el-Bakara 2/214; el-A’raf 7/176; ez-Zuhruf 43/56, 59.

²¹⁹ er-Ra’d 13/35. Ayrıca Bkz. Muhammed 47/15; en-Nahl 16/60; el-En’âm 6/122; er-Rûm 30/27; el-Feth 48/29.

²²⁰ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 11; Mehmet Okuyan, *Kıssalar Ne Söyler* (İstanbul: Düşün Yay., 2017), 16; Şola, *Kur’an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 62.

İKİNCİ BÖLÜM

PEYGAMBER KISSALARI HAKKINDAKİ YORUM FARKLILIKLARI

2.1. PEYGAMBER KISSALARI

2.1.1. İlk İnsanın Yaratılışı

İlk insanın yaratılışı, dinlerde yer alan önemli bir mesele olduğu gibi felsefenin ve antropolojinin de konuları arasında yer almıştır. Allah'ın yaratma vasfı, Kur'an'da insana öğretilen ilk bilgilerdendir. Nitekim Kur'an'ın ilk nazil olan suresinde, “*Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılanmış yumurtadan yarattı.*”²²¹ ayetleri ile bir taraftan Allah'ın yaratıcılık vasfına dikkat çekilirken diğer taraftan insanın yaratılışına vurgu yapılmıştır. Kur'an'la ilk muhatap olan insanın yaratma konusu ile karşılaşması hadisenin mümin açısından incelenmesi ve araştırılması gereken bir konu olduğunu gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda, Hz. Âdem'in yaratılışı hakkında klasik tefsirlerdeki genel kabuller kısaca verildikten sonra Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde konu ile alakalı görüşlerin mukayese edilmesine çalışılacaktır.

Kur'an-ı Kerîm'de 25 yerde geçen *Âdem* kelimesi etimolojik açıdan incelenmiş, bu kelimenin hangi dilden geldiği ve hangi kelimedenden türetildiği Müslüman dil âlimleri arasında tartışılmıştır. Müslüman dilcilerin ekserisi kelimenin aslının Arapça olduğunu, esmerlik ülfet ve insicam anlamlarına gelen *el-üdme*/الأدمة veya tip, örnek anlamını ifade eden *el-edeme* kökünden türetildiğini savunmuşlardır. Kelimenin aslının *e'dem* şeklinde iki hemzeli olduğunu, ancak Arapça dil kuralları ve ses uyumu gereği, ikinci hemze elife dönüştürülerek âdem şeklini aldığını söyleyenler de olmuştur. Zemahşerî ise, Yâkûb, İdrîs, İblis isimleri gibi Âdem isminin de yabancı bir isim olduğunu belirtmekte, ancak bu ismin dil âlimleri tarafından *el-üdme* veya *edîmü'l-arz* (bir şeyin dış yüzü, yeryüzü) kelimelerinden türetildiği bilgisini kaydetmektedir.²²²

Kur'an-ı Kerim'e göre, Hz. Âdem'in yaratılış olayı kendisinden sonraki insanlardan farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Buna işaret edilen ayet-i kerimede “*Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. O'nu topraktan var etti; sonra O'na 'ol' dedi ve oluverdi.*”²²³ Bu ayet-i kerimede Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığı belirtilmiş, “ol”/ (كُنْ)

²²¹ el-Alak 96/1-2.

²²² Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-ı ğavâmizî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-'Arabî, 1407), 1: 272; İbn-i Manzûr, “edm”, 1/44; Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Anakara: TDV Yayınları, 1998), 1/358.

²²³ Âl-i İmrân 3/59.

emrinden sonra muzârî fiil (فَيَكُونُ) gelmesiyle O'nun oluşum sürecine de işaret edildiği söylenmiştir.²²⁴

Kur'an-ı Kerîm, Hz. Âdem'in yaratıldığı maddeyi ve yaratılış keyfiyetini değişik kavramlarla anlatmaktadır. Bu kavramları şöyle sıralamak mümkündür:

/تُرَابٍ/ toprak “Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının) delillerindendir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz.”²²⁵

/سُوءٍ/ su “Her canlı şeyi sudan' yarattığımızı görüp düşünmediler mi?”²²⁶

/طِينٍ/ çamur “Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de O'nun katında muayyen bir ecel (kıyamet günü) vardır. Siz hâla şüphe ediyorsunuz.”²²⁷

/سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ/ çamurdan bir öz “And olsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık.”²²⁸

/طِينٍ لَازِبٍ/ yapışkan çamur “Şimdi sor onlara! Yaratma bakımından onlar mı daha zor, yoksa bizim yarattığımız (insanlar) mı? Şüphesiz biz kendilerini yapışkan bir çamurdan yarattık.”²²⁹

/صُلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ/ kupkuru çamur. “Hani Rabbin meleklere demişti ki: Ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım.”²³⁰

/صُلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ/ kupkuru balçık. “Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı.”²³¹ Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) bu kavramlarla insanın yaratılış keyfiyetinin anlatıldığını belirtmiştir.²³²

Yukarıdaki zikredilen kavramalar, bazı âlimler tarafından, insanın tabiattaki cansız halini, *elementer* durumunu ruh üflenmeden önceki konumunu ifade ettiğini belirtmişlerdir.²³³

İnsanın canlılık haline, biyolojik yapısının oluşmasına işaret eden kavramlar ise şöyle sıralanmıştır:

²²⁴ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru'l-tunûsiyye, 1984), 3: 264; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/589.

²²⁵ er-Rûm 30/20.

²²⁶ el-Enbiyâ 21/30.

²²⁷ el-En'am 6/2.

²²⁸ el-Mü'minün 23/12.

²²⁹ es-Sâffât 37/11.

²³⁰ el-Hicr 15/28.

²³¹ er-Rahmân 55/14

²³² Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3. Baskı (Beyrut: Dâr'u-Ihyâ'i-Türâsi'l-Arabî, 1420), 8/243.

²³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 30/793; Okuyan, *Kıssalar Ne Söyler*, 72-73.

نَفْسٍ وَاحِدَةٍ /ilk can, ilk cevher, ilk öz. “Sizi bir tek candan yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi.”²³⁴

نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ /döllenmiş yumurta, zigot. “Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini iştir ve görür kıldık.”²³⁵

عَلَقٍ /embriyo. “O, insanı alaktan (embriyodan) yarattı.”²³⁶

مُضْغَةٍ bir çiğnem et. “Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan), sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Ve dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için (sizi büyütürüz). İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür; ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten (veya çiftten) iç açıcı bitkiler verir.”²³⁷

الْعِظَامِ /kemik. لَحْمًا /et, kas, خَلْقًا آخَرَ /bambaşka bir yaratılış. “Sonra nutfeyi alaka (embriyo)ya çevirdik, alaka (embriyo)yı bir çiğnemlik ete çevirdik, bir çiğnemlik eti kemiklere çevirdik, kemiklere et giydirdik; sonra onu bambaşka bir yaratık yaptık. Yaratanların en güzeli Allah, ne yücedir!”²³⁸

Bu ayetleri ve ayetlerde geçen kavramları, yaratılış aşamasında insanın, Allah’ın iradesinden bağımsız bir şekilde kendi kendine bir tekâmül süreci gerçekleştirdiği tezini savunanlar olmuştur.²³⁹

Bu çerçevede “İnsanın üzerinden öyle uzun bir zaman geçti ki -o vakit- o, anılmaya değer bir şey bile değildi.”²⁴⁰ ayet-i kerimesinin yorumu önem arz etmektedir.

Taberî’nin Katâde’den naklettiğine göre, ayet-i kerimede bahsi geçen insan, Hz. Âdem olup Allah’ın yarattığı en son varlık da odur. İnsanın üzerinden geçen zamanın süresinin ne kadar olduğu hususunda iki görüş zikredilmektedir. Birinci görüşe göre, Hz. Âdem çamurdan

²³⁴ ez-Zümer 39/6.

²³⁵ el-İnsân 76/2.

²³⁶ el-‘alak 96/2.

²³⁷ el-Hac 22/5.

²³⁸ el-Mü’minûn 23/14.

²³⁹ Bolay, “Âdem”, 1/358.

²⁴⁰ el-İnsân 76/1.

yaratılıp kendisine suret verilmiş ancak ruh üfleninceye kadar üzerinden kırk yıl geçmiştir. İkinci görüşe göre bu zamanın sınırlarının bilinmesi mümkün değildir.²⁴¹

İnsanın can verilmeden önceki yaratılış serüvenini içine de alan ayet-i kerimelerden bir tanesi de şudur: “*Siz cansız iken size can veren Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.*”²⁴²

Taberî (öl. 310/923), ve Matürîdî (öl. 333/944), “ölüler idiniz” tabirini insanın *nutfe* hali olarak nitelendirmiştir.²⁴³ Bu konuda İslâm âlimlerinin çoğunluğu benzer yorumlar yaparak, Hz. Âdem’in toprak, Hz. İsâ hariç, O’ndan sonraki insanların sperm halinin kastedildiğinde ittifak etmişlerdir.²⁴⁴

Reşîd Rızâ, bu ayeti tefsir ederken, insanın can verilmeden önceki durumunu, diğer canlıların ve bitkilerin durumuna benzetmekte, yeryüzünün katı, sıvı ve gaz tabakalarına dağılmış ölümler olarak nitelendirmektedir.²⁴⁵

Elmalılı ise insanın can verilmeden önceki durumunu, toprak hali ve babalarının belinde *nutfe* ve *sümük* olarak bulunması şeklinde açıklamıştır.²⁴⁶

İki müfessirin bu ayeti yorumlama farkı incelendiğinde, Reşîd Rızâ’nın, insanın hayat verilmeden önceki ölü halini, tabiattaki elementer hali (katı, sıvı, gaz) ile sınırlı tuttuğu, Elmalılı’nın ise insan vücudundaki *nutfe* halini de toprak olma durumuna dâhil ettiği görülebilir.

Günümüzde bazı ilâhiyatçılar, bu ayetten hareketle, ilk ölü olma durumundan önce de bir hayatın bulunmasının zorunlu olduğunu, böylece insanların ölüp başka bedenlerde yeniden defalarca dirildiklerini (Reenkarnasyon, tenasüh) iddia etmişlerdir. Ne Kur’an-ı Kerîm’deki herhangi bir ayet, ne de herhangi bir hadis bu görüşü desteklemektedir. Tam aksine şu ayet-i kerime böyle bir görüşün tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. “*Onlar: (İnkârcılar) ‘Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır?’ derler.*”²⁴⁷ Konumuzla ilgili iki ayet beraber değerlendirildiği zaman meselenin şu şekilde açıklandığı ortaya çıkacaktır: İnsanlar yaratılmadan önce ölü hükmünde idiler. Önce onlara hayat verilerek dünyaya geldiler ve birinci diriltme gerçekleşmiş oldu. Dünyada ömrünü tamamlayanların ikinci ölümü gerçekleşecektir. Kıyametin vuku bulmasıyla bütün insanlar yeniden dirilecek ve ikinci hayat

²⁴¹ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, 24/87.

²⁴² el-Bakara 2/28.

²⁴³ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 24/87.

²⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, 1/120.

²⁴⁵ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/205.

²⁴⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/285.

²⁴⁷ el-Mü’min 40/11.

olan âhiret hayatı gerçekleşmiş olacaktır.²⁴⁸ Yukarıda isimleri zikredilen müfessirlerden hiç biri de söz konusu ayetlerden *reenkarnasyon* ya da *tenasüh* anlamı çıkarmamıştır.

Yaratılış kıssasında insana can verilmesini ve çoğalmasını anlatan ayet-i kerimeler şöyledir: “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilip yayan Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*”²⁴⁹ “*Sizi bir tek candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O’dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah’a: ‘And olsun bize kusursuz bir çocuk verirken muhakkak şükredenlerden olacağız,’ diye dua ettiler. Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği şey hakkında Allah’a ortaklar koştular. Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir.*”²⁵⁰

Nesif sözlükte, ruh, hayat, can, nefes, varlık, insan, zat, şahıs, istek, arzu, kan, beden ve bedenden kaynaklanan şeytanî arzular gibi anlamları ifade etmektedir.²⁵¹

Kur’an-ı Kerîm’de nefis, “*Haydi canlarınızı kurtarın!*”²⁵² ayetinde ruh anlamında, “*Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor.*”²⁵³ ayetinde zat ve öz varlık anlamında kullanılmıştır. Nefse, iyilik ya da kötülük yapma kabiliyeti verilerek insan, nefsin yaptıklarının sonucuna göre sorumlu tutulmuştur. Kur’an-ı Kerîm, “*nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.*”²⁵⁴ ayetiyle nefsin insanı kötülüğe sürükleme ihtimalini dile getirirken, “*(Allah, şöyle buyurur:) Ey huzur içinde olan nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!*”²⁵⁵ ayetleriyle de insanı huzura kavuşturabileceğini bildirmiştir. Bu ayetler ve nefis kavramının geçtiği başka ayetler incelendiğinde, nefse farklı görevler yüklendiği söylenebilir.²⁵⁶

Taberî’ye göre, hem Nisâ suresinin 1. ayetinde, hem de A’râf suresinin 189. ve 190. Ayetlerinde *nefs-i vahide*’den kasıt Hz. Âdem, zevç’ten kasıt, Hz. Âdem’in eşi Hz. Havva’dır. Ancak, A’râf suresinin 190. ayetinde bahsi geçen *şirkten* maksat, Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın

²⁴⁸ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/ 96.

²⁴⁹ en-Nisâ 4/1.

²⁵⁰ el-A’râf 7/189-190.

²⁵¹ İsfahânî, “nfs”, 501-502; İbn-i Manzûr, “nfs”, 6/4501-4505; Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/526.

²⁵² el-En’am 6/93.

²⁵³ Âl-i İmrân 3/30.

²⁵⁴ Yûsuf 12/53.

²⁵⁵ Fecr 89/27-28.

²⁵⁶ İsfahânî, “nfs”, 502-502; Uludağ, “Nefis”, 32/526.

kullukta şirk koşması değil, isimde şirk koşmasıdır. Çünkü onlar, çocuklarına Abdullah veya Abdurrahman gibi isimler koyma yerine Abdülharis ismini koymuşlardır.²⁵⁷

Maturîdî, Nisâ suresinin 1. ayet-i kerimesinin tefsirinde, *nefs-i vahidenin* Hz. Âdem, zevcin de O'nun eşi Hz. Havva olduğunu belirterek, insanların nefislerinin Hz. Âdem'den çıkarılmadığını, ancak O'na nispet edildiğini, birçok kadın ve erkeğin Hz. Âdem ve eşinden farklı şekillerde yaratılıp yeryüzüne yayıldığını kaydetmiştir.²⁵⁸ A'râf suresinin 189 ve 190. ayetlerinin tefsirinde ise bu ayetlerde kastedilen şahısların Hz. Âdem ve Hz. Havva olduğu hususundaki nakillerin zayıf olduğunu söylemiştir. Bu nakillerdeki bilgilere göre, Yüce Allah, Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı yeryüzüne indirdiği zaman, Hz. Âdem'in nefisine, eşine karşı bir arzu yerleştirmişti. Hz. Âdem hanımıyla yakınlaşmış ve bu yakınlaşma sonucunda Hz. Havva hamile kalmıştı. İblis, Hz. Havva'ya kendisini dinlemesini ve çocuğun adını Abdülhâris koymasını istemişti. Bunun nedeni melekler arasında İblis'e Hâris isminin verilmesiydi. Hz. Havva bu olayı Hz. Âdem'e anlatınca: 'O, bizi cennetten çıkaran kimsedir' diyerek doğacak olan çocuğa Abdülharis isminin verilmesini kabul etmemişti. Ancak Hz. Havva çocuğu ölü olarak dünyaya getirmişti. Hz. Havva ondan sonra tekrar hamile kalmış, İblis tekrar O'na gelip: 'Ya benim dediğimi yaparsın ya da ilk çocuğunu öldürdüğüm gibi bunu da öldürürüm' deyince Hz. Havva durumu yine Hz. Âdem'e anlatmıştı. Hz. Âdem ilk söylediği gibi yine doğacak çocuğa Abdülharis ismini vermeyi reddetmişti. Çocuk ikinci defa ölü doğmuş ve Hz. Havva üçüncü defa hamile kalmıştı. İblis gelip üçüncü defa çocuğa Abdülharis isminin verilmesini isteyince Hz. Havva tekrar bu olayı Hz. Âdem'e anlatmıştı. Hz. Âdem, bu sefer karşı çıkmaz gibi bir tavır takınca Hz. Havva çocuğa Abdülhâris adını vermişti. 'Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği şey hakkında Allah'a ortaklar kotular...' A'râf Suresinin 190. ayeti buna işaret etmektedir.²⁵⁹

Mâtürîdî'ye göre, A'râf suresinin 189. ayet-i kerimesinde *nefs-i vahide* 'den kastedilen Hz. Âdem ve zevcden kastedilen de eşi Hz. Havva olmakla birlikte 190. ayette kastedilen o ikisi değil, o ikisinden çoğalıp yeryüzüne dağılmış ve şirke düşmüş olan nesillerdir. Çünkü her karı-koca tıpkı Hz. Âdem ile Hz. Havva gibi çocuklarının salihlerden olması için Allah'a dua eder. Bunlardan kimileri de cahiliye Arap toplumunda olduğu gibi birinin eşi hamile kaldığında ve karnındaki cenin gelişmeye başladığında, eşler Allah'a dua eder, kusursuz bir erkek çocuk sahibi olurlarsa şükredenlerden olacaklarını söylerlerdi. Fakat Allah onlara

²⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/514; 13/303, 315.

²⁵⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 3/3-4.

²⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/307; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 3/624.

kusursuz bir erkek çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği çocuğu putlara nispet ederek Allah'a ortak koşarlardı.²⁶⁰

Menâr Tefsirinde yukarıda zikredilen ayette geçen “*ey insanlar!*” nidasının belli bir insan topluluğu için değil, genel bir hitap olduğu belirtilmiştir. Celâleyn Tefsirinde ise bu hitap Mekkelilere tahsis edilmiştir.²⁶¹ Reşîd Rızâ, Celâleyndeki bu yorumu zikrederek, böyle bir yorumun anlamı daralttığını söylemiş, ayrıca bu suresinin Medenî surelerden olduğunu hatırlatarak yorumun daha genel olması gerektiğini belirtmiştir.²⁶² Ayet-i kerimede geçen *nefs-i vahide* kavramını açıklarken birkaç ihtimalden bahsetmiş ve “*ey insanlar!*” hitabının Mekkelilere, Kureyş’e, bütün Araplara veya bütün insanlara olabileceğini söylemiştir. Bu açıklamalara göre, *nefs-i vahide*’den maksat Hz. Âdem değildir. Bu görüşü savunurken ortaya koymuş olduğu deliller şunlardır:

Birincisi, ayet nassıyla veya zahiriyle böyle bir manayı kastetmemiştir.

İkincisi, ayetteki “*ey insanlar!*” nidası Mekkeliler veya Kureyş kabilesi için kullanılmışsa Mekkeliler, *nefs-i vahideyi* Kureyş Kabilesi veya Adnan olarak anlamışlardır. Hitap bütün Araplara ise bu sefer onlar da Yakub veya Kahtan olarak kabul ederler. Hitabın bütün insanlara yapıldığı kabul edilirse, her millet *nefs-i vahideyi* kendi inancına göre yorumlar ve kendi atasının kastedildiği sonucuna varır. Bütün insanlığın Hz. Âdem’in soyundan geldiği inancına sahip olanlar *nefs-i vahideyi* Hz. Âdem olarak yorumlar. Fakat her ırkın kendine ait farklı atası olduğu inancına sahip olanlar *nefs-i vahideyi* kendi atası olarak yorumlar. Ayette geçen “ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilip yayan” ifadesinde *erkekler* ve *kadınlar* kelimeleri nekre olarak gelmiştir. Eğer, bu ifadede ikisinden maksat Hz. Âdem ve Hz. Havva olsaydı, *erkekler* ve *kadınlar* kelimeleri marife olarak gelir ve “bütün kadın ve erkekleri o ikisinden yaydı.” (وَبَنَّا مِنْهُمَا جَمِيعَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ) şeklinde ifade edilirdi. Bütün insanlığa seslenen bu hitapta, insanların hepsi tarafından bilinen bir nefisten bahsetmek mümkün değildir. Menâr tefsirinin beyanına göre, bazı araştırmacıların söylediği gibi, beşerin birden çok atası olması ve her ırkın kendi atasına ulaşması Kur’an’la çelişen bir görüş değildir. Ayrıca Allah Teâlâ bu ayette insanları kendisinden yarattığı *nefs-i vahideyi* net bir şekilde açıklamamış müphem bırakmıştır. Öyleyse ekleme ve çıkarma yapmaksızın bu mesele olduğu gibi bırakılmalıdır.²⁶³

²⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 5/113-114.

²⁶¹ Celâleddin Mahallî /Celâleddin Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn* (İstanbul: Dersaadet Kitabevi, ty.), 97.

²⁶² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 4/264.

²⁶³ Abduh - Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 4/265-266.

Menâr'daki yoruma göre Kur'an-ı Kerîm'deki “*Ey Âdemoğulları*”²⁶⁴ hitabı Kur'an'ın indiği dönemdeki insanlar için olup bütün insan cinsini kapsamaz. Bu hitaba dayanarak bütün insanların Hz. Âdem'in oğulları olduğunu söylemek doğru olmaz. Bu hitap, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde yaşayan insanların Hz. Âdem'in çocukları olduğu gerçeğini yansıtır. Bakara Suresi'nin 30. ayeti de Hz. Âdem'den önce yeryüzünde başka bir insan türünün olduğunu ve onların yeryüzünde kan döküp fesat çıkardıklarını bildirmiştir.²⁶⁵ Bu konuya Hz. Âdem'in Halifeliği başlığı altında daha geniş yer verilecektir.

Menâr Tefsirinin yorumuna göre insan cinsinden her bir ırkın kendisine ait ayrı bir atasının olduğu araştırmalar sonucunda ispat edilebilirse, bu Kur'an'a aykırı bir görüş olmaz. Müfessirlerin kahir ekseriyetinin *nefs-i vahideyi* Hz. Âdem olarak yorumlaması, onlara, daha önce kabul edilmiş bu bilginin bu şekilde ulaşmasından dolayıdır. Yoksa Kur'an'ın nassından veya zahirinden hareketle böyle bir sonuca ulaşılmış değildir.²⁶⁶

Menâr müellifi Rızâ'nın ve Hocası Abduh'un, *nefs* konusunda da geleneksel anlayışın dışında bir görüş benimsediği görülebilir. Bu görüşe göre *nefs*, insanı diğer varlıklardan farklı ve üstün kılan bir hakikattir. *Nefs* hakikatının başlangıcı, Müslümanların çoğunluğu ve Ehl-i Kitap'ın benimsediği gibi Hz. Âdem'le, bazı Şia ve Sufilerin benimsediği gibi başka başka âdemler veya başka kimselerle, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi birden çok asılla başlayıp çeşitli ırkların onlardan çoğalmasıyla, günümüzde tartışıldığı gibi bu asılların veya aslın, bazı canlılardan tekâmül etmesi ile veya tek başına yaratılması görüşleri arasında fark yoktur. İnsanlar, atalarının ister Hz. Âdem, ister maymun, ister başka bir şey olduğunu iddia etsin, *nefs* beşerin insanî yönünü temsil eder, beşeriyet arasındaki kaynaşmanın ve merhametin kaynağını oluşturur.²⁶⁷

Nefs ile *ruh*un aynı anlama geldiğini savunan Menâr Tefsiri, *ruh*un mahiyetinin insan tarafından bilinebileceğini iddia etmiştir. Konuyla ilgili şu ayeti zikretmiştir: “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*”²⁶⁸ Menâr Tefsirine göre, birçok âlimin iddia ettiği gibi bu ayet, *ruh*un mahiyetinin insan tarafından bilinemeyeceğine delâlet etmez. Ayetin belirttiği üzere muhatap, *ruh* hakkında soru soranlardır ve onlar bu konuda pek az bilgiye sahiptiler. Eğer insanlar bu konuda çalışır ve *ruh* hakkında soru soranlardan daha fazla bilgi elde ederlerse *ruh*un mahiyetini kavrayabilirler.²⁶⁹

²⁶⁴ el-A'râf 7/26-27; 31; 35.

²⁶⁵ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/266.

²⁶⁶ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/266.

²⁶⁷ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/268.

²⁶⁸ el-İsrâ 17/85.

²⁶⁹ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/269-270.

Menâr Tefsiri, eşin yaratılması olayını açıklarken, daha sonra değinileceği üzere, ilk yaratılanın Hz. Âdem, onun kaburga kemiğinden yaratılanın ise eşi Hz. Havva olduğu görüşünü reddederek “*ve ondan da eşini yaratan.*”²⁷⁰ ayetinden maksat onun cinsinden yaratan ve onun gibi, onun vasıflarını taşıyan anlamında olduğunu zikretmiştir. Şu ayetlerde de aynı mananın olduğunu söylemiştir:²⁷¹ “*And olsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir...*”²⁷² “*And olsun ki Allah, müminlere lütufta bulunmuş, onlara kendilerinden bir peygamber göndermiştir...*”²⁷³

Menâr Müellifi, bu görüşün dışında iki ihtimalden daha bahsetmiştir: Birincisi, *nefs* kelimesi müennestir ve Kur’an-ı Kerîm’de de müennes olarak kullanılmıştır. Müennes olan *nefs*in kendisinden yaratılan eşin, müzekker (مُذَكَّر) olduğu şu ayette zikredilmektedir: “*Sizi bir tek candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O’dur.*”²⁷⁴ *Nefs*in müennes olması, ondan yaratılan eşin müzekker olması ve ilk ayeti yaratılıştan bahseden surenin Nisâ (kadınlar) diye isimlendirilmesi, bazı ilim adamlarınca, bir takım basit hayvanların dişilerinin, bir erkek tarafından döllenmeksizin doğum yapabileceği görüşünü desteklemektedir. Ancak bunun olabilmesi için o dişilerin asıllarının daha önce döllenmiş olması gerekir. Böylece “*ve ondan da eşini yaratan.*” cümlesi, onun kendisinden veya onun cinsinden yarattı şeklinde anlaşılabilir. İkincisi, *nefs-i vahide*’de hem erkeklik hem dişilik organları mevcuttu. Daha sonra *nefs-i vahide* gelişim göstermiş ve iki eş meydana gelmiştir.²⁷⁵

Reşîd Rızâ, Hocası Muhammed Abduh’un, Hz. Âdem’in insanlığın ilk atası olup olamadığı hususundaki görüşünü özetlemiştir. Buna göre, Kur’an-ı Kerîm, Hz. Âdem’in beşeriyetin atası olduğunu kesin bir tarzda bildirmemiştir. Böyle bir itikat ancak tevil sonucunda ortaya konabilir ve Kur’an’ı Kerîm bu itikadı reddetmez. Ancak gerek arkeolojik kazılarda bulunan tarihî eserler, gerekse daha önce yaşamış canlılar üzerinde yapılan araştırmalar, Hz. Âdem’in günümüzde ve geçmişte yaşayan bütün insanların tek atası olmadığını ispat ederse Kur’an’a ters düşmüş olmaz. Bu ilmî araştırmaların sonucuna inanan bir Müslüman da Kur’an’ı inkâr etmiş olmaz.²⁷⁶

Elmalılı Hamdi Yazır, “*ey insanlar!*” nidasının genel bir hitap olduğunu ve insanlık vasfını taşıyan bütün insanları kapsadığını vurgulamıştır. Hitabın bütün insanlara olduğu noktasında delil getirdiği ayetlerden bir tanesi şudur: “*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri*

²⁷⁰ en-Nisâ 4/1.

²⁷¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 4/271.

²⁷² et-Tevbe 9/128.

²⁷³ Âl-i İmrân 3/164.

²⁷⁴ el-A’raf 7/189.

²⁷⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 4/271.

²⁷⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 4/267.

yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.²⁷⁷ Bu ayette, Allah'a kulluk emri, bütün insanlara olup günün insanını içinde yaşadığı zamandan başa doğru götürerek daha önce yaşamış insanları ve özellikle Hz. Âdem'i hatırlatmıştır. Kur'an'da "ey insanlar!" nidasıyla başlayan, Nisâ Suresinin dışında bir sure daha vardır ki o da Hac Suresidir. Allah Teâlâ; "Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir!"²⁷⁸ Bu sure de ilk ayetiyle bütün insanlığa seslenmek suretiyle dünya hayatının sonuna ve ahiret hayatına dikkat çekmiştir. Elmalılı'ya göre; Nisâ Suresi Kur'an'ın başından, Hac Suresi ise Kur'an'ın ortasından sonra dördüncü sırada olup Allah Teâlâ bir düzen içerisinde, Nisâ suresi ile insanlığın başlangıcına, Hacc suresi ile insanlığın sonuna dikkat çekmiştir.²⁷⁹

"Ey insanlar" nidası, Menâr Tefsirine göre, Mekkeliler, Kureyş Kabilesi, bütün Araplar veya bütün insanlık için olabilir. Bu ihtimallerin hiçbirinde Hz. Âdem'in kastedildiği kesin değildir. Elmalılı'nın yorumuna göre ise, hitap genel olup muhatap olan her insana, kendisinden önce yaşamış insanlar ve özel olarak Hz. Âdem hatırlatılmıştır. Menâr tefsirinin yorumunda tereddüt içeren ve sınırlayıcı bir yorum yer alırken, Elmalılı'nın yorumu net olup Kur'an'ın kapsayıcı ve evrensel hitabına daha uygun olduğu söylenebilir.

Elmalılı, *nefs-i vahide*'den kastın Hz. Âdem, eşinden kastın ise Hz. Havva olduğu hususunda ittifak ve icmânın mevcudiyetini hatırlattıktan sonra bu görüşünü şu ayetlerle desteklemiştir: "Gerçek şu ki Allah Âdem'i seçti."²⁸⁰ "Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'Ol!' dedi ve oluverdi."²⁸¹ Böylece Hz. Âdem topraktan süzülerek yaratılmış, Hz. Havva da O'nun nefsinden dallanıp budaklanmak suretiyle yaratılmıştır. Sonuçta Allah, biri diğerinin canından kopup ayrılmış bir çift yaratmıştır. Hadislerde, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in eğri kaburga kemiğinden yaratıldığına dair ifade, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in nefsinden ayrıldığını, O'ndan bölündüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca bu hadislerde temsili bir anlatım olduğu için kadının eğri kaburga kemiğine benzetilmesi, erkekle kadın arasındaki tabiat farklılığına dikkat çekilmiş ve kadınları erkekleştirmeye kalkışmanın onları kırmak anlamına geleceği vurgulanmıştır.²⁸²

Elmalılı, Menâr Tefsirinin aksine, ilk yaratılan nefsin Hz. Âdem olduğunu özellikle vurgulamış ve bu gerçeğin bugün dünyaya gelen bütün insanlar için de cereyan ettiğini belirtmiştir. O'nun yorumuna göre anneler aşırı babadan aldıkları için insanların hepsinin

²⁷⁷ el-Bakara 2/21.

²⁷⁸ el-Hac 22/1.

²⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/264; 2/1271.

²⁸⁰ Âl-i İmrân 3/33.

²⁸¹ Âl-i İmrân 3/59.

²⁸² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1273-1274.

yaratılışı babadan başlamaktadır. Ancak insanın yaratılışı erkekten başlamasına rağmen, ondan sadece erkek evlat değil kız veya erkek evlat dünyaya gelebiliyor. Yaratıcı güç tabiatın kendisi olsaydı, bir makine gibi işleyen tabiat ne erkekten kadın meydana getirebilirdi ne de topraktan insan var edebilirdi. İnsanın ilk yaratılışı ve devam eden üremesi tabiatın işleyişinin zıddıdır. İnsanlığın üreyip çoğalmasında, günümüzden Hz. Âdem'e kadar gidildiğinde erkeğin birinci, kadının ise ikinci derecede etken olduğu ve üremenin erkekle başladığı görülecektir. Yeryüzünde yaşayan milyarlarca insanın üremesi matematiksel bir oran takip ederek Hz. Âdem ve Hz. Havva çiftine dayanır. Hz. Âdem ile Hz. Havva arasında *nefs-i vahide* dolayısıyla aslî bir birlik söz konusudur. Erkek ve kadın *nefs-i vahide* ile birbirine bağlanmış olup erkek önce kadın sonra yaratılmıştır. “*Ondan da eşini yaratan.*” Ayetinde “*ondan*” مِنْهَا kaydı erkeğin önceliğini ifade etmektedir. Kadın, erkeğin ruhundan, onun nefsinden ayrılmıştır. Bu da insanın topraktan süzülüp arındırılması gibi bizatihi Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ayet-i kerime, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yaratılışını, zamanın gerçekleriyle örtüşen aklî delilleri de ortaya koyarak anlatmış ve günün insanını geçmişe doğru, insanlığın ilk çiftine götürmüştür.²⁸³

Elmalılı, hayvanlar arasında tekâmülün varlığını kabul ederek eksiklikten mükemmelliğe doğru bir mertebeler silsilesinin olduğunu söylemektedir. Bu gelişim zincirini üreten doğanın kendisi değil, Allah'ın iradesiyle gerçekleşen bir sistemdir. Ancak, hiçbir hayvan cinsi, başka bir cinsten ürememiş, cinsler arası geçiş olmamıştır. Böylece, at attan, aslan aslandan, maymun maymundan doğmaktadır. Kur'an-ı Kerîm, “*Biz onlara, ‘Aşağılık maymunlar olun’ dedik.*”²⁸⁴ ayetiyle bazı insanların maymun seviyesine alçaltıldığını haber vermekle birlikte aksini haber vermemiştir.²⁸⁵

Elmalılı, eski birtakım natüralistlerin dünya üzerinde insanın ezeli olduğu görüşünü ileri sürdüklerini, ancak daha sonraki tabiat bilimcilerin bu tür görüşlere yer vermediğini söylemiştir. O'na göre bazı teorisyenlerin, yeryüzündeki farklı insan ırklarının başka başka asıllardan çoğaldığını ileri sürmeleri de ne ilimle ne de mantıkla izah edilecek bir durum değildir. Çünkü ilim, insanın aslının bir olduğu görüşünü desteklerken, mantık günümüzdeki insan üremesini gözlemleyerek insanın tek bir asıldan çoğaldığı sonucuna varır.²⁸⁶

“*Şanın hakkı için biz insanı, bir sülâleden yarattık.*”²⁸⁷ ayetinin tefsirinde Elmalılı, *sülâle* kelimesinin *sell* mastarından geldiğini *sell* mastarının ise bir şeyi bir şeyden kolaylıkla, yumuşak ve uygun bir şekilde çıkarmak olduğunu açıklamıştır. Bu manaya uygun olarak

²⁸³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1274-1275.

²⁸⁴ el-Bakara 2/65.

²⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/330-331.

²⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/325.

²⁸⁷ el-Mü'minûn 23/12.

sülâlenin çamurdan sıyrılıp çıkartılması insanın ilk organizma evresini oluşturur. Hz. Âdem'in ilk evresi olan bu organizma evresi herhangi bir insan tohumuyla aktarılmayıp Allah tarafından yaratılmıştır.²⁸⁸

Menâr Tefsiri, A'râf Suresinin 189. ve 190. Ayetlerini de *nefs-i vahide* bağlamında zikretmiş ve bu ayetlerde de Hz. Âdem Hz. Havva'nın kastedilmediğini, onların zürriyetlerinden gelen ve Allah'a şirk koşan nesiller kastedildiğini söylemiştir. Bu ayetleri tefsir sadedinde gelen ve bu ayetlerde kastedilen şahısların Hz. Âdem ve Hz. Havva olduğunu bildiren rivayetlerin İsrailiyyattan olduğunu savunmuştur. İbn-i Kesîr'den (öl. 774/1373) uzun uzun nakiller yapmış ve İbn-i Kesîr'in bu gerçeğin özünü yakaladığını savunarak görüşünü teyit etmeye çalışmıştır.²⁸⁹ Menâr Tefsiri, *nefs-i vahide* ifadesinin A'râf Suresinin 189. ayetinde de geçtiğini, ancak müfessirlerin bu ayetleri tefsir ederken Nisâ Suresinin birinci ayetinde, Hz. Âdem olduğu noktasındaki ittifaklarının burada bozulduğunu ve ihtilafa düştüklerini belirterek söz konusu müfessirleri eleştirmiştir.²⁹⁰

İhtilâfa örnek olarak Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) bu ayet hakkındaki yorumunu nakletmiştir. Râzî, bu ayetteki *nefs-i vahide* hususunda üç görüş serdetmiştir:

Birincisi, Allah Teâlâ bu olayı bir darb-ı mesel formunda zikretmiştir. Bu yoruma göre, ayette tarihte gerçekleşmiş herhangi bir olaydan bahsedilmeyip temsil mahiyetinde müşriklerin cahilliklerine ve Allah'a şirk koşmalarına değinilmiştir. İkincisi, Hz. Peygamber zamanında yaşayan Kusay oğullarından olan Kureyş kabilesi kastedilmiştir. Bu yoruma göre *nefs-i vahide* Kusay'ın nefsidir ve eşini de onun cinsinden var etmiştir. Üçüncüsü, *Nefs-i vahide*'den kasıt Hz. Âdem'dir. Ancak son yorum kabul edildiği taktirde, takip eden aynı suresinin 190. ayetinde Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın çocukları hakkında şirke düşme problemi ortaya çıkmaktadır. Râzî, burada istifham-ı inkârî, (Allah onlara çocuk verdiğinde

²⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3432.

²⁸⁹ İbn-i Kesîr şu rivayeti nakletmiştir: “Allah onlara düzgün bir çocuk verince; kendilerine verdiği şey hakkında Allah'a ortak koşular.” (el-Â'raf 7/190). ayeti hakkında, İbn Abbas'tan gelen rivayete göre; Allah Teâlâ buyurdu ki: ‘O'dur, „sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da gönlünün ısınacağı eşini var eden. (Hz. Âdem) eşini örtüp bürüyünce; o, hafif bir yük yüklendi.’ (el-Â'raf 7/189). İblis her ikisine gelip: ‘Muhakkak ben, sizi cennetten çıkaran arkadaşınızım. Ya bana itaat edersiniz ya da boynuzumu şöyle şöyle yaparım. Senin karnını yarar ve (içindeki, hamile kaldığın şeyi) çıkarırım. Şöyle yaparım, böyle yaparım,’ deyip onları korkuttu ve şöyle devam etti: ‘Ona Abdülharis adını koyun. Hz. Âdem ve Hz. Havva, ona itaat etmemekte diretti de çocuk ölü olarak doğdu. Sonra Hz. Havva, ikinci kez hamile kaldı. Şeytan yine ikisine gelip: ‘Ben şöyle şöyle yapan arkadaşınızım. Ya şöyle yaparsınız ya da ben şöyle şöyle yaparım,’ deyip onları korkuttu. Yine ona itaat etmemekte direndiler ve çocuk ölü olarak doğdu. Sonra Hz. Havva üçüncü defa hamile kaldı ve yine şeytan ikisine gelip onlara daha önce söylediklerini söyledi. Bu sefer onları çocuk sevgisi kaplayıp ona Abdülharis adını koydular. İşte Allah Teâlâ'nın: “Kendilerine verdiği şey hakkında Allah'a ortaklar koşular.” (el-Â'raf 7/190) sözünün maksadı budur.” İbn-i Kesîr, bu ve benzeri rivayetleri aktardıktan sonra bu tür rivâyetlerin İsrâiliyyattan olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 3/527.

²⁹⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/266; 9/437.

onun hakkında şirk mi koşacaklar?) olduğunu zikrederek bu problemi çözme cihetine gitmiştir.²⁹¹

Elmalılı, A'raf suresinin 189. Ayetinde geçen *nefs-i vahide* kavramının nekra olduğu için sadece başlangıçtaki Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı değil, şimdiki zaman şahısları da içine aldığı savunmuştur. Böylece, kıssanın baş tarafı olan Nisâ suresinin 1. Ayetinde Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın bizzat şahısları kastedilirken, kıssanın sonu olan A'râf suresinin 189 ve 190. ayetlerinde onların şirke düşmüş nesilleri kastedilmiştir. Bu yorumdan hareketle, bu ayetteki tek nefisten kastın, Kureyş'in cediti olan Kusay olduğu yorumu da yapılmıştır ki, bu da kıssanın müşrik Kureyş kabilesini ilgilendiren yönüdür.²⁹² Şirk koşanların Hz. Âdem'in soyundan gelen sonraki kuşaklar olduğu, İbn-i Kesîr'in de görüşüdür.²⁹³

Elmalılı, Menâr tefsirinin aksine *ruh* ile *nefsin* aynı olmadığını, aralarındaki farkın güneş ve ışığı gibi olduğunu savunmuştur. O'na göre hayatın kaynağı *ruh*, ben bilincine sahip olmanın, vicdan sahibi olmanın, akletmenin, seçmenin ve ayırt etmenin kaynağı ise *nefs* tir. “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*”²⁹⁴ ayetinin tefsirinde hitabın sadece soru soranlara olmadığını, bütün insanlara genel seslendiğini söylemiştir. İnsanın bilgisi Allah'ın ilmine nispetle yalnız ruh hakkında değil, her şeyde sınırlı ve subjektiftir. Bu durumu da şu ayet-i kerime ifade etmektedir: “*Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez. Şüphesiz ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir.*”²⁹⁵ Bu nedenle insanın ruhun mahiyeti hakkında tam ve eksiksiz bir bilgiye ulaşması mümkün değildir.²⁹⁶

Günümüz müfessirlerinden bazıları da insanın yaratılışı konusunda Menâr Tefsir'inde yer alan yorumlara yakın yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumlara göre, *nefs-i vahide*'den kasıt, Hz. Âdem değil, insanın aslı olan ilk canlıdır, ilk üreme aşamasıdır. Bu canlı birçok aşamalardan, evrim merhalelerinden geçerek insan halini almıştır. Buna delil de şu ayet-i kerimeler getirilmiştir: “*Size ne oluyor da Allah için bir vakar (saygınlık, büyüklük) ummuyorsunuz? Hâlbuki O, sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır.*”²⁹⁷ Biyolojik olarak canlılar eşeyli ve eşeysiz olmak üzere iki şekilde üreyebilir. Basit üreme şekli olan eşeysiz üreme, cinsiyete bağlı değildir ve tek canlının kendi kendine bölünmesinden yavru meydana gelir. Su yosunları, bakteriler, tek hücreli hayvanlar bu türden zayıf canlılar olup hayat

²⁹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 15/428.

²⁹² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2350-2351.

²⁹³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/528.

²⁹⁴ el-İsrâ 17/85.

²⁹⁵ Lokmân 31/27.

²⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3203; 6/4127-4128.

²⁹⁷ Nûh 71/13-14.

şartlarının daha kolay geliştiği denizlerde ve tatlı su kenarlarında yaşarlar. Karada yaşayan canlılar ise kara şartlarına uygun olarak daha güçlü canlılardır ve cinsiyete dayalı olarak iki canlının birleşmesiyle, eşeyli olarak çoğalırlar. Hayatın suda başladığının delili de şu ayet-i kerimedir: “*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?*”²⁹⁸ İnsan ilk önce, başka canlıya ihtiyaç duymayan, eşeysiz üreyen zayıf bir canlı olarak yaratılmış daha sonra tekâmül edip eşeyli üreme safhasına geçmiştir. Ancak bu tekâmül gerçekleşirken insan olmak üzere yaratılmış olan bu hücreler herhangi bir varlık ya da hayvana evrilmemiş kendi istikametinde gelişimini gerçekleştirmiştir. Bütün canlılar tekâmül etmiş olabilir. Ancak, insanın herhangi bir hayvandan ya da maymundan türemesi söz konusu olmayıp, her canlı kendi hücresinden tekâmül etmiştir.²⁹⁹

İlk yaratılan erkek ve kadından, birçok kadın ve erkeğin çoğalmasının keyfiyeti, günümüzde de tartışılan konular arasındadır. İslâm tarihinde, Hz. Âdem ve Hz. Havva çiftinden her batında, bir kız bir erkek olmak üzere ikiz çocuk dünyaya geldiği, Hz. Âdem’in yirmi batında kırk evlâdının olduğu³⁰⁰ farklı batınlarda doğan kız ve erkek çocukların kendi aralarında evlendikleri, çoğalmanın da başka yolu olmadığı yorumları yapılmıştır.³⁰¹ Daha önce aktarıldığı üzere Menâr Tefsiri bu konuda bir takım basit canlıların dişilerinin bir erkeğe ihtiyaç duymadan çoğalabileceği veya *nefs-i vahide’de* hem erkeklik hem de dişilik organlarının bulunabileceği ihtimalleri üzerinde durmuştu.³⁰² Elmalılı’ya göre, Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın evlâtlarının doğması, onlardan da torunlarının dünyaya gelmesiyle çoğalma matematiksel bir orana gerçekleşmiş ve milyarlarca insan yeryüzüne yayılmıştır.³⁰³

Hz. Âdem ve Hz. Havva yaratıldıktan sonra, onlardan nesillerin çoğalıp yeryüzüne dağılmasında başka ihtimallerin de olabileceğinden söz edilmiştir. Bu görüşlere göre Kur’an-ı kerîm’de insanın çoğalmasının çeşitli şekillerde olabileceğinin örnekleri vardır. Birincisi, Hz. İsa’nın dünyaya gelmesini anlatan ayetler: “*İrzini iffetle korumuş olanı (Meryem’i de an.) Biz ona ruhumuzdan üfledik; onu ve oğlunu cümle âlem için bir ibret kıldık.*”³⁰⁴ “*İffetini korumuş olan, İmran kızı Meryem’i de (Allah örnek gösterdi). Biz, ona ruhumuzdan üfledik ve Rabbinin sözlerini ve kitaplarını tasdik etti. O gönülden itaat edenlerdendi.*”³⁰⁵ “Meryem,

²⁹⁸ el-Enbiyâ 21/30.

²⁹⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 2/189-190; Süleyman Ateş, “Kur’an-ı Kerîm’e Göre Evrim Teorisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (Nisan 1972): 136.

³⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/263-264.

³⁰¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/11-12; Okuyan, *Kıssalar Ne Söyler*, 86.

³⁰² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 4/271.

³⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1273.

³⁰⁴ el-Enbiyâ 21/91.

³⁰⁵ et-Tahrîm 66/12.

onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, biz ona ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tastamam bir insan şeklinde göründü.”³⁰⁶ Bu ayetlerde belirtildiği üzere Hz. Meryem bir evlilik hayatı yaşamadan Hz. İsa’yı dünyaya getirmiştir. İkincisi, Hz. Zekeriyyâ kendisine temiz bir nesil vermesi için Allah’a dua etmiş, Allah da duasını kabul ederek Yahyâ’yı ona vereceğini müjdelemesi üzerine Hz. Zekeriyyâ: “*Rabbim! dedi, bana ihtiyarlık gelip çattığına, üstelik karım da kısır olduğuna göre benim nasıl oğlum olabilir?*”³⁰⁷ Diye sormuştu. Rabbinin ona cevabı şöyle olmuştu: “*İşte böyle; Allah dilediğini yapar.*”³⁰⁸ “... O, bana kolaydır; daha önce, sen hiçbir şey değilken seni de yaratmıştım.”³⁰⁹ Hz. İsa’nın dünyaya gelmesinde sadece anne vardır. Hz. Yahyâ’nın doğumunda anne-baba olmasına rağmen, dünyaya çocuk getirme kabiliyetleri mevcut değildir. Kur’an-ı Kerim’de ve sağlam rivayetlerde farklı batında doğan kardeşlerin birbirleriyle evlendiklerine dair bir bilgi yer almamaktadır. Buna göre ilk yaratılan erkekle kadından birçok erkek ve kadının çoğalmasının nasıl olduğunun yukarıda zikredilen şekillerden birine göre veya bir başka şekillerde olabileceğini söylemek mümkündür.³¹⁰

Yaratılış kıssasını yorumlayan Menâr tefsirinde, realist ve natüralist düşüncelerin izlerini görmek mümkündür. Elmalılı ise, akli tamamen devre dışı bırakmamakla birlikte akıl ve yaratılış kıssasını anlatan naslar arasında bir denge izlediği söylenebilir.

2.1.2. Meleklerin Hz. Âdem’e Secdesi

Kur’an-ı Kerim’de Allah Teala, melekleri Hz. Âdem’e secde ile yükümlü kıldığı bilgisi yer almaktadır.³¹¹ Allah meleklerle insanı yaratacağını bildirmiş, ona şekil verip ruhundan üfleyince, meleklerle insana secde etmelerini emretmiştir. Meleklerin Hz. Âdem’e secdesi müfessirlerimiz tarafından lügat ve terim anlamlarından hareketle yorumlanmış ve değişik sonuçlara varılmıştır. Bu konuda Menâr ve Elmalılı tefsirlerinde yer alan görüşler aktarıldıktan sonra bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Menâr Tefsiri’nde, meleklerin Hz. Âdem’e secde etmesi yorumlanırken *secde* kavramı iki kategoride ele alınmıştır. Birincisi, mükellef ve akıl sahibi olan kimselerin ilâhî emir gereği ibadet maksadıyla Allah Teâlâ’ya yapmış oldukları secdedir. Meleklerin yapmış olduğu secde her ne kadar mahiyeti bilinemez ise de bu türden bir secde olmadığı açıktır. Çünkü İslâm’ın inanç esaslarına göre ibadet secdesi sadece Allah’a yapılır. İkincisi, Allah’ın yaratmış olduğu her şeyin O’nun iradesi gereği yapmış oldukları secdedir. Kur’an-ı

³⁰⁶ Meryem 19/179.

³⁰⁷ Âl-i İmrân 3/40.

³⁰⁸ Âl-i İmrân 3/40.

³⁰⁹ Meryem 19/9.

³¹⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/11-12.

³¹¹ Bkz. el-Bakara 2/34; el-A’râf 7/11; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

Kerîm'deki şu ayetler bu secde türüne örnek verilebilir:³¹² “Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah’a secde ederler.”³¹³ “Bitkiler ve ağaçlar secde ederler.”³¹⁴

Menâr Tefsiri'nde, ileriki bölümde aktarılmaya çalışıldığı üzere Melek kavramına atfedilen mana ile meleklerin secde etmesine atfedilen mana arasında bir paralellik bulunduğu görülebilir. Buna göre, Allah Teâlâ yeryüzünü ve yeryüzündeki varlıkları yaratmış, dünyanın ayakta durması ve Allah'a bağlı nizamın devam etmesi için yaratmış olduğu her bir varlık sınıfına mahsus bir güç vermiştir. Bu güç varlıkların her biri için ayrı ayrı ve her türün kendisine özeldir. Hiçbir tür kendisine verilen gücün sınırlarını aşamaz ve kendi türü için belirlenmiş olan faaliyetlerin dışına çıkamaz. Allah, mahlukat türlerine ait güçleri ve sınırlarını belirledikten sonra insanı yaratmış ve ona da bir güç takdir etmiştir. İnsan kendisine verilen bu güç sayesinde diğer varlık türlerine verilen güçler üzerinde tasarruf yapabilir ve bu güçleri kullanarak yeryüzünü imar edebilir. İşte mahlûkata tahsis edilmiş olan güçlerin insanın emrine verilmesi, boyun eğme ve emre amade kılma anlamına gelen *secde* kelimesi ile ifade edilmiştir. Menâr Tefsiri'ne göre, tabiat güçleri melek kavramının karşılığı olduğu için meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesi tabiat kanunlarının insanoğluna boyun eğmesi anlamına gelmektedir. Bu itibarla insanoğlu halifelik vasfıyla tabiat kanunlarını kendi yararına kullanabilecek yetenekte yaratılmıştır.³¹⁵

Elmalılı, *secde* kelimesini lügatte kibrin zıddı, yüksek bir tevazu ile alçalıp baş eğmek olarak tanımlamış, terim olarak ise yüceltme ve boyun eğmenin en üst noktası olan anlı yere koymak olduğunu kaydetmiştir. Elmalılı'nın yorumuna göre şerî anlamda secdenin ibadete dönüşmesi için niyet şarttır. Ancak hem lügat anlamıyla hem de şer'î anlamıyla secde kavramında eğilme, boyun eğme ve saygı gösterme anlamı bulunduğundan dolayı Allah'tan başkasına secde etmek şer'an küfür sayılmıştır. Secde, kalbî bağlılık, boyun eğme ve biat etme anlamında mecazen kullanılabilir³¹⁶

Elmalılı, meleklerin Hz. Âdem'e secdesinin şer'î manada bir secde mi, yoksa mecazî anlamda bir secde mi olduğunu sorgulamıştır. O'na göre Kur'an'da bir konuyu yorumlarken Kur'an'ı Kerîm'in kelimelerinin manalarına bağlı kalınması gerekir. Bu itibarla melekler, cismanî şekle de dönüşebilen varlıklar olduklarından alnı yere koyarak secde etmeleri mümkündür. Ancak meleklerin aslî hakikatleri düşünüldüğünde Hz. Âdem'e halifelik görevi dolayısıyla fiili biat etmeleri daha uygun görünmektedir. Bu itibarla meleklerin secdesi Hz.

³¹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/221.

³¹³ er-R'ad 13/15.

³¹⁴ er-Rahmân 55/6.

³¹⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/224, 228.

³¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/318-319.

Âdem'e biat ve saygı gösterme, Allah'a ibadet anlamı içermektedir. Böylece melekler, halifeliği dolayısıyla Hz. Âdem'e hizmet ve yardımda bulunmak için söz vermişlerdir. Melekler Hz. Âdem'in emrinde değil, Allah Teâlâ'nın emrinde bulunup Hz. Âdem'e hizmet edeceklerdir.³¹⁷

Meleklerin Hz. Âdem'e secde olayı, Menâr Tefsiri'nde şer'î anlamın dışına çıkılarak rasyonalist bir bakış açısıyla tabiat güçlerinin insanın emrine verilmesi olarak yorumlandığını söylemek mümkündür. Elmalılı Tefsiri'nde ise şer'î anlam esas alınarak meleklerin gerçek anlamda alınlarını yere koymalarının mümkün olduğu ancak meleklerin Hz. Âdem'e saygı, hizmet ve bağlılığı ifade eden biatte bulunmalarının daha uygun olacağı yorumu yapılmıştır.

İslâm bilginlerinin çoğunluğu secde kavramına bir ibadet şekli olan dizlerin, ellerin ve alnın yere konularak yapılan ve namazın en önemli bölümünü oluşturan ibadet anlamı yüklemişlerdir. Bu şekliyle bir hareket ibadet maksadıyla yapıldığında sadece Allah için olabileceği bütün semâvî dinlerce kabul edilen bir husustur. İbadet niyeti olmaksızın insanların birbirlerine saygı gösterisi olarak secde etmeleri, İslâm'dan önce bazı din ve kültürlerde meşru görülmüştür. Hz. Yusuf'un anne-babası ve diğer aile fertleri Hz. Yusuf'a kavuştuklarında Allah'a şükür, O'na saygı olmak üzere secde etmeleri buna örnek verilebilir.³¹⁸ Meleklerin Hz. Âdem'e secdesi de, bu anlayışa paralel olarak Allah'a ibadet, yeryüzünün halifesi olan Hz. Âdem'e saygı ve O'nun hilâfetini kabul anlamı taşıdığı söylenebilir.³¹⁹

2.1.3. Hz. Âdem'in Cennet Hayatı ve Cennet'ten Çıkış

Örtmek, gizlemek anlamındaki “cnn” kökünden isim olan *cennet*, Lügate, meyveli ağaç, faydalı bitkilerle bezenmiş bahçe, bostan, çiçeklik, ormanlık arazi, hurma ve ağaçlarla dolu bahçe anlamlarına gelmektedir. Terim olarak, ahirette müminler için hazırlanmış nimetlerle dolu yurt, sonsuz güzelliklerin bulunduğu yer anlamını ifade etmektedir. Ahiret yurdunun cennet ismiyle nitelendirilmesi dünyada yer alan güzel bahçelere benzemesi ve insan zihninden gizlenmesi sebebiyle olduğu açıklanmıştır.³²⁰

Hz. Âdem'in yaratıldıktan sonra hayatının belki de en önemli dönemi cennette geçmiştir. Çünkü bu dönem O'nun bütün hayatını etkilediği gibi kendinden sonra gelen nesillerin de hayatını etkilemiştir.

³¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/319.

³¹⁸ Yûsuf 12/100.

³¹⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/105; 3/258.

³²⁰ M. Süreyya Şahin, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374.

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın cennet hayatı ve cennetten çıkışları Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yiyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik. Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik. Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden birtakım ilhamlar aldı ve derhal tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır.”³²¹

“Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi. Ve onlara: Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim, diye yemin etti. Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rableri onlara: Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi? diye nida etti. (Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”³²²

Benzer ayet-i kerimeler Tâhâ suresinde geçmekle birlikte farklı detaylar şu şekilde zikredilmiştir: “And olsun biz, daha önce de Âdem'e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık.”³²³ “Şimdi burada senin için ne acıkmak vardır ne de çıplak kalmak. Yine burada sen, susuzluk çekmeyecek, sıcaktan da bunalmayacaksın.”³²⁴

Bu başlık altında yasak ağaç, Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'ya kapalı ve ayıp yerlerinin gösterilmesi ve cennetten inme konuları ele alınmaya çalışılacaktır.

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'ya, yaklaşmamaları ve yememeleri öğütlenen, yediklerinde cennetten çıkmalarına sebep olan ağaç, Kur'an-ı Kerim'de altı yerde geçmektedir.³²⁵ Fakat bu ayetlerde söz konusu ağacın vasıfları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiş, sadece ağaç/الشَّجَرَةُ kelimesi ile ifade edilmiş, Hiz. Âdem ve Hiz. Havva “şu ağaca yaklaşmayın”³²⁶ emriyle ikaz edilmiştir.

³²¹ el-Bakara 2/35-37.

³²² el-A'râf 7/20-23.

³²³ Tâhâ 16/115.

³²⁴ Tâhâ 16/118-119.

³²⁵ Bkz. el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19-20, 22; Tâhâ 20/120.

³²⁶ el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19.

Bu ağacın ismi ve özellikleriyle ilgili sahih hadislerde de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³²⁷ Ancak bazı müfessirler ve İslâm âlimleri yasak ağacın ismi ve özellikleri ile ilgili bir takım bilgiler aktarmışlardır. Müfessirlerin bir kısmı, yasak ağacın *bilgi ağacı* olabileceğini çünkü “ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü.”³²⁸ ayeti, ağaçtan tadıncaya kadar avret yerlerini bilmediklerine, ancak ağaçtan tattıktan sonra böyle bir bilgi elde ettiklerine işaret ettiğini söylemişlerdir. Ayrıca yasak ağacın buğday olabileceği, çünkü Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın gıdasının buğday olduğu gibi kıyamete kadar devam edecek olan nesillerin gıdasının da buğday olacağı bilgisi aktarılmıştır.³²⁹

Bazı tefsir kaynakları da yasak ağaç hakkında incir, üzüm, hurma, sümbül, zeytin, kâfur gibi adlandırmalar yapmışlardır.³³⁰

Bu bilgileri aktaran müfessirler, bahsi geçen ağacın vasıfları hakkında fikir beyan etmenin ancak vahiy yoluyla mümkün olabileceğini fakat gerek Kur’an-ı Kerîm’de gerekse sahih hadislerde böyle bir bilgi bulunmadığı için kesin bir kanaate varmanın mümkün olmadığını vurgulamışlardır.³³¹

Menâr tefsirinde, ağaç/الشَّجَرَةُ kelimesinin marifeliği cennet/الْجَنَّة kelimesindeki gibi ahd-i harici olduğu belirtilmiştir. Bu ağacın vasıflarının Kur’an-ı Kerîm’de bulunmadığı hatırlatılarak Tevrat’ın Tekvin bölümündeki şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Rab Tanrı doğuda, Aden’de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem’i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında hayat ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Rab Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Âdem’i oraya koydu. O’na, ‘Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin’ diye buyurdu. ‘Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün’ dedi.”³³²

Muhammed Abduh, Hz. Âdem’in ve Hz. Havva’nın cennet hayatını tamamen temsili olarak yorumlamış, cennette diledikleri her şeyden yiyebilme özgürlüğünü, güzel olan şeylerin mubah oluşu ve hayrın bilgisinin kendilerine ilham edilişi olarak algılamıştır. O’na göre, bu durum Hz. Âdem ve beşerin fitrî merhalelerinin ilkinin oluşturur. Ağacın yasaklanmasından maksat kötülüğün bilgisinin insana verilmesi, fitratın bu kötülüğü ve

³²⁷ Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 157; Ferruh Kahraman, “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem’in Yasak Ağaca Yaklaşması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/27 (Ocak 2013): 199.

³²⁸ el-A‘râf 7/22.

³²⁹ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 1/426.

³³⁰ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 1/517-520; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/126; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 3/454; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur‘âni’l-‘azîm*, 1/142-143.

³³¹ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 1/520; Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 1/426; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 3/454; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur‘âni’l-‘azîm*, 1/141-143.

³³² *Kitab-ı Mukaddes: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2018), Tekvin 2: 8-9, 15-17; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 8/308-309.

çirkinliği bilip ondan uzaklaşması demektir. Cennetten çıkmak, şeytanın vesvesesine, kendi nefesine uyup fitratın gereğinden uzaklaşarak belâ ve meşakkatlerle karşı karşıya kalmayı temsil eder. Bu da insanın fitrî merhalelerinden ikincisini oluşturur. Üçüncü merhale ise insanoğlunun olayların sonucundan ibret alması, akli çalıştırması, iyiyi ve kötüyü fikir terazisinden geçirmesidir ki bu da Hz. Âdem'in Allah'tan kelimeler almak suretiyle düşmüş olduğu sıkıntılı durumdan kurtuluşunun temsil yoluyla anlatımıdır. Reşîd Rızâ, hocası Abduh'un bu kıssayı tamamen temsili olarak yorumlamasına katılmadığını beyan ederek Hz. Âdem ve Hz. Havva kıssasında yer alan Hz. Âdem'in tevbesini, akli çalıştırmak, iyiyi ve kötüyü akıl ölçüsüne vurmak, anlamıyla değil hakiki anlamıyla hatayı itiraf, Allah'a yönelme, af ve bağışlanma talebi olarak yorumlanması gerektiğini belirtmiştir.³³³

Menâr Tefsir'inde yer alan bilgilere göre, ilk insanın yaratılışı bahsinde de geçtiği üzere Âdem ismiyle insan türü kastedilmiş olabilir. Bu temsili yaklaşıma göre Hz. Âdem insan türünün aslıdır. Bu, Arap kültüründe her bir kabilenin ilk dedesinin ismiyle anılmasına benzer. Meselâ Kureyş Kabilesi'nden bahsedilirken “Kureyş şöyle şöyle yaptı” denilerek ilk dedelerine nispet edilir. Bu anlayışa göre cennetten kasıt insana verilen hayat, cennetteki ağaç ise günaha düşme, emre karşı gelme huyunu, mizacını ve içgüdüsünü temsil eder. Buna örnek teşkil edecek başka anlatımlar Kur'an-ı Kerîm'de mevcuttur. Şu ayet-i kerimelerde iman, hoş bir ağaç/طَيِّبَةٍ طَيِّبَةٍ, küfür ise kötü bir ağaç/كُفْرَةٍ كُفْرَةٍ ifadeleriyle temsil edilmiştir: “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti). Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer.”³³⁴ Böylece cennetten çıkarılma emri bir kader ve oluş durumundan ibaret olup teşri' ve teklif konusu olmaktan çıkar. Reşîd Rızâ, Abduh'un Hz. Âdem'in tevbesinin temsili olduğu görüşüne katılmazken, yukarıda aktarılan Hz. Âdem, cennet ve cennetteki ağaç görüşlerini “üstat Abduh bu tevili çok belîğ bir şekilde açıklamıştı.” diyerek teyit etmiştir.³³⁵

Menâr Tefsiri, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın, ağacın meyvesinden yedikten sonra ayıp yerlerinin kendilerine görünmesi ve cennet yapraklarıyla üzerlerini örtmeye çalışmaları olayını açıklarken daha önce dile getirilen bazı görüşleri sıralamıştır. Bunlar, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın bu olaydan önce tırnaktan yapılmış bir elbise giydikleri, ağacın meyvesinden tattıktan sonra bu elbisenin üzerlerinden düştüğü, bu olaydan önce Allah Teâlâ'nın onlara bilinmeyen bir elbise giydirmiş olduğu veya kendilerine giydirilmiş nurdan bir elbise olduğu

³³³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/234-236.

³³⁴ İbrahim 14/24, 26.

³³⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 8/314.

gibi görüşlerdir.³³⁶ Reşîd Rızâ, bu görüşleri destekleyecek hiçbir delil olmadığını, Hz. Peygamberden gelen sahih bir hadisin de bulunmadığını belirttikten sonra doğruya en yakın ihtimal olarak belirttiği kendi görüşünü açıklamıştır. O'na göre, Hz. Âdem'le Hz. Havva'nın yasak ağacın meyvesinden yedikten sonra ayıp yerlerinin kendilerine görünmesinin anlamı, cinsel isteklerinin harekete geçmesi ve daha önce bilmedikleri bu özelliklerini fark etmeleridir. Hz. Âdem ve Hz. Havva cinsel isteklerinin ortaya çıkmasından dolayı utanmışlar, bunun için ayıp yerlerini örtme ihtiyacı hissetmişlerdir.³³⁷

Elmalılı, cennetteki yasak ağacı, Hz. Âdem'e tanınan geniş özgürlük alanının sınırı olarak nitelendirmiştir. O'na göre Hz. Âdem'e verilen halifelik mutlak olmayıp özel sınırları vardır ki bu sınırları aşmak zulümdür. Allah'ın Kur'an-ı Kerîm'de özelliklerini bildirmediği bu ağaç, Hz. Âdem'in özgürlük sınırlarını belirlemiştir. Bu ağaçtan tatması Hz. Âdem'in cennetteki mutluluğunun değişmesine sebep olmuştur. Bundan ötesini bilmenin bir faydası olmayacağı gibi şimdilik bilmemiz de mümkün değildir. Elmalılı, bununla beraber daha önceki müfessirlerin naklettiği bu ağacın buğday, üzüm veya incir olabileceği görüşlerini naklettikten sonra bu ağacın türünün belirlenemeyeceğini ancak hakkında bazı fikirlerin yürütülebileceğini belirtmiştir. O'nun düşüncesine göre bu ağaçtan yemek Hz. Âdem'e vekilliği unutturmuş O'nu asalet davasına kalkışmaya sevk etmiştir. Daha önceki müfessirlerin belirttiği gibi eğer bu ağaç, buğday ise delice buğdayı, üzüm ise şarap üzümü, incir ise kurtlu incirdir ki bunların hepsi insanın aklını başından alır, sarhoşluk verir ve Allah'ı insana unutturur. Bu ağacın cennette bulunması yemek için değil sınırlama ve kulluk içindir.³³⁸ Yukarıda bahsedilmeye çalışıldığı üzere Menâr Tefsiri'nde Hz. Âdem'in cennette yaşadıkları temsili olarak algılandığı için yasak ağacın türü üzerinde durulmamıştır.

Elmalılı, yasak ağacın kadın ve erkek arasındaki cinsî yaklaşımdan kinaye olduğu görüşünün Hristiyanlıktan rivayet edildiğini savunmuştur. Hristiyanlıkta evlenmeyen bir ruhbanlık sınıfının bulunmasının, evlenmemeyi sevap ve ibadet telakki etme anlayışının kökeninde Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın işlemiş oldukları günahın cinsellikle ilgili olduğu kabulünden kaynaklanabileceğini söylemiştir. Kur'an'da bu konuyla ilgili ayetten böyle bir mananın çıkarılamayacağını vurgulamıştır. Eğer cinsellik kastedilecek olsaydı وَلَا تَقْرَبَا / “*yaklaşmayın.*” ifadesi hem yeterli olur hem de daha açık olurdu. Bu durumda هَذِهِ الشَّجَرَةُ / “*bu ağaca.*” ifadesi anlamsız olurdu. Ayrıca bu yorum Hz. Âdem'in ilk evliliğinin gayr-ı meşru bir evlilik olduğu sonucunu doğurur.³³⁹

³³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 12/355.

³³⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/311.

³³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/322-323.

³³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/323.

Menâr Tefsiri'nde, cinsel birleşme şeklinde olmasa da Hz. Âdem'le Hz. Havva'nın yasak ağacın meyvesinden yedikten sonra ayıp yerlerinin kendilerine görünmesinin cinsel isteklerinin harekete geçmesi ve daha önce bilmedikleri bu özelliklerini fark etmeleri şeklinde açıklanarak farklı bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir.³⁴⁰

Elmalılı'nın işaret ettiği gibi bazı kilise babaları, İskenderiye Yahudiliği ve Philon yasak ağacın gerçek bir ağaç olmayıp temsili bir anlatımın söz konusu olduğunu ileri sürmüşler ve yasak ağacın cinsellikten kinaye olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bu yorum ilim camiasında kabul görmemiştir.³⁴¹

Günümüz müfessirlerinden Süleyman Ateş, سوءة (çoğulu سوءات/“sev’eh)³⁴² sözlükte kadın ve erkeğin cinsel organı anlamına geldiğini, kişinin cinsel organı açılıp utanç duygusu içinde kötü duruma düştüğünde bu organdan kinaye olarak söz konusu kelimenin kullanıldığını ve şeytanın Hz. Âdem ile Hz. Havva'yı cinsiyet organları açılsın diye kandırdığını söylemiştir.³⁴³ Ayrıca insanın tıpkı bir ağaç gibi dallanıp budaklandığını belirterek bazı bilginlerin yasak ağaç ifadesinin cinsel birleşmeden kinaye olduğu görüşünü nakletmiş, ancak bunun sadece bir görüş olduğunu yasak ağacın hakikatini bilmenin mümkün olmadığını vurgulamıştır.³⁴⁴

Günümüzde yasak ağacın cinsel ilişkiden kinaye olduğunu açık bir şekilde dile getiren bir makalede şu ifadeler yer almaktadır:

“Önemli olan yasak ağaçtan yemenin meydana getirdiği ve tüm insanoğlunu ilgilendiren sonuçtur. Yasak ağaç veya meyve aslında Hz. Âdem'in karşısında duramadığı, onun beşerî duygu ve arzularıdır. Bunların başında da cinsel arzu ve yemek-içmek gelmektedir. Nedense müfessirler ve kelimacılar daha çok işin yeme-içme kısmına vurgu yapmışlar, cinsellik kısmına pek değinmemişlerdir. Oruçta bir insan yeme-içme ve cinsel ilişkiden men edilmektedir. Bu yasak da böyle olsa gerektir. Bu duygu ve arzu sayesinde insanoğlu neslini devam ettirecek ve çoğalacaktır. Aynı duygu kadın için de geçerlidir. Yasak ağaca/şecereye dokunmak neslin devamını sağlayacak olan işlemi yerine getirmek demektir. Yani insanlık ağacına ve onun gelişimine dokunmaktır. Zaten İslâm kültüründe soy ağacı veya şecere diye bir kavram mevcuttur. Bu da insanın sülale ve nesline delâlet etmektedir.

³⁴⁰ Abduh /Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/311.

³⁴¹ Bolay, “Âdem”, 1/361.

³⁴² A'râf 7/22.

³⁴³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 3/321.

³⁴⁴ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/147.

Çünkü İslâm'a göre mevcut yasaklanmış bir ağaç olmamakla birlikte ilişki belli kurallar dışında her zaman yasaktır.”³⁴⁵

Elmalılı ve daha birçok bilginin söylediği gibi mahiyetini tam anlamıyla kavramamız mümkün olmayan ve sorumlu da tutulmadığımız bir mesele olduğu için bu konuda en tutarlı davranış Kur'an'ın bildirdikleriyle iktifa etmektir.³⁴⁶

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva, bulundukları cennette yasak ağacın meyvesinden tatmaları sonucunda yeryüzüne indirilmiştir. “*Birbirinize düşman olarak inin.*”³⁴⁷ ayet-i kerimesindeki *هبط/hubûd* kelimesi bir yere inmek, konmak anlamına geldiği söylenmiştir. Benzer bir kullanımın “*o halde şehre inin.*”³⁴⁸ ayetinde de olduğu kaydedilmiştir. Kelimenin bu anlamından hareketle Hiz. Âdem ile eşi Hiz. Havva yüksek bir yerden daha aşağı bir yere inmiş olabilecekleri belirtilmiştir.³⁴⁹

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın bulundukları cennetin semada olduğunu kabul edenlere göre cennetten inme olayı, semavî cennetten yeryüzüne veya ulvî bir makamdan daha düşük bir konuma gelme olarak anlaşılmıştır. Söz konusu cennetin yeryüzünde olduğunu iddia edenlere göre ise bu iniş mekân değişikliği olup bir yerden başka bir yere geçmeyi ifade eder.³⁵⁰

Cennetten inmeyi ifade eden “*Birbirinize düşman olarak inin.*”³⁵¹ hitabında inme emrinin kimlere verildiği ve kimlerin birbirine düşman olarak indiği konularında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimlere göre bu hitap, Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'ya veya Hiz. Âdem ve Hiz. Havva tüm insanlığı temsil ettiği için onların şahsında tüm insanlııdır.³⁵² Bu konuda serdedilen bir başka görüş de hitabın Hiz. Âdem, Hiz. Havva, Şeytan ve yılanı olduğu görüşüdür. Cennetten düşman olarak inme olayı da genel olarak, insanlar arasındaki husumet veya insan türü ile şeytan arasındaki düşmanlık olarak anlaşılmıştır.³⁵³ Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın cennetten çıkarılması ise onları cezalandırma olmayıp bir teklif ve kader olarak yorumlanmıştır.³⁵⁴

³⁴⁵ Kahraman, “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hiz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması”, 201.

³⁴⁶ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kelîmi't-Tayyib, 1414), 2/222; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/323.

³⁴⁷ el-Bakara 2/36.

³⁴⁸ el-Bakara 2/61.

³⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/439.

³⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/534; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/127; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/471.

³⁵¹ el-Bakara 2/36.

³⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/128; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/463; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/144.

³⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/536; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/128; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/463; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 3/259.

³⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/464; Salime Leyla Gürkan, “Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 9 (2003): 45.

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın yeryüzünün hangi bölgesine indikleri ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı tarih kitaplarında Hiz. Âdem'in Hindistan veya Seylan'daki Nuh veya Nevda dağına Hiz. Havva'nın ise Cidde'ye yakın bir yere indiği gibi bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu nakillere göre Hiz. Âdem Mekke tarafına gitmiş ve Kâbe'yi inşa ederek bugün yapıldığı şekliyle ilk hac ibadetini yerine getirmiştir. Cennetten farklı mekânlara inen Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın tekrar bir araya geldikleri yer ise Arafat dağı olarak belirtilmiştir.³⁵⁵

Menâr tefsirinde, هبوط/hubût kelimesinin, yüksek bir mekândan daha alçak bir mekâna inmek, yukarıdan aşağıya inmek, bir yerden başka bir yere intikal etmek anlamlarına geldiği gibi soyut olarak yüksek bir dereceden daha aşağı bir dereceye düşmeyi de ifade ettiği söylenmiştir. Söz konusu kelimenin anlamından yola çıkılarak Hiz. Âdem'in cennetten inmesinin mahiyetiyle ilgili üç ihtimalden bahsedilmiştir. Birincisi, cennet yeryüzünde yüksekçe bir yerde olup kara parçaları okyanuslarla kaplı olduğu için insanoğlunun yerleşmesine en uygun yerler dağların tepeleriydi. Okyanuslar çekilip kara parçaları ortaya çıkınca bu yüksek yerlerde bulunan insanoğlunun aşağıya inmesi hubût kelimesi ile ifade edilmiş olabilir. İkincisi, Hiz. Âdem ve Hiz. Havva'nın intikal ettiği yerin soyut anlamıyla merteye olarak önceki bulundukları yere göre daha aşağı bir mertebeye olabilir. Böylece insan, bol nimetler içerisinde, sürekli mutlu olma halinden daha meşakkatli bir hale geçiş yapmıştır. Üçüncüsü, cennetten iniş bir memleketten başka bir memlekete geçiş şeklinde gerçekleşmiş olabilir. Üçüncü görüşe delil olarak da şu ayet-i kerime verilmiştir:³⁵⁶ “O halde şehre inin.”³⁵⁷

Menâr Tefsiri'nde “Bir kısmınız diğere düşman olarak inin.”³⁵⁸ ayetinin yorumunda inmek (هبوط) fiilinin çoğul kullanılmasının sebebi Hiz. Âdem, Hiz. Havva ve Şeytan'a hitap olarak açıklanmıştır. Celâleyn tefsirinde, hitabın Hiz. Âdem'in zürriyetine olduğu için çoğul kullanıldığı yorumunun doğru olmadığı savunulmuştur.³⁵⁹ Çünkü düşmanlık Hiz. Âdem'in zürriyetinin kendi arasında değil, Hiz. Âdem'in zürriyeti ile Şeytan arasında gerçekleşmiştir.³⁶⁰

Elmalılı'ya göre Şeytan, Hiz. Âdem ve eşini bulundukları cennet veya bolluk ve rahatlık içinde geçirdikleri bir hayattan çıkarmıştır. Bunun neticesinde cennetteki zatî yaratılışlarında bir değişme meydana gelmiştir. Allah Teâlâ Hiz. Âdem'i, Hiz. Havva'yı, onların zımında

³⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 2. Bs (Beyrut: Dâru't-Türasi, 1387), 1/121-122; Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1997), 1/35; Erdem, *Hazreti Âdem*, 164-167; Bolay, “Âdem”, 1/363.

³⁵⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/231; 8/296.

³⁵⁷ el-Bakara 2/61.

³⁵⁸ el-Bakara 2/36.

³⁵⁹ Mahallî- Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 8.

³⁶⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/231.

insanoğlunu ve şeytanı cennetten yeryüzüne indirmiştir. Bu iniş sonrasında insanların bir bölümü dünya hayatlarında birbirine düşman olacak ve birbirlerinin haklarına tecavüz edeceklerdir. Yeryüzü ve yeryüzünde bulunanlar insan için yaratıldığından dolayı, esasen cennette iskân etme, insan için yeryüzü hayatının öncesi ve başlangıcı niteliğindedir.³⁶¹

Cennet'ten iniş konusunda Menâr tefsiri ile Elmalılı arasında üç noktada bariz yorum farkı olduğunu görmek mümkündür. Birincisi, Menâr Tefsir'i, Cennet'ten inişi, coğrafi olarak yüksek bir yerden daha alçak bir yere iniş, bir bölgeden başka bir bölgeye geçiş veya soyut anlamda daha aşağı bir mertebeye iniş olarak yorumlarken Elmalılı, müminlere müjdelenen Cennet'ten yeryüzüne iniş olarak yorumlamıştır. İkincisi, Menâr Tefsiri, “*bir kısmınız diğerine düşman olarak inin.*”³⁶² kelâmını insan ile şeytan arasındaki düşmanlık olarak yorumlarken Elmalılı, söz konusu ifadeyi bir kısım insanların birbirine düşman olması ve birbirlerinin haklarına tecavüz etmesi olarak yorumlamıştır. Üçüncüsü ise Menâr Tefsiri Cennet'ten çıkarılanların Hz. Âdem, Hz. Havva ve Şeytan olduğunu açıklarken, Elmalılı Hz. Âdem, Hz. Havva'nın şahsında insan neslinin de kastedildiğini açıklamıştır.

Kardeşlikler ve dostluklar dünya hayatının bir gerçeği olduğu gibi kavgalar ve düşmanlıklar da dünya hayatının bir gerçeği olarak takdir edilmiştir. Düşmanlık, insanoğlu ile şeytan arasında sürüp gidecektir. Diğer taraftan hem karı-koca arasındaki çekişmeler, hem de Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın soyu arasındaki kavgalar olmaya devam edecektir. Bundan dolayı, Hz. Âdem, Hz. Havva, onlardan meydana gelecek nesilleri ve Şeytan kastedilerek “*oradan inin.*” hitabı kullanılmıştır. Çünkü *دار السلام* “*barış yurdu*”³⁶³ ifadesiyle Kur'an-ı Kerim'de yer bulmuş olan cennette düşmanlık olması mümkün değildir.³⁶⁴

Konuyla ilgili Menâr tefsirinde yapılan yorumların Tevrat ve İncil'de yer alan bilgilere daha yakın olduğu söylenebilir. Elmalılı'nın, bu yorumları İsrailiyat kaynaklı olması hasebiyle eleştirdiği ve kendisinin Hz. Âdem, Hz. Havva, Cennet ve Cennet'ten çıkış gibi konularda Kur'an ve rivayet merkezli bir tutum izlediği görülebilir. Bu tür konularda nasları esas almayan her bir yorumun hakikatten uzaklaştırma ihtimali mevcuttur. Elmalılı, izlemiş olduğu metotla yanılma ihtimalini en aza indirdiği söylenebilir.

2.1.4. Hz. Âdem'in Peygamberliği

İslâm âlimlerinin Hemen hemen tamamı, Hz. Âdem'in Peygamber olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Bu görüşlerinin delili olarak da “*Allah, Âdem'i, Nuh'u, İbrahim Soyunu ve*

³⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/324, 327; 3/2143.

³⁶² el-Bakara 2/36.

³⁶³ Yûnus 10/25.

³⁶⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/511.

*İmrân Soyunu insanların üzerine seçti.*³⁶⁵ ve “*Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabbine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.*”³⁶⁶ ayet-i kerimelerini zikrederek Allah Teâlâ’nın Hz. Âdem’i diğer peygamberler gibi nübüvvet, Risalet ve diğer üstün vasıflarla seçtiğini söylemişlerdir.³⁶⁷

Menâr müellifi Reşîd Rızâ, Hz. Âdem’in peygamber olduğu anlayışını destekleyen sarih bir nas bulunmadığı, bilakis Yüce Allah’ın şariat ve risalet vahyederek göndermiş olduğu ilk peygamberin Hz. Nuh olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Bu görüşüne destek olarak sunmuş olduğu ayet-i kerimelerden bir tanesi şöyledir: “*Biz Nuh’a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve (nitekim) İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a, esbâta (torunlara), İsâ’ya, Eyyûb’e, Yûnus’a, Harun’a ve Süleyman’a vahyettik. Davud’a da Zebûr’u verdik.*”³⁶⁸ Reşîd Rızâ’ya göre, bu ayetin mefhumundan, Allah tarafından gönderilen ilk peygamberin Hz. Nuh olduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımını savunurken zikretmiş olduğu bir başka ayet-i kerime de şöyledir: “*And olsun ki biz, Nuh’u ve İbrahim’i gönderdik, peygamberliği de kitabı da onların soyuna verdik. Onlardan (insanlardan) kimi doğru yoldadır; içlerinden birçoğu da yoldan çıkmışlardır.*”³⁶⁹ Özellikle meşhur peygamberlerin isimlerinin yer aldığı, Hûd, Meryem, Enbiyâ, Şu’ara, Sâffât, Sâd ve Kamer gibi surelerde Hz. Âdem isminin geçmemesini O’nun peygamber olmadığının bir diğer delili olarak zikretmiştir.³⁷⁰

Reşîd Rızâ, kendi yaklaşımını desteklemek için şu hadisi de delil göstermiştir: “*Yüce Allah kıyamet günü insanları toplar. İnsanlar, şefaât istemeyi ve içinde bulundukları sıkıntının giderilmesini düşünürler. ‘Eğer Rabbimize karşı şefaât dilersek bizi bulduğumuz bu mekânımızdan rahata erdirir’ derler. Bunun üzerine Hz. Âdem’e gelirler. O’na ‘ey Âdem! Sen insanlığın babasısın. Allah seni kendi eliyle yarattı. Melekleri sana secde ettirdi. Her şeyin ismini sana öğretti. Rabbine bizim hakkımızda şefaât dile de bizi bulduğumuz bu zor durumdan rahata erdirsin’ derler. Hz. Âdem, ‘ben buna ehil değilim’ der ve işlediği günahı anlatıp Rabbinden hayâ eder. ‘Fakat siz Yüce Allah’ın yeryüzüne gönderdiği, ilk resul olan Nuh’a gidin’ der. Bu söz üzerine insanlar da Hz. Nuh’a gider.*”³⁷¹

³⁶⁵ Âl-i İmrân 3/33.

³⁶⁶ el-Bakara 2/37.

³⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 2/354; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 3/465; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 4/62; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Me’al-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Basın Yayın, t.y.), 1/354; Erdem, *Hazreti Âdem*, 169.

³⁶⁸ en-Nîsa 4/163.

³⁶⁹ el-Hadîd 57/269.

³⁷⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 7/502.

³⁷¹ Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Kahire: Dâr’u-lhya’il-Kütüb’il-‘Arabiyye, t.y.), “İman” 193; Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 7/502.

Elmalılı'ya göre Hz. Âdem'in insanlığın babası ve ilk nebi olduğu görüşünde ittifak edilmiştir. Elmalılı, Hz. Âdem'in peygamber olmadığını savunanların delillerinden biri olan şu ayet-i kerimeyi izah etmiştir: *“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafla düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir.”*³⁷²

Elmalılı'ya göre, başlangıçta insanlık batıl ve küfür üzere birleşmiş dinsiz ve cemiyetiz bir millet değil, hak kanuna göre yaşayan bir cemaat ve bir millet idi. Başlangıçta Hz. Âdem'in evladı Allah'a asi olmamış, isyanlar ve ihtilaflar daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflardan sonra Yüce Allah birçok peygamber göndermiştir. Bu durum Hz. Âdem'in insanlığın atası ve ilk nebî olması gerçeğini değiştirmez.³⁷³

Elmalılı, *ümme*t kavramına bir cins veya bir sınıf anlamını vererek, ilk ümmet üzerinde herhangi bir emir ve yasak olmadığını ve hiçbir şer'i kanuna bağlılıklarının bulunmadığını savunan görüşü önce izah etmiş sonra bu görüşü eleştirmiştir. Avrupalıların *halet-i tabi'iyye* adını verdikleri bu görüşe göre, insanlar ilk hallerinde tam bir hürriyet ortamında bulunup hiçbir görev, sorumluluk ve yasağa tabi tutulmamışlardı. İnsanlar aslî mubahlık ve helallik dönemini yaşamışlardı. Yeryüzü geniş, toprak ürünleri bol olduğu için insanlar rahat rahat yaşıyor, yalnızca hayvanlara karşı mücadele veriyorlardı. Ancak nesiller çoğalıp yaşam alanları daraldıkça nüfus yoğunluğundan dolayı toprak ürünlerini paylaşmada kendi aralarında çatışmalar ortaya çıkmış, bölünmeler ve insanlar arası sınıflar oluşmuştur. Bu ihtilafları sonlandırmak için Allah Teâlâ, ileriye gören, hayrı- şerri, helali-haramı, mükellefiyetleri haber veren yasak kanunlardan bahseden peygamberler göndermiştir. Elmalılı, bu görüşü iki gerekçe ile reddetmiştir: Birincisi, bu yoruma göre *ümme*t kelimesi zahir olan anlamında kullanılmamış olur. İkincisi, bu dönem, insanlığın çocukluk devresi olsa bile, insanların hiçbir kanuna bağlı kalmaksızın mutlak helallik ve mubahlık içerisinde bir hürriyete sahip olarak yaşamış olmaları kabul edilemez. Çünkü Hz. Âdem ve Hz. Havva ile birlikte Allah'ın insanı mükellef tuttuğunu kabul etmek zarurîdir. *“Şu ağaca yaklaşmayın.”* ayet-i kerimesi yükümlüğün Hz. Âdem ve Hz. Havva ile başladığını gösterir. Ayrıca Hz. Âdem'in peygamber oluşu, O'nun tabii olarak

³⁷² el-Bakara 2/213.

³⁷³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/741, 746.

medenî, insanlarla iletişim kuran, bazı kanunlarla mükellef bir insan olduğunu zarurî kılmaktadır.³⁷⁴

Elmalılı, Mu'tezile kelamcısı Kadî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) konuyla ilgili görüşünü nakletmiş ve bu görüşü de eleştirmiştir. Bu görüşe göre, peygamberlerin gönderilmesinden önce insanlar Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu aklî şariat üzere yaşayan bir ümmet idiler. Aklî şariat ise, Allah'ın sıfatlarını kabul etmek, nimetlerine şükretmek, haksızlık, tecavüz, yalan, cehalet gibi kötü ve çirkin olan fiillerden uzak durmayı gerektirir. Hz. Âdem ve evladı başta aklî şariat üzere yaşarken daha sonra Allah Teâlâ Hz. Âdem'i evladına peygamber olarak göndermiştir. Hz. Âdem'in peygamberlik şariatının izleri kaybolunca diğer peygamberler gönderilmiştir. Elmalılı, bu görüşte olan âlimlerin, akli ilahi bir elçi kabul ettiklerini, hâlbuki aklın, hükümlerin sebebi olan güzellik ve çirkinliği belirlemede hâkim olup olmayacağını sabit olmadığını belirterek söz konusu görüşü benimsememiştir.³⁷⁵

Muhammed Abduh, "*İnsanlar bir tek ümmet idi.*"³⁷⁶ ayetinin yorumunda Allah'ın insanları birbirine muhtaç olmaları açısından tek bir ümmet halinde yarattığını söylemiştir. "*Allah dileseydi onları bir tek millet yapardı. Fakat O, dilediğini rahmetine kavuşturur; zalimlerin ise hiçbir dostu ve yardımcısı yoktur.*"³⁷⁷ ayetini delil göstererek insanların hiçbir zaman hayır ya da delâlet üzere tek bir ümmet olmadığı yorumunu yapmıştır. Bu yoruma göre, insan hayatını sürdürebileceği ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için başkalarıyla güç birliği yapmak zorundadır. Bundan dolayı insan, doğası gereği sosyal ve medenî bir hayata sahip olmuştur. Ancak başlangıçta insanların sayıları az, istekleri, ihtiyaçları sınırlı ve yardımlaşmaları kolay olduğu için tek bir ümmet halinde yaşadılar. Zamanla nüfus çoğalıp aşiretlere, kabilelere bölününce ve bunun yanında istek ve ihtiyaçlar da çoğalıncı aşiretler, kabileler arasında anlaşmazlıklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İşte bu merhalede fertler ve cemaatler ilâhî prensiplere ve hidayete ihtiyaç duyar hale gelmişlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ insanları, müjdeleyen ve uyaran peygamberler, onlarla birlikte dinî ve medenî prensipleri açıklayan kitaplar göndermiştir. Allah'ın insanlığa gönderdiği peygamberler silsilesinin ilk halkası da Hz. Nûh olmuştur.³⁷⁸

Hiz. Âdem'in peygamberliği noktasında Menâr tefsiri, naslarda açık bir şekilde yer almadığı, ilk insan topluluğunun şer'î manada tek bir ümmet olmadığı, sosyal toplum olarak tek bir ümmet olduğu ve insanlığa gönderilen ilk peygamberin Hiz. Nuh olduğu Kur'an-ı Kerim'de yer aldığı gerekçesiyle Hiz. Âdem'in peygamber olmadığını savunduğu, Elmalılı, ise

³⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/747-748.

³⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/478-479.

³⁷⁶ el-Bakara, 2/213.

³⁷⁷ eş-Şûrâ 42/8.

³⁷⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/224, 236-237.

Hız. Âdem'e Allah tarafından sorumluluk verildiği, ilk insan topluluğunun dinî ve itikadî anlamda tek bir ümmet olduğu, daha sonra insanların doğru inanç ilkelerinden uzaklaştıkları için tekrar peygamberler gönderildiği gerekçesiyle Hız. Âdem'in ilk peygamber olduğu görüşünü benimsediği görülebilir.

Menâr Tefsiri'ne göre, Hız. Âdem'in peygamberliği üzerine fikir beyan eden kelimci müfessirler, birçok problem ve açmaz ortaya çıkarmışlar daha sonra da bu problemlere ve açmazlara bir takım uydurma cevaplar vermeye çalışmışlardır. Onları bu yola başvurmaya sevk eden şey, Hız. Âdem'in nebi ve resul olduğu, nebi ve resullerin ise Allah'a isyan etmekten masum olduğu ön kabulüdür. Bu ön kabulden kaynaklı olarak, ilk peygamber olan Hız. Âdem'i Şeytan nasıl aldattı? Allah'ın buyruğunun tersine olarak şeytanın yaptığı yeminlere Hız. Âdem nasıl inanmıştı? Şeytan Hız. Âdem'i melek veya ölümsüz kılmak için nasıl tahrik etmiş ve o bu işe nasıl aldanmıştı? Hâlbuki bu davranış, zorunlu olarak öldükten sonra dirilmeyi inkârı sevk eder. Hız. Âdem'in hataya düşmesi peygamberlikten önce mi, yoksa sonra mıydı? gibi birçok soru ortaya çıkmıştır.³⁷⁹

Müfessirlerin büyük çoğunluğu Hız. Âdem'in hatasının peygamberlik görevi öncesinde vuku bulduğu görüşünde birleşmişlerdir. Taberî, “*Nihayet ondan (ağaçtan) yediler. Bunun üzerine kendilerine ayıp yerleri göründü. Üstlerini cennet yaprağı ile örtmeye çalıştılar. (Bu suretle) Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırdı. Sonra Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi.*”³⁸⁰ ayetlerini delil göstererek bu olayın peygamberlikten önce gerçekleştiğini savunmuştur. Hız. Âdem, Peygamber olmadan önce, Allah'a verdiği sözü unutmuş ve Şeytan'ın vesvesesine kapılarak kendisine yasaklanan ağacın meyvesinden yemiş ve bu sebeple de cennetten çıkarılarak dünyaya gönderilme cezasına çarptırılmıştır. Ancak daha sonra Allah Teâlâ onun tevbesini kabul etmiş, onu Peygamber seçmiş ve ona doğru yolu göstermiştir.³⁸¹

Râzî'ye göre de Hız. Âdem'in zellesi kendisine nübüvvet görevinin verilmesinden öncedir. Râzî, “*Sonra Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi.*”³⁸² ayetinin yanı sıra başka birtakım naklî ve aklî delillerle, bu zellenin peygamberlikten önce vuku bulduğu görüşünü savunmuştur. Râzî'ye göre, “*(Bu suretle) Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırdı.*”³⁸³ ayeti gereği Hız. Âdem'in işlemiş olduğu günah, kebâir nevindendir ve kebâiri işlemek, yerilmeye ve lanetlenmeye müstahak olmayı gerektirir. Bu durum ise

³⁷⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrî 'l-Menâr*, 8/315.

³⁸⁰ Tâhâ 20/121-122.

³⁸¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, 18/388; Kahraman, “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hız. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması”, 208.

³⁸² Tâhâ 20/122.

³⁸³ Tâhâ 20/121.

peygamberler hakkında caiz değildir. Bundan dolayı Râzî, Hz. Âdem'in söz konusu zelleyi işlediği esnada peygamber olma ihtimalini imkânsız görmektedir.³⁸⁴

Râzî'nin naklettiği üzere Hz. Âdem'in nübüvvetten sonra günah işlediğini iddia edenler de olmuştur. Onlar “Sizi bir tek candan (Âdem'den) yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini (Havva'yı) yaratan O'dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah'a: And olsun bize kusursuz bir çocuk verirsen muhakkak şükredenlerden olacağız, diye dua ettiler. Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında (sonradan insanlar) Allah'a ortak koşular. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir.”³⁸⁵ ayetlerini ve benzer ayetleri delil göstermişlerdir. Râzî, peygamberlerin nübüvvetten sonra günah işlemeyeceklerini savunmuş ve onların delillerini tenkit etmiştir.³⁸⁶

Elmalılı, Hz. Âdem'in işlemiş olduğu hatayı zelle³⁸⁷ olarak nitelendirmiş, ancak bu zellenin peygamberlik öncesi mi, sonrası mı gerçekleştiğine dair bir yorumu tespit edilememiştir.

Abduh ve Reşîd Rızâ, bu meselenin kendi yorumları doğrultusunda anlaşıldığı takdirde Hz. Âdem'in işlemiş olduğu günah hakkındaki soruların kendiliğinden ortadan kalkacağını savunmuşlardır. Bu iki müfessire göre, Hz. Âdem yaratıldığında ne peygamberdi ne de resuldü. Bu konuda zaten ittifak vardır. O dönemde risalet söz konusu değildir. Peygamberler, hakkında varit olan ayetlerin ve bazı sahih hadislerin zahirinden anlaşılan odur ki Hz. Âdem, mutlak anlamda resul değildi. Resullerin ilki Hz. Nuh'tur. Onlara göre, Peygamberlerin, peygamberlikten önce ve sonra her türlü günden masum oldukları görüşü ise, bazı Rafizilerin dışında kimseden nakledilmemiştir. Hz. Âdem'in hayatının ilk zamanlarında kötü örneklik teşkil edeceği kimse bulunmadığı için ismet delili ve onun hikmeti ortaya çıkmaz. Bu müfessirlerin yorumuna göre, Kur'an'da yer alan Hz. Âdem kıssasında anlaşılması müşkül olan bir taraf bulunmamasına rağmen, Müslümanlar bu konuda İsrailiyyat'tan birçok nakiller yaptıkları için onların yaptıkları nakiller söz konusu kıssanın anlaşılmasında birtakım problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁸⁸

Menâr tefsirinin, açık bir nas bulunmadığı için Hz. Âdem'in ilk peygamber kabul edilemeyeceği iddiasının tutarlı olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü “And olsun biz, her ümmete, ‘Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının’ diye peygamber gönderdik...”³⁸⁹ ayeti gereği

³⁸⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/458-459; 22/108.

³⁸⁵ el-A'râf 7/189-190.

³⁸⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/458.

³⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/324.

³⁸⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/315-317.

³⁸⁹ en-Nahl 16/36.

birçok peygamber gönderilmiş ancak bu peygamberlerin hepsi hakkında herhangi bir nass varid olmamıştır. Nassın bulunmaması onların peygamber olmadığını göstermez. Ayrıca Elmalılı'nın yukarıda nakledilen delilleri ve Hz. Âdem'e verilen sorumluluk gereği O'nun vahye muhatap ilk peygamber olduğu söylenebilir.

2.1.5. Hz. Âdem'in Halifeliği

Half/خَلْفٌ kökünden türetilmiş olan *halife*/خَلِيفَةٌ kavramı sözlükte, arka tarafta olmak, başkasının arkasından gelmek, başka birinin yerine geçmek anlamlarına gelmektedir. Çoğulu *hulefâ*/خُلَفَاءُ gelen halife kelimesi, terim olarak başkasının yerine geçen ve onun görevini devam ettiren kişi anlamlarında kullanılmaktadır.³⁹⁰

Bakara Suresi'nde *halife* kavramı şöyle zikredilmektedir: “*Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: ‘Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek birini mi yaratacağın?’ dediler. Allah da onlara: ‘Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim,’ dedi.*”³⁹¹

Taberî, yukarıda zikredilen ayet-i kerimenin tefsirinde, *halife* kavramının, giden kişinin yerine gelen anlamına geldiğini söylemiş ve şu ayet-i kerimeyi delil göstermiştir:³⁹² “*Sonra da, nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık (Onların yerine sizi getirdik).*”³⁹³ Taberî'ye göre, Allah mahlûkat arasından kendi adına yerine hüküm verecek bir halife yaratmıştır. Bu halife, Hz. Âdem, O'ndan sonra yeryüzünde adaletle hükmeden ve Allah'a boyun eğme konusunda Hz. Âdem'in yerine geçen kimselerdir. Bozgunculuk yapanlar ve kan dökenler ise Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olmaya layık değildir.

Taberî, bu açıklamayı yaptıktan sonra “Hz. Âdem'den önce yeryüzünde yaşayan ve yeryüzünü imar eden kimseler var mıydı? Hz. Âdem, kimin yerine geçerek halife oldu?” sorularına cevap aramış, bu konuyla alakalı birçok rivayet aktarmıştır. Bu rivayetlerden iki tanesi burada zikredilecektir:

Birincisi, Dehhak, Abdullah b. Abbas'ın şunları söylediğini rivayet etmiştir: “Yeryüzünde ilk yaşayan Cinlerdi, onlar orada bozgunculuk çıkardılar, kan döktüler ve birbirlerini öldürdüler. Bunun üzerine Allah onlara, meleklerden meydana gelen bir orduyla birlikte İblis'i gönderdi. İblis beraberinde bulunanlarla cinlere karşı savaştı. Onları adalara ve

³⁹⁰ İsfahânî, “hlf”, 156; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/124; İbn-i Manzûr, “hlf”, 2/1235.

³⁹¹ el-Bakara 2/30.

³⁹² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/449.

³⁹³ Yûnus 10/14.

dağların başlarına kaçmaya zorladı. Sonra Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yarattı. Onu yeryüzünde Cinlerin yerine getirdi.”³⁹⁴

İkincisi, Ebu Mâlik ve Ebu Salih'in, Abdullah b. Abbas'tan, Mürre'nin Abdullah b. Mes'ud'dan ve diğer sahabilerden naklettikleri başka bir görüşe göre Meleklerin Allah Teâlâ'ya “orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın?” şeklinde sorulan soru şu şekilde izah edilmiştir: Allah Teâlâ meleklerle, yeryüzünde bir halife yaratacağını, o halifenin soyundan gelenlerin yeryüzünde bozgunculuk çıkaracaklarını, birbirlerini kıskanacaklarını ve birbirlerini öldüreceklerini bildirmiş bunun üzerine melekler de: “Ey rabbimiz, orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Hâlbuki biz seni överek tesbih ediyoruz ve tenzih ediyoruz.” demişlerdir. Allah Teâlâ da: “Şüphesiz sizin bilmediklerinizi ben bilirim.” demiştir. Yani “İblis'in kalbinde taşıdığı gururu bilirim.” veya “Yeryüzüne göndereceğim halifenin soyundan gelen insanların bir kısmının Peygamberler ve itaatkâr kullar olacaklarını bilirim. Siz bunu bilmiyorsunuz. Halifenin soyundan gelen bütün insanların fesat çıkaracaklarını ve kan akıtacaklarını zannediyorsunuz.” demek istemiştir.³⁹⁵ Taberî, burada zikredilen rivayetlerden, ikincisini daha makul gördüğünü bildirmiştir. O'nun görüşüne göre, Meleklerle bu bilgilerin verildiği ayetin: “*Bir zaman rabbın meleklerle Muhakkak ben yeryüzünde bir halife yaratacağım...*” bölümü ile “*...orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın...?*”³⁹⁶ bölümü arasında, Allah Teâlâ'nın, “bu halife ve onun soyundan gelenler (bir kısmı), yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecekler.” şeklinde hazif bulunmaktadır. Melekler, “*...orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın...?*” sorusunu bu hazfın manasından dolayı sormuşlardır. Kur'an-ı Kerim'de ve Arap dilinde benzeri haziflere pek çok yerde rastlamak mümkündür.³⁹⁷

Bazı müfessirlere göre, bu ayet-i kerimede kastedilen *halife* sadece Hz. Âdem değildir. Eğer sadece Hz. Âdem kastedilseydi, meleklerin, “*Yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökecek kimse mi yaratacaksın?*”³⁹⁸ sorusu yerinde bir soru olmazdı. Çünkü melekler, bu sorularıyla, insan neslinden bu olumsuz davranışları sergileyecek olanları kastetmişlerdir. Allah Teâlâ, “*Sizin bilmediklerinizi ben bilirim.*”³⁹⁹ buyurarak insan neslinden peygamberler ve elçiler tayin edeceğini onların arasından sıddîkler, şehitler, Salihler ve O'nun peygamberlerine tabi olanlar bulunacağını bildirmiştir. Şu ayet-i kerime bunun delilidir: “*Kim Allah'a ve Resul'e*

³⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/450.

³⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/458-459.

³⁹⁶ el-Bakara, 2/30.

³⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/471-472.

³⁹⁸ el-Bakara, 2/30.

³⁹⁹ el-Bakara, 2/30.

itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddikler, şehitler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!"⁴⁰⁰ Melekler, insan neslinden bir kısmının yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökceğini Allah tarafından verilmiş özel bir bilgiyle elde etmiş olabilecekleri veya Allah'ın yaratacağı insanın beşerî tabiatından anlamış olabilecekleri gibi geçmişte yeryüzünde yaşamış olan diğer canlıların kan döküp fesat çıkarmalarına kıyasen söylemiş olabilirler.⁴⁰¹

Gazzâlî, (öl. 505/1111) ilk defa Halife kavramına tasavvufî bir boyut kazandırmış, Muhiddîn İbn-i Arabî (öl. 638/1240) ve O'nu takip eden mutasavvıflar ise Halife ve Hilâfet meselesini geniş bir şekilde ele almış ve bu konuyu tasavvufun temel kavramları arasına taşımışlardır.⁴⁰²

İbn-i Arabî'ye göre, Allah Teâlâ isim ve sıfatlarıyla bir ayna gibi insanda tecelli etmiş, böylece insan, insan-ı kâmil ve halife olmuştur. İnsan halife sıfatıyla Allah'ın vekili olarak, O'nun yaratmış olduğu mülkü ve insanları korur konuma gelmiştir.⁴⁰³

Reşîd Rızâ, önce bazı müfessirler diye zikrettiği âlimlerin ve hocası Muhammed Abduh'un *halife* hususundaki görüşlerini, ardından karşıt müfessirlerin görüşlerini ve son olarak kendi görüşünü aktarmıştır. İlk zikrettiği âlimler ve Abduh'a göre *halife* kavramı, Hz. Âdem'den önce yeryüzünde bir veya birden çok türde konuşan canlı (hayvan-ı nâtık) olduğuna işaret eder. Bu konuşan canlılar, "*sonra da nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık (Onların yerine sizi getirdik).*"⁴⁰⁴ ayeti gereği yeryüzünden silinip gittikten sonra, onların yerine, zat ve yapı taşı itibariyle onlara benzeyen ancak ahlak ve karakter yönünden onlardan ayrılan Hz. Âdem, akleden bir tür olarak yaratılmıştır. Melekler de halifeyi daha önce yeryüzünde kan dökmüş ve taşkınlık yapmış konuşan canlılara (hayvan-ı nâtık) kıyas ettikleri ve insanın serbest iradeye sahip olup peyderpey sınırsız bilgiye sahip olabileceğini bildikleri için⁴⁰⁵ "*Yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birini mi yaratacaksın?*"⁴⁰⁶ sorusunu sormuşlardı. Reşîd Rızâ, yukarıda zikredilen görüşe karşı çıkan, müfessirlerin büyük çoğunluğunun kanaati olan, Hz. Âdem'in

⁴⁰⁰ en-Nisâ 4/69.

⁴⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/124-125; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/124.

⁴⁰² Süleyman Uludağ, "Halife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/299-300.

⁴⁰³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem* (Kahire: Dâru'l-Âfâk-ı li'n-Neşr-i ve't-tevzi', 2016), 50.

⁴⁰⁴ Yûnus 10/14.

⁴⁰⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/217.

⁴⁰⁶ el-Bakara 2/309.

yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu görüşünü de aktardıktan sonra konuyla ilgili kendi anlayışını serdetmiştir.⁴⁰⁷

Reşîd Rızâ, insana verilen hilâfet görevini açıklarken, Allah'ın âdeti gereği, insanlar içinden seçtiği kimselere kendi ahkâmını öğretme ve uygulama görevini verdiğini söylemiştir. Bundan dolayı, insanın halifelik görevinin genel ve kapsayıcı olduğu söylenebilir. Reşîd Rızâ'ya göre, Yüce Allah, insan türü dışında her bir türe muayyen bir özellik vermiştir. Bu türler kendilerine verilen özelliğin dışına çıkamaz. Melekler gibi mahlûkata ise ayet ve hadislerden anlaşıldığına göre sınırlı vazifeler verilmiştir. Meselâ şu ayet-i kerimeler meleklerin fiillerinin sınırlı olduğunu gösterir: *“Onlar, bıkıp usanmaksızın gece gündüz (Allah'ı) tesbih ederler.”*⁴⁰⁸ *“(Melekler şöyle derler:) Bizim her birimiz için, bilinen bir makam vardır. Şüphesiz biz, orada sıra sıra dururuz ve şüphesiz Allah'ı tesbih ederiz.”*⁴⁰⁹ *“Söküp çıkaranlara, yavaşça çekenlere, yüzdükçe yüzenlere, yarışıkça yarışanlara, iş düzenleyenlere And olsun.”*⁴¹⁰ Ayrıca cansız maddelerin herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları için fiillerinin olamayacağı akıl ve deneyle bilinen bir durumdur. Bitkiler, ilhamdan kaynaklanan mahdud bir bilgi, yetenek ve iradeye, hayvanlar da ilham yoluyla kendilerine faydalı ve zararlı olacak şeylerin bilgisine sahip olsa da bilgi ve iradesinin sınırı olmayan, sayısız hüküm ve kanunları olan Allah Teâlâ için halife olmaya uygun değildir.⁴¹¹

İnsana diğer varlıklarda bulunmayan akıl gücü verilmiştir. İnsanlar fert olarak sınırlı bilgi ve birikime sahip olsalar da, bilgi, birikim ve tecrübelerini birleştirdiklerinde Allah'ın kendilerine sunmuş olduğu imkânlar sayesinde kâinatta sınırsız tasarrufta bulunabilirler. Ancak Allah Teâlâ, insan için koymuş olduğu ahlâkî ve hukukî normlarla fiillerini sınırlandırmıştır. Bu normlar hem onun fiillerine kaynaklık eder hem de aklı için mürşitlik yapar. İşte bu sebeplerden dolayı insan, yeryüzünde diğer canlılar içinden halifelik vazifesi için seçilmiştir. Halifelik görevinin gereği olarak insanoğlu, maharetini kullanarak yeryüzünde keşifler ve icatlar yapmak suretiyle ortaya eserler koymuştur. Yer altındaki madenlerin işlenmesi, karada, denizde ve havada çeşitli faaliyetlerin yapılması, çöllerin ve denizlerin insan eliyle şekil değiştirmesi, aşılama yöntemiyle bitkilerin verimliliği artırılması, hayvanlardan yeni türler elde edilmesi gibi yeni icat ve keşifler insanın hilâfet görevini icra ederken ortaya koymuş olduğu eserlerdendir. İnsan, bu eserleriyle Allah'ın canlı cansız yarattığı her şey üzerindeki yaratma sırlarını ortaya çıkarmaktadır.⁴¹²

⁴⁰⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/215-216.

⁴⁰⁸ el-Enbiyâ 21/20.

⁴⁰⁹ es-Sâffât 164-166.

⁴¹⁰ en-Nazî'ât 79/1-5.

⁴¹¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/216.

⁴¹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/216.

Elmalılı Hamdi Yazır ise, yukarıda zikredilen, Bakara Suresi'nin 30. cu ayet-i kerimesindeki halife kavramının tefsirini; asaletin zıddı, başkasına vekil olan kişi olarak yapmıştır. O'nun yorumuna göre, vekil olan kimse az veya çok asilin yerini alır ve onu temsil eder. Asilin, yerine vekil tayin etmesi, kendisinin kaybolmasından veya acizliğinden olabileceği gibi asilin kendi şerefinden naibine ikramı da olabilir. Allah'ın yeryüzünde insanı vekil tayin etmesi, ona ikram etmiş olduğu bir şereftir. Her vekilin değeri ve şerefi asilin şerefine ve verilen vekâletin dercesine göre ölçülür.⁴¹³ Elmalılı'nın halife konusundaki bu açıklaması, Menâr Tefsiri'ndeki halife anlayışıyla taban tabana zıt olduğu görülebilir.

Elmalılı, insanın halifelik görevini de Menâr Tefsiri'nden farklı değerlendirmiştir. O'nun değerlendirmesine göre, Allah Teâlâ, yaratıp halife tayin etmiş olduğu insana kendi kudret ve sıfatlarından bazı yetkiler vermiştir. Böylece insan, Menâr tefsirinde iddia edildiği gibi daha önce yeryüzünde yaşamış pek çok canlı türünden sonra (hayvan-ı nâtık) gelen halife anlamında değil, yeryüzünde Allah'ın vekili olarak, diğer mahlûkat üzerinde bir takım tasarruf hakkına sahip olan, Allah'ın kanunlarını yeryüzünde icra etmeye memur olan şahsiyettir. Allah'ın emirlerini uygularken bunu kendi adına değil, naibi, vekil olduğu kudret adına uygulayacaktır. Daha sonra gelecek olan nesiller de şu ayet-i kerime gereği, “Sizi yeryüzünde halifeler yapan O’dur.”⁴¹⁴ öncekilere halef olacak ve aynı görevi yerine getirecektir.⁴¹⁵

Reşid Rızâ, Meleklerin Allah’a soru sorma nedenini, Allah'ın meleklerle yeryüzünde halife yaratacağını haber vermesi, meleklerin de bilgi ve irade sahibi bir halife olacağını anlaması, bundan dolayı karşısına çıkan işlerde her insanın bilgisinin maslahatı kapsamayacağını, insanların birbirine zıt tercihlerde bulunabileceklerini, bu durumda da yeryüzünde fesat çıkacağı endişesi taşımaları olarak açıklamıştır.⁴¹⁶

Menâr tefsirine göre meleklerin soru sormasının birkaç hikmeti sayılabilir: Birincisi, Allah yarattığı şeylerin sırlarının sorulmasından, bu konuda O'ndan bilgi istenmesinden hoşlanır. Kullar, bazen ilmî araştırma yaparak, bazen akıl yürüterek, bazen de ilham yoluyla Allah'ın bilgi kaynağından istifade eder. Melekler de bu şekilde veya bilmediğimiz başka yollarla Allah'ın bilgi hazinesinden istifade etmiş olabilirler. İkincisi, meleklerin bilgisi, Allah'ın sır ve hikmetlerine, eşyanın hakikatine ulaşamadığına göre insanın sınırlı bilgisinin bu ve benzeri konularda yetersiz kalacağı aşikârdır. Üçüncüsü, Allah, meleklerle kendi arasında yaşanan bu diyalog aracılığı ile Hz. Peygamberi yalanlayan, O'nunla tartışanlara

⁴¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/300.

⁴¹⁴ Fâtır 35/39.

⁴¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/299.

⁴¹⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrî'l-Menâr*, 1/213.

karşı Hz. Peygamber'i teselli etmiştir. Çünkü melekler bile bilmedikleri konularda, Allah'tan bilgi, açıklama ve delil isterken insanların, Hz. Peygamberden delil istemeleri gayet doğaldır. Allah, melekleri bu davranışları sebebiyle huzurundan kovmadığına göre, Hz. Peygamber de kendisini inkâr edenlere karşı sabırlı davranmalıdır.⁴¹⁷

Elmalılı'ya göre ise Melekler, Allah Teâlâ'nın, yaratacağı halifeye kendi tarafından üstün bir yetki takdir etmesini, kendi şerefiyle onurlandırmasını müşahade ettiklerinden, insanın bu yetkiyi kullanırken asil gibi davranabileceği, suistimal edebileceği ve böylece yeryüzünde fesat çıkarabileceği endişesine kapılmışlardır. Bu sebeple itiraz veya dava amacıyla değil istişare amacıyla Allah'a “*yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birini mi yaratacaksın?*”⁴¹⁸ sorusunu yöneltmişlerdir.⁴¹⁹

Klâsik tefsir âlimleri Bakara Suresinin 30. ayetinde geçen *halife* kavramıyla Hz. Âdem'in kastedildiği noktasında ittifak halinde oldukları gibi günümüz tefsir âlimlerinin de büyük çoğunluğu bu görüştedir. Ancak Hz. Âdem'e verilen hilâfet sorumluluğunu kimden devraldığı ve kimin adına icra edeceği noktasında farklı iki anlayışın bulunduğu söylenebilir. Buna göre, Hz. Âdem ve O'nu takip edenler hilâfet görevini ya Allah adına icrâ etmekte, ya da daha önce yeryüzünde yaşamış varlıklardan almak suretiyle yerine getirmektedir. Ancak sonuç itibarıyla, Hz. Âdem'in ve O'nun zürriyetinin halifelik görev ve sorumluluğu, Allah'ın mülkü olan yeryüzünde O'nun koyduğu prensiplere göre yaşamak ve yeryüzünde tasarrufta bulunurken O'nun koymuş olduğu sınırları ihlal etmemek olduğu söylenebilir.⁴²⁰

2.1.6. Hz. Nûh Kıssası

Kur'an-ı Kerîm'de hayatına geniş yer verilen peygamberlerden bir tanesi de Hz. Nûh'tur. Kur'an'da yirmi sekiz surede O'nun hakkında bilgi verilmiş ve kırk üç yerde ismi zikredilmiştir. Kur'an'ın yetmiş birinci suresi olan Nûh Suresi, baştan sona Hz. Nûh'un tevhit mücadelesini anlatmaktadır. Ancak Kur'an, Hz. Nûh'un hayatının sadece peygamber olarak görevlendirildikten sonraki safhasını konu edinmektedir. Kendisine inanmayıp O'nunla alay eden kavmi tufanla cezalandırıldığından tufan olayı da O'na atfen Nûh tufanı olarak bilinmektedir.⁴²¹

Hz. Nûh'un kavminin Arap yarımadası ve bu bölgeye mücavir alanlarda yaşadığı görüşleri mevcuttur. Yaygın olan görüşe göre Hz. Nûh, Mezopotamya toprakları içerisinde

⁴¹⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/212-213.

⁴¹⁸ el-Bakara 2/30.

⁴¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/300.

⁴²⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/100-101; Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 156.

⁴²¹ Ömer Faruk Harman, “Nûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/226.

bulunan Irak bölgesinde yaşamış ve burada kendisine peygamberlik görevi verilmiştir. Elmalılı da bu görüşte olduğunu beyan etmiştir.⁴²²

Tufan hâdisesi, Hz. Nûh kıssasının en dikkat çeken sahnesi olduğu söylenebilir. Tufan sözlükte, sel getiren şiddetli yağmur, su baskını, her yeri kaplayan su, anlamlarına gelmektedir.⁴²³

Tufan, genelde suyla gelen felâket anlamı ile bilinmekte ve özellikle Hz. Nûh zamanında meydana gelen ve her şeyi su altında bırakan büyük felâketi ifade etmektedir. Ancak bununla birlikte ateş, deprem, kan, kar gibi etkenlerle meydana gelen felâketler de tufan kavramıyla anlatılmaktadır.⁴²⁴

Hz. Nûh'un, oğlu dışında ailesi ve kendisine inananlarla birlikte, yaşanacak olan felaketten kurtulmak için yapmış olduğu hazırlık Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: *"Nûh gemiyi yapıyor, kavminden ileri gelenler ise, yanına her uğradıkça onunla alay ediyorlardı. Dedi ki: 'Eğer bizimle alay ediyorsanız, iyi bilin ki siz nasıl alay ediyorsanız biz de sizinle alay edeceğiz. Kendisini rezil edecek azabın kime geleceğini ve sürekli bir azabın kimin başına ineceğini yakında bileceksiniz.'* Nihayet emrimiz gelip de sular coşup yükselmeye başlayınca Nûh'a dedik ki: *'(Canlı çeşitlerinin) her birinden birer çift ile - (boğulacağına dair) aleyhinde söz geçmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye yükle!'* Zaten onunla beraber pek azı iman etmişti."⁴²⁵

Hz. Nûh kıssası hakkında, Menâr ve Elmalılı tefsirindeki görüş ayrılıkları şu şekilde cereyan etmiştir:

Reşid Rızâ, *"tandır kaynamaya başlayınca"* فَارَ التَّنُّورِ ifadesinin şiddetli öfkeden kinaye olduğunu, Hz. Nûh'un kavminin helâkinin fiilen başlaması anlamına geldiğini söylemiştir. Allah'ın onlara karşı öfkesi şiddetlenmiş ve onların helâkine dair emri gelmiştir. Reşid Rızâ'ya göre Ayet-i kerimede geçen Fare/فَارَ kelimesi şiddetli kabarma anlamına gelir ve ateş parladığında bizzat ateş için kullanıldığı gibi bunun dışında çömlek ve öfke için kullanılır. Buna örnek olarak da şu ayet-i kerimeyi örnek vermiştir: *"Bunlar (kâfirler) cehenneme atıldıklarında onun kaynarken çıkardığı öfkeli (öfkeden kabarmış) homurtusunu işitirler."*⁴²⁶ O'na göre tandırın kaynaması, lügat açısından üç manaya gelmektedir. Birincisi,

⁴²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 1/71; Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1415h.), 6/49; 15/76; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5368; Hayati Aydın, "Şüphe Edilmez Bir Hakikat Olarak Hz. Nuh Ve Tufan Olayı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (Şubat 2019): 41-42.

⁴²³ İbn-i Manzûr, "nfs", 4/2723.

⁴²⁴ Ömer Faruk Harman, "Tufan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/319.

⁴²⁵ Hûd 11/38-40.

⁴²⁶ el-Mülk 67/7.

tandırın (tennûr) feverân etmesi, fecrin doğması, ışığın gözükmesi anlamına gelir ki bu vakit Hz. Nûh'un kavminin helâk edildiği vakit olup bu görüş Hz. Ali'den nakledilmiştir. İkincisi, ekmek tandırından suyun fışkırması anlamındadır ki bu Hz. Nûh'a felâket için bir işaret. Bu görüş de İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Üçüncüsü ise tufanı başlatan suyun yerden ilk fışkırması anlamına gelir ki Rızâ'ya göre en uygun mana budur.⁴²⁷

Elmalılı, *tennûr* kelimesinin tefsirini yaparken Rızâ'nın da işaret ettiği manaları aktarmış ve cumhurun *tennûr* kelimesine ocak anlamını verdiğini belirtmiştir. Elmalılı, Ebu Hayyan'ın (öl.745/1344) tefsirinde söz konusu kelimeye gemide suyun toplandığı yer⁴²⁸ anlamını verdiğini söyledikten sonra kendisi, bu tanımın cumhurun görüşünü de kapsayacak şekilde geminin kazanını işaret ettiğini savunmuştur. O, bu tanımdan hareketle tennurun feveranının gemiyi harekete geçiren kuvvetin kendisi olduğunu söylemiştir. Bu görüşünü, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) yorumuyla desteklemiştir. Zemahşerî'nin yorumuna göre, “*nihayet*” / حَتَّى edatı gaye bildirir ve bu edat “yapıyordu”/يَصْنَعُ fiiline bağlıdır. Böylece “Nûh gemiyi inşa ediyordu, nihayet kararlaştırılan zaman geldi.” manası ortaya çıkar.⁴²⁹ Elmalılı'ya göre bu ifadeyi “nihayet emrimiz gelip gemi ateşlendiği vakit.” şeklinde anlamak mümkündür. Ayette geçen *tennûr* ve *feveran* kelimeleri gerçek anlamda kullanıldığı ve ayetin bu manada gayet zahir olduğu da şüphesizdir. Durum böyle olunca ayette hakiki anlamı ve zahiri bırakıp tevil yapmayı gerektiren hiçbir sebep yoktur. Geminin yapımı tamamlanıp ateşlenmesi, ilâhî emir olan tufanın başlayacağına bir alâmet olmasına da herhangi bir engel yoktur. Ayetin bu zahir ifadesine karşı, “O zaman öyle bir mükemmel gemi nasıl yapılabilirdi? Yapılmış olsa bu sanat unutulur muydu?” gibi vehim ifade eden sualler akla gelebilir. Hâlbuki daha önceki çağlarda bilinip de sonradan kaybolup gitmiş birçok sanatın olduğu tarihi bilgilerle sabittir. Kaldı ki Hz. Nûh, gemisini beşerin bilgi ve tecrübe birikimiyle değil, doğrudan doğruya “*Bu gemiyi bizim gözetimizde ve vahyimize göre yap.*”⁴³⁰ ayetinde ifadesi geçtiği gibi, Allah'ın vahyi ile ve yine O'nun gözetiminde yapmıştır. Sayısı bilinmeyen her çiftten iki tane, erkeği ve dişisi olan her canlıdan ikişer tane gemiye alınmıştır. Bu kadar canlıyı taşıyabilen ve bunlarla beraber Hz. Nûh'un bir oğlunun dışında bütün aile fertlerini ve kavminden kendisine iman etmiş olanları gerek insanlar, gerek hayvanlar için ihtiyaç duyulan yiyecekleri yükleyerek, dağlar gibi dalgalar içinde akıp giden bir geminin harikulade bir gemi olması ve bunun basit bir yelkenli gemi gibi düşünülmemesi gerekir.⁴³¹

⁴²⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 12/63-64.

⁴²⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Bahrü'l-Muḥîṭ* (Beyrut: Dâr'u-l Fikr, 1420), 6/151.

⁴²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/394.

⁴³⁰ Hûd 11/37.

⁴³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2781-2783.

Elmalılı'nın bu yorumundan, Hz. Nûh'un inşa ettiği geminin yelkenle hareket eden basit bir gemi olmadığı, aksine geminin günümüzde kullanılan gelişmiş teknolojiye benzer, teknik özelliklere sahip olduğu anlaşılabilir. Böylece Elmalılı'nın, Nûh'un gemisi hakkında yapmış olduğu bu tefsiri modern bir tavır olarak yorumlanabilir. Modernist yorumlarıyla tanınan Reşîd Rızâ ise "*tandırın (tennûr) feverân etmesi.*" İfadesini, tufanı başlatan suyun yerden ilk fışkırması olarak izah ettiği için bu konuda gelenekçi çizgiyi takip ettiği söylenebilir. Bu noktada her iki müfessirin yorumu da kabule şayan olmakla birlikte, Elmalılı'nın dikkat çektiği gibi geminin büyük sularda yüzmesi, Hz. Nûh'un sayısını bilemediğimiz insan ve canlıları gemiye alması, geminin sağlam bir şekilde yolculuğunu tamamlayıp karaya oturması, söz konusu geminin gelişmiş bir takım teknolojik özelliklere sahip olabileceğini akla getirmektedir.

Hz. Nûh'un kavmini tevhide davetle geçirdiği yıllar Kur'an-ı Kerîm'de şöyle zikredilmektedir: "*And olsun ki, Nûh'u milletine gönderdik; aralarında bin seneden elli yıl eksik kaldı. Sonunda onlar haksızlık yaparken, tûfan onları yakalayiverdi.*"⁴³² Reşîd Rızâ, yukarıda zikri geçen ayete işaretle, Hz. Nûh'un Kur'an'da geçen 950 senelik ömrünün yaklaşık olarak tekvin kitabıyla uyuştüğünü açıklamıştır.⁴³³ Fakat Reşîd Rızâ, tarihin tedvininden sonra yaşamış olan nesiller tarafından bilinen senelerin süresinin, önceleri daha kısa olduğuna dair bir görüşten bahsetmiştir. Menâr tefsirine göre, bu görüş sahipleri tarihi dönemlerde senelerin süresinin değişebileceğine, yaratılış esnasındaki günlerin ve senelerin daha uzun olduğunu bildiren şu ayeti delil getirmişlerdir: "*...Muhakkak ki, Rabbinin nezdinde bir gün sizin saymakta olduklarınızdan bin yıl gibidir.*"⁴³⁴

Menâr tefsirine göre, Hz. Nûh'un ömrünün tespit edilebilmesi için mutlaka başka delillere ihtiyaç vardır. Ancak Reşîd Rızâ, kendi görüşü olarak Nûh tufanından veya tarihi eserlerin keşfinden önce yaşayan insanoğlunun ömürlerini daha sonra yaşayan insanların ömürleriyle mukayese etmenin doğru olmadığı şeklinde açıklamıştır. Çünkü o günkü medeniyetler ve insanların yaşayış tarzı, insanların bünyelerine daha uygundu ve toplumda hastalıklar bu günkü kadar yaygın değildi.⁴³⁵

Elmalılı'ya göre, ayet-i kerimde "*...Aralarında bin seneden elli yıl eksik kaldı.*"⁴³⁶ ibaresinin geçmesi Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) de kaydettiği gibi sayıya delalet içindir. Zira bu kıssada anlatılan hakikatlerden maksat, Hz. Peygamber'i teselli etme ve düşmanlarına karşı

⁴³² Ankebût 29/14.

⁴³³ "Ve Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl yaşadı. Ve Nuh'un bütün günleri dokuz yüz elli yıldı ve öldü." Bkz. Tekvin 9/28-29.

⁴³⁴ el-Hac 22/47.

⁴³⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 12/86.

⁴³⁶ Ankebût 29/14.

mücadele azmi kazandırmaktır. Elmalılı, rivayetlere atıfta bulunarak Hz. Nûh'un kırk yaşında gönderildiğini (ba's), dokuz yüz elli yıl kavmini tevhide davet ettiğini ve tufan olayından sonra da altmış yıl yaşadığını belirtmiştir.⁴³⁷

Hz. Nûh'un yaşı konusunda Menâr tefsirinin yorumundan, Nûh tufanından veya tarihin kayıt altına alınmaya başlanmasından önce senelerin sürelerinin daha kısa olabileceği ve delil bulunmadıkça Hz. Nûh'un yaşının kesin olarak bilinemeyeceği anlaşılmaktadır. Elmalılı ise yorumunda, ayet-i kerime de geçen 950 rakamının adede delâlet ettiğini ve rivayetler de dikkate alınarak Hz. Nûh'un yaşının belirlenebileceğini savunduğu görülebilir. Menâr ve Elmalılı'da yer alan görüşlerin her ikisinin de tutarlı yönleri olduğu görülse de Elmalılı'nın görüşünün ayetin zahirine daha yakın olduğu değerlendirilebilir.

2.1.7. Hz. İbrahim ve Dirilişi Müşahede Talebi

Hz. İbrâhim, Kur'an-ı Kerîm'de hayatına en çok yer verilen peygamberlerden biridir. Ancak Kur'an, peygamberler hakkındaki beyanlarında takip ettiği usul gereği, muhatap kitlenin dinî ve ahlâkî yönden aydınlatılmasını ve ders alınmasını amaçlamış olduğundan, Hz. İbrâhim'den bahsederken de kronolojik bilgi verme yerine farklı surelerde yeri geldikçe, O'nun tevhit mücadelesini, öğretisinin ana hatlarını ve özelliklerini, tebliğ faaliyetleri ve yöntemlerini, kişiliğini, dinî, ahlâkî, içtimaî ve ailevî yönlerini tanıtmış, bu konularla ilgili hayatından çarpıcı bazı kesitler vermiştir.⁴³⁸

Hz. İbrâhim'den bahseden ayet ve hadislerde sadece "İbrâhîm" ismi yer alırken, diğer bazı İslâmî kaynaklarda "İbrâhâm" ve "İbrahim" okunuş şekilleri de yer almaktadır. Arap dilciler "İbrâhîm" kelimesinin Arapça olmadığını Süryanice olduğunu ve "eb-rahîm" (merhametli baba) anlamına geldiğini kaydetmişlerdir. Ancak çağdaş araştırmacılar, kelimenin İbrânîce'den nakil ve aslının Abrâhâm olduğunu belirtmişlerdir.⁴³⁹

Elmalılı, İbrahim isminin Süryanice'den geldiğini, Arapça'da eb-Râhîm (Merhametli baba) anlamını ifade ettiğini ve böylece Arapça ve Süryanice arasında söz ve anlam benzerliği bulunabileceğini belirtmiştir.⁴⁴⁰

Tespit edilebildiği kadarıyla Hz. İbrahim kıssasında Menâr ve Elmalılı'nın farklı yorumladığı husus ölümden sonra dirilişin delili olarak Hz. İbrahim'in dört kuşla ilgili yaşamış olduğu hadisedir. Bu olayı anlatan ayet-i kerime şöyledir:

⁴³⁷ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâr'u-lhya'it-Türas-il-'Arabî, 1418), 4/190; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3768.

⁴³⁸ Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/269.

⁴³⁹ Harman, "İbrahim", 21/269.

⁴⁴⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/491.

“İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azizdir, hakîmdir, buyurdu.”⁴⁴¹

Bu ayette Hz. İbrahim’in ölümden sonra dirilişin hakikatini ayne’l-yakîn görme isteği dile getirilmekte ve bunun için yapması gerekenler kedisine emredilmektedir. Hz. İbrahim’e verilen bu emrin ne anlama geldiği ve Hz. İbrahim’in bu emri yerine getirip getirmediği Hz. İbrahim’in ayet-i kerimede bahsedilen kuşları parçalara ayırıp ayırmadığı, böyle bir olayın ölümden sonraki dirilişe delil olup olmayacağı, hususlarında öncelikli olarak müfessirlerimizin genel görüşü kısaca aktarılacak, sonra da Menâr ve Elmalılı’nın görüşleri karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

Hz. İbrahim ve dört kuşla ilgili kıssanın anlaşılmasında ayette geçen صرهن kelimesinin farklı okunuşu ve bu konuda nakledilen rivayetler kıssanın anlaşılmasında önem arz etmektedir.

Kıraat âlimleri ve müfessirler incelenmekte olunan ayet-i kerimede yer alan صرهن ifadesini iki farklı şekilde okumuşlar ve bu okuyuş şekillerine göre anlamlandırmışlardır. Kıraat âlimlerinin çoğunluğu, söz konusu ifadede, sâd harfini merfu’ صُرْهُنْ şeklinde okurken, Ebu Ca’fer, Hamza ve Halef ise sâd harfini meksur, صِرْهُنْ şeklinde okumuşlardır.⁴⁴²

İncelenmekte olunan ayette geçen صرهن ifadesinde sâd harfi merfu’ okunduğunda kelime, صور (صَارَ يَصُورُ صَوْرًا) kökünden gelir. Bu okuyuşa göre kelime, alıştırmak, meylettirmek, eğitmek anlamlarında kullanılır. Sâd harfi meksûr okunduğunda ise صير (صَارَ يَصِيرُ صَيْرًا) kökünden kesmek anlamına geldiği söylenmiştir.⁴⁴³

Klasik tefsir kaynaklarına göre, Hz. İbrahim dört adet kuş almış, onları kendine iyice alıştırmış, en ince ayrıntısına kadar tanımış, sonra onları kesip parçalamıştır. Öyle ki kuşları parça parça ederek parçaları birbirine karıştırmıştır. Sonra da bir görüşe göre dört, bir görüşe göre yedi dağın başına onlardan birer parça koymuştur. Dağların başlarındaki parçaları

⁴⁴¹ el-Bakara 2/260.

⁴⁴² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/497; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 4. Bs (Dâr’u-Tayyibetin li’n-neşri ve’t-Tevzi’, 1997), 1/358; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 7/37; Ebu’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1/216; Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kirâ’ati’l-‘aşr* (Lübnan: Dâru’l-Kitabi’l-‘Ilmiyye, t.y.), 2/232.

⁴⁴³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/495-496; Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, 1/323-324.

çağırdığında, Allah'ın ölüleri nasıl dirilteceği sualine cevap olmak üzere kuşlar uçarak veya yürüyerek kendisine gelmiştir.⁴⁴⁴

Abduh ve Rızâ, yukarıda kısaca aktarılmaya çalışılan Cumhur'un görüşünü zikrettikten sonra, Ebu Müslim el-İsfahânî'nin, (öl. 322/934)⁴⁴⁵ Cumhur'un görüşüne katılmadığını belirtmiş ve Ebu Müslim'in değerlendirmesini tercih ederek nakletmiştir.

Bu değerlendirmeye göre, Kur'an'da her emredilen şeyin mutlaka yerine getirilmesi talep edilmez. Ayette, Hz. İbrahim'in emredilenleri yerine getirdiğini gösteren bir delil yoktur. Bazen ifadeyi güçlendirmek maksadıyla, haber cümleleri emir kipinde kullanılabilir. Meselâ, mürekkep yapmanın tarifini soran bir kişiye; “şu malzemeleri al ve şöyle şöyle yap.” diye söylendiğinde emir kipi kullanılmasına rağmen ondan mutlaka mürekkebi yapması istenmez. Kur'an'da emir kipi formatında kullanılan haber cümlelerinin sayısı bir hayli fazladır.⁴⁴⁶

Ayet-i kerimede, Hz. İbrahim'e öldükten sonra dirilmenin nasıl olacağını gösteren bir misal verilmektedir. Buna göre ayet-i kerimede anlatılmak istenen şudur: “Ey İbrahim dört tane kuş yakala ve yanına al, onları kendine alıştır ki, tekrar çağırdığın zaman yeniden yanına dönebilsinler.”⁴⁴⁷ Bu alışkanlığı kazanma kabiliyeti diğer canlılara nazaran kuşlarda daha fazladır. “Sonra da onlardan her birini bir dağın başına koy, onları kendine çağır, hızlıca sana koşup geldiklerini göreceksin.” İşte Allah'ın ölüleri diriltmesi de buna benzerdir.⁴⁴⁸

Menâr müellifleri, Ebu Müslim'in görüşünü aktardıktan sonra, bu görüşün ayetin nazmına daha uygun olduğunu ve meselenin hakikatini daha güzel ortaya koyduğunu belirtmişlerdir. Abduh ve Rızâ'nın görüşüne göre kıssa, Cumhur'un söylediği gibi kuşların parçalarının dağların üzerine konulması ve sonra onları Hz. İbrahim'in çağırması sonucunda dirilmeleri şeklinde gerçekleşmiş olsa bile Hz. İbrahim'in talebi yine gerçekleşmiş olmayacaktı. Çünkü kuşların uzak dağların tepesinde dirilip tekrar Hz. İbrahim'e gelmeleri O'na ölümden sonra dirilişin mahiyetini görme imkânı vermez. Hâlbuki Hz. İbrahim'in dirilişin hakikatini görebilmesi için dirilme olayı uzak dağların üzerinde değil, O'nun gözünün önünde gerçekleşmesi gerekirdi. Menâr müellifleri kendi düşüncelerini pekiştirebilmek için okuyucuya şöyle bir soru tevcih etmektedir: “Farz et ki, bir adamın

⁴⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/510; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/309-310; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 1/157; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/690.

⁴⁴⁵ Ebu Müslim el-İsfahânî, özellikle tefsir ve Mu'tezile kelâmı alanında derinleşmiş, cedelci kişiliği, Kur'an'da neshi kabul etmeyişi ile tanınmış, Arap dili ve edebiyatı ile hadis, fıkıh gibi diğer İslâmî ilimlerde de kendini yetiştirmiştir. Bazı kaynaklarda şiirlerinden örnekler nakledilmiş olup kısa bir süre İsfahan valisi olarak görev yaptığı bilinmektedir. Bkz. Lütfullah Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509.

⁴⁴⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/47.

⁴⁴⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/47.

⁴⁴⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/47.

öldürölüp parça parça edildiğini gördün. Sonra da aynı adamı diri olarak gördün. Bu durumda bu adamın dirilişinin hakikatini gördüğünü söyleyebilir misin? Elette ki söyleyemezsin.”⁴⁴⁹ Abduh ve Reşîd Rızâ’ya göre, kuşların parçalanıp sonra da dağların üzerinde diriltildiğini söylemek böyle bir anlam taşımaktadır.⁴⁵⁰

Abduh ve Reşîd Rızâ’nın ifadelerinden anlaşıldığına göre, Allah Teâlâ Hz. İbrahim’den ayette ifade edilen fiilleri yapmasını kastetmemiş, bu fiilleri gerçekleştirmesini O’ndan istememiştir. Ayetteki ifadelerden maksat, bir insana alışkın olan kuşların, o insanın çağırmasıyla kuşların ona dönmesi gibi ahirette de ruhların bedenlere döneceğine ve böylece dirilişin gerçekleşeceğine atfedilen bir örnek vermektir.⁴⁵¹

Netice itibariyle Menâr tefsirine göre, Hz. İbrahim ve dört kuş kıssası temsilî bir anlatım olup fiilen gerçekleşmiş bir hadise değildir.

Elmalılı, ayet-i kerimede geçen صُرْهُنْ kelimesinin tahlilini yapmış ve bu kelimenin Hamza kıraatinde sâd’ın kesresi ile diğer kıraatlerde zammesiyle okunduğunu söylemiştir. Elmalılı’ya göre her iki kıraat de, imale, meylettirme, bir tarafa eğme, anlamına geldiği gibi parça parça kesmek, biçim biçim kesip ayırmak anlamlarına da gelir. Daha çok zammeli okunuşu, imale, meylettirme; kesralı okunuşu ise kesme anlamında olduğu açıklanmış ve iki şekilde de tefsir edilmiştir. Elmalılı, kesme anlamı ayetin devamından da anlaşıldığı için bu kelimeye imale, meylettirme anlamı vermenin yeterli olduğunu belirtmiştir. Böylece Allah Teâlâ Hz. İbrahim’den kuşları yakalamasını, kendisine meylettirmesini, kendisine bağlamasını, biçimleriyle, kendilerine has özellikleri ile bilmesini, tanımasını ve onların hayat sırrı üzerinde düşünmesini murat etmiştir. Çünkü Hz. İbrahim’in, Allah’ın diriltme gücüne vakıf olabilmesi için kuşları parçalamadan önce onların bütün özelliklerini bilmesi şarttır.⁴⁵²

Elmalılı Hamdi Yazır’a göre Hz. İbrahim kuşları iyice tanıyıp onlar hakkında bilgi sahibi olduktan sonra onları parçalara ayırmış ve her dağın üzerine birer parça koymuştur. Sonra Allah’ın emri gereği Hz. İbrahim onları çağırması, Allah’ın izniyle irade ve diriltmenin hükmü ortaya çıkmış, kuşlar koşarak O’na gelmişler ve Hz. İbrahim de böylece Allah’ın mutlaka aziz ve hakîm olduğunu bizzat müşahade etmiştir.⁴⁵³

Elmalılı’nın izahına göre, Halilullah olan Hz. İbrahim’in ayet-i kerimede emirleri yerine getirmemesi veya bunlara aykırı davranıp isyan etmesi söz konusu olamaz. Elmalılı, Hz. İbrahim’in bu emirlere uyduğunu, diriltmeyi ve hayat vermeyi gözlemleyerek kalbinin

⁴⁴⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 3/47-48.

⁴⁵⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 3/47-48.

⁴⁵¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 3/47.

⁴⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/889.

⁴⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/889.

tatmin olduğunu belirtmiştir. O'na göre söz konusu fiillerin gerçekten meydana geldiğini ayet-i kerime tam olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca Elmalılı, bu konuda önceki (selef) ve onlardan sonra gelen bütün tefsircilerin görüş birliği olduğunu ve rivayetlerin ittifakı bulunduğunu belirtmiştir. Elmalılı'ya göre ayette yer alan emirler, teklifî emirler olmakla birlikte, tekvinî emri de içermektedir. Hz. İbrahim'in Rabbine kâmil bir imanla tam bir dönüş yapması, Allah'ın izni ile diriltmenin keyfiyetinden bazısının ortaya çıkışını gözlemleyerek, kalbini tatmin etmesine vesile olmuştur.⁴⁵⁴

Elmalılı'nın değerlendirmesine göre, Hz. İbrahim samimiyetle Allah'a dönmüş, O'na seslenmiş, O'na dua etmiş, Hz. İbrahim'in isteğine bağlı olarak dirilme gerçekleşmiş ve Hz. İbrahim de bu dirilişe şahit olmuştur. Allah Teâlâ bu fiillerin hakiki faili olup peygamberlerin mucizelerinde ortaya çıkan harikalar ve hayat verme sırları hep bu şekilde meydana gelmiştir. Elmalılı'ya göre, bu tür olağanüstü olayları evirip çeviren Allah Teâlâ olduğu için, bunları akıl dışı görmek insanı inkâra götürebilir. Hem Allah'ın yüceliğine inanıp hem de bu tür olayları inkâr etmek çelişki olup bu çelişkiden kurtulamayanlar ebedî olarak karanlıklara mahkûm olurlar.⁴⁵⁵

Menâr ve Elmalılı tefsirlerinde Hz. İbrahim ve dört kuş kıssası hakkındaki değerlendirmeler karşılaştırıldığında birbirine zıt noktaların bulunduğu görülebilecektir. Çünkü Menâr tefsiri bu hadiseyi, olağanüstü bir olay olmaktan çıkarıp aklileştirerek, Hz. İbrahim'e dört kuş yakalayıp kendisine alıştırdıktan sonra her birini canlı olarak bir dağın üzerine bırakıp sonra da çağırdığında o kuşların O'na geleceğinin bilgisi ölümden sonraki dirilmeyi temsilen verilmiştir. Allah tarafından Hz. İbrahim'e fiilî olarak böyle bir iş yapması emredilmemiş ve Hz. İbrahim de böyle bir fiili gerçekleştirmemiştir. Elmalılı tefsirindeki değerlendirmelere göre ise bu hadise olağanüstü bir hadisedir ve Hz. İbrahim dört kuş yakalayıp kendisine alıştırdıktan sonra onları parçalayarak her bir parçayı bir dağın üzerine bırakıp çağırdığında kuşlar O'na gelmiş ve Hz. İbrahim böylece kendisine Allah tarafından verilen emirleri bizzat yerine getirmiştir. Pozitivist endişeler gütmeyen, gerek ayet-i kerimenin ibaresine bağlı kalındığında, gerekse bu konudaki rivayetler ve ilk dönem müfessirlerin değerlendirmeleri dikkate alındığında Elmalılı tefsirinde yer alan değerlendirmelerin daha tutarlı olduğu söylenebilir. Çünkü dört kuşun dirilmesi mucizesi temsili olarak anlaşıldığında, Kur'an'ı Kerim'de yer alan diğer mucizelerin de temsile yorulmasının yolu pekâlâ açılmış olacaktır. Hâlbuki Kur'an'daki kıssaların birer hakikat olduğunu Kur'an'ın ifadeleri, Hz. Peygamber'in hadisleri ve tarihi gerçekler teyit etmektedir. Ayrıca, Menâr tefsirinin aklî delillerinden bir tanesi de kuşların parçalanıp dağların başında

⁴⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/893.

⁴⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/893.

dirilmesi, Hz. İbrahim'in gözünün önünde gerçekleşmeyeceği için Hz. İbrahim, dirilişin mahiyetini göremeyecek ve böylece talebi yine karşılanmış olmayacaktı. Hâlbuki Menâr tefsirinin iddia ettiği gibi kıssa temsili olarak anlaşıldığında, Hz. İbrahim'in talebinin karşılanması ihtimali daha uzak görünmektedir.

2.1.8. Hz. Süleyman, Hârût ve Mârût Kısassası

Hz. Süleyman, Tevrat'ta ve İncil'de kral, bilgece söz söyleyen kişi⁴⁵⁶ olarak yer alırken, Kur'an'da, Hz. Dâvûd'un oğlu ve vârisi, üstün vasıflara sahip, şükreden, sâlih, hakîm, anlayışlı bir kul olduğu bilgisi yer almakta, keskin zekâsı, geniş bilgisi ve hikmetiyle girift meseleleri kolayca çözüme kavuşturma gibi yeteneklerinden dolayı kendisinden övgüyle bahsedilmektedir.⁴⁵⁷

Hz. Süleyman hakkında Kur'an'da anlatılan kıssalardan bir tanesi de Hârût ve Mârût kıssasıdır. Kıssa bağlamında Hz. Süleyman, sihir, Hârût ve Mârût'un keyfiyeti hakkında müfessirlerimizin görüşlerine yer verilecek ve bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Arapça سحر/ s-h-r kökünden türemiş olan *sihir* kavramı, sözlükte bir şeyi gerçeğinden farklı göstermek, kandırmak, oyalamak, bir kişinin dikkatini çekmek, gönlünü çalmak manalarına gelirken terim olarak aldatma, sır olan, bilinmeyen iş, el çabukluğu, göz boyama ve yaldızlı sözler söyleyerek hile yapıp aldatma, şeytanla ilişki kurup onun yardımına başvurma ve eşyaların şeklini değiştirme iddiası, kötü ruhlu varlıklarca yapılan bazı eylem ve gösteriler, ortaya çıkış şekli herkes tarafından bilinmeyen bir olayı gerçeğe tezat bir biçimde gösteren işlemler gibi tanımlar yapılmıştır.⁴⁵⁸

Kur'an-ı Kerîm'de Hârût ve Mârût'la ilgili ayrıntılı bilgi verilmediği gibi konuyla ilgili senedi güvenilir bir hadis de bulunmamaktadır. Ancak bazı tarih ve tefsir kitaplarında yer alan İsrailiyat türü rivayetlerde ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. İbn Kesîr, bu rivayetlerin hiçbirinin güvenilir olmadığını ve söz konusu rivayetlerin Yahudi kaynaklı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Süleyman'ın Özdeyişleri 1/1-6; Matta 12/42.

⁴⁵⁷ Bkz. el-Enbiyâ 21/78-79; en-Neml 27/15, 16, 19, 20, 27, 34, 40; Sâd 38/30.

⁴⁵⁸ İsfahânî, "nfs", "shr" 225-226; Ahmed b. Alî Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî er-Râzî el-Cessâs, *Ahîkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr'u-l-hya'it-Türas-il-'Arabî, 1405), 1/51-57; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3/619; İbn-i Manzûr, "nfs", "shr" 1951; İlyas Çelebi, "Sihir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/170.

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/239-240; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/171.

Hârût ve Mârût isimlerinin asıl kaynağı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Nakledilen bir görüşe göre bu isimler, Zerdüştlüğün ilk dinî metinlerinde Haurvatât ve Ameretât şeklinde yer almaktadır.⁴⁶⁰

Hârût ve Mârût isimlerinin zikredildiği ayet-i kerime şöyledir: “Süleyman’ın hükümlerine hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. Hâlbuki Süleyman büyü yapıp kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Babil’de Hârut ile Mârut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki o iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız, demeden hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi. Onlar, o iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa büyücüler, Allah’ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların (ona inanıp para verenlerin) ahiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu anlasalardı!”⁴⁶¹

Menâr ve Elmalılı tefsirinde Hârût ve Mârût kıssası hakkındaki yorum farkları, Hârût ve Mârût’un birer melek mi yoksa insan mı olduğu ile Hârût ve Mârût’un insanlara öğrettiği bilginin niteliği hakkında yoğunlaşmaktadır.

Cumhur iki melek anlamına gelen مَلَكَيْنِ kelimesini, lâm harfinin fethasıyla okumuş, Hârut ve Mârût’un iki melek olduğunu kabul etmiştir.⁴⁶² Menâr tefsirinde Cumhur’un bu görüşüne atıfta bulunulmuş, ancak söz konusu kelimenin okunuşunda kıraat farklılığının olduğu belirtilmiş, İbn ‘Abbâs (öl. 68/687), Ebu’l-Esved (öl. 69/688), el-Hasen (öl. 110/728) ve ed-Dahhâk’ın (öl. 105/723) bu kelimeyi lâm harfinin kesrası ile مَلَكَيْنِ şeklinde okudukları kaydedilmiştir. Ayrıca, lâm harfi fetha okunsa bile, kesra okunuşa göre yorum yapılabileceği söylenmiştir. Böylece Menâr tefsirine göre مَلَكَيْنِ ifadesiyle, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman kastedilmiş olabilir. Menâr Tefsiri’nin naklettiği benzer bir görüşe göre, iki melekten maksat, vakur ve güzel görünümlü iki adam da olabilir. Vakur ve güzel görünümlü olmaları sebebiyle insanların onları meleklerle benzetmesi makul görülebilir. Ayrıca, Menâr tefsirine göre insanlar, Hârût ve Mârût adlı iki kişiye saygı gösterdikleri ve onlara gidip ailevî meselelerini çözüme kavuşturdukları için bu iki kişi krallara da benzetilmiştir. İnsanlar övülen vasıflara sahip olan kimseler için “bu insan değil bir melektir.” tabirini kullanırlar. “Bu zamanın sultanıdır.”⁴⁶³ nitelemesi de insanların muhtaç olduğu, onurlu ve efendi kimseler için kullanılan bir ifadedir. Menâr tefsirindeki yoruma göre, bu nitelendirmeler günümüzde

⁴⁶⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/171; Kürşat Demirci, “Hârût ve Mârût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/262.

⁴⁶¹ el-Bakara 2/102.

⁴⁶² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/421; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1/524; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 3/630.

⁴⁶³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/332.

yapıldığı gibi geçmişte de yapılmıştır. Muhammed Abduh, insanların Hârût ve Mârût hakkındaki inançlarını anlatmak üzere, Allah Teâlâ'nın Hârût ve Mârût'a melek ismini vermiş olabileceğini veya mecaz yoluyla böyle isimlendirmiş olabileceğini söylemiştir. Abduh, incelenmekte olan ayet-i kerimenin şu bölümünü aktarmış, "...Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârut ile Mârut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı..."⁴⁶⁴ ve ayetteki atıftan anlaşılanın iki meleğe indirilen şeyin sihirden farklı olduğunu söylemiştir. Abduh'un yorumuna göre, Hârût ve Mârût'a indirilenin öğretilmesi kınanan kötü bir şey olduğu için veya değeri ve çeşidi değişik olduğu için sihre atfedilmiştir. O'nun yorumuna göre, Hârût ve Mârût'a indirilmesinin anlamı, peygamberlere vahyedildiği gibi Allah katından o ikisine vahyedilmiş demek değildir. Şayet bu ikisine indirilen Allah katından vahiy kabul edilecek olursa öğrenilmesi yerilen kötü bir şey olarak vasedilmez ve bu indirilen batıldan sayılmazdı. Abduh, *indirmek* tabirinin Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde peygamberlere gönderilen vahiy ile bağlantısı olmaksızın kullanıldığını belirterek şu örnekleri vermiştir.⁴⁶⁵ "*Biz demiri de indirdik.*"⁴⁶⁶ "*Sonra Allah, Resul'ü ile müminler üzerine sekinetini (sükûnet ve huzur duygusu) indirdi.*"⁴⁶⁷ Hârût ve Mârût'un keyfiyeti konusunda Menâr tefsirinin yorumuna benzer yorumların günümüzdeki bazı müfessirler tarafından da yapıldığını görmek mümkündür.⁴⁶⁸

Elmalılı, Hârût ve Mârût hakkında pek çok şeyin söylendiğini belirttikten sonra kendisinin söz konusu ayetten hareketle, Hârût ve Mârût'un iki melek olduğu görüşüne vardığını açıklamıştır. Ancak O'nun görüşüne göre bu iki meleğin, Cibrîl gibi bir vahiy meleği olduklarına dair delil yoktur. Bunun için ayet, bu meleklere indirilenlerden bahsederken, "kendileriyle indirilen" değil, "kendilerine indirilen" ifadesini kullanmıştır. Bu ifade onların Cibrîl mertebesinde meleklerden olmadıklarını gösteren açık bir delildir.⁴⁶⁹

Elmalılı'nın yorumuna göre meleklerin insanlara öğretmesi ya vahiy yoluyla veya ilham yoluyla gerçekleşir. Hârût ve Mârût'un insanlara öğretmesi peygamberler için geçerli

⁴⁶⁴ el-Bakara 2/102.

⁴⁶⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû 'l-Menâr*, 1/332.

⁴⁶⁶ el-Hadîd 57/25.

⁴⁶⁷ et-Tevbe 9/26.

⁴⁶⁸ Süleyman Ateş, Hârût ve Mârût'un meleklerden ilham alma mertebesine ulaşan melek ruhlu iki insan olduğunu belirtmiştir. *Melekeyn* kelimesinin *melikeyn* şeklinde okunuşu da dikkate alındığında Hârût ve Mârût'un iki kral olabileceğinden bahsetmiştir. O'nun yorumuna göre Bâbil halkı, büyü konusuyla çok meşgul oluyordu. Bunun için büyüün dayanağı olan temel bilgiler melek ruhlu olan veya iki kral olan Hârût ve Mârût'a melekler tarafından ilham edilmiştir. Ateş'e göre büyü, olağanüstü gibi görünen ancak bu konuda bilgisi olmayan insanlara gizli kalan belirli sebeplere bağlı olarak meydana gelen bir olaydır. Bu sebepler yalnız bu konuda uzmanlaşmış kişiler tarafından bilinebilir. Eğer bir olayın sebebi insanlar tarafından bilinmiyorsa, bu olay büyü olarak nitelendirilebilir. Günümüzde gökyüzünde uçan hava araçları, bin yıl önceki insanlara göre büyük bir büyüdür. Bunun için insanlar, büyüün dayandığı sebepleri öğrensin ve onun şerrinden korusunlar diye Hârût ve Mârût adlı kişilere bu ilgiler melekler tarafından ilham edilmiştir. Bkz. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/207; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 2/85.

⁴⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/446.

olan vahiy yoluyla olmamıştır. Onların öğretmesi ilham yoluyla gerçekleşmiştir. Vahiy ile ilham arasındaki fark, vahyin sadece peygambere mahsus olması, ilhamın ise herkes için gerçekleşebilecek bir durum olmasıdır. Elmalılı'ya göre eski medeniyetlerin yaşadığı merkezlerden biri olan Babil şehri ahalisinden bir kısmı, bu iki melekten yaratılışın sırlarını ihtiva eden bazı harika ve garip bilgiler öğrenmişlerdir. Ayrıca, bu insanlar, Hârût ve Mârût adlı iki melekten öğrendikleri bilgilerin şerre de müsait olduğunu ve bu bilgilerin suistimal edildiği takdirde küfre sebep olacağını öğrenmişlerdir.⁴⁷⁰

Elmalılı'ya göre Hârût ve Mârût'a indirilen ve onların da ilham yoluyla Babil halkına öğrettikleri ilim, aslında sihir değil ancak sihir gibi kullanılabilecek bir ilimdir. Bunun için ayet-i kerimede bu ilmin sihir olduğu ifade edilmiştir. O'nun yorumuna göre her ilim saygındır. İlim ne kadar harika ve yüce olursa şer ve fitne için kullanılma ihtimali de o kadar yüksek olur. Öyle ilimler vardır ki, iyi yönde kullanıldığında zehirden ilâçlar yapılır, kötü yönde kullanıldığında ise ilâçlardan zehir yapılır. Elmalılı'ya göre öğrenilmesi haram olan hiçbir ilim yoktur. Şerrinden korunmak için sihir bile öğrenmek şer'an caizdir. Ancak sihri pratikte uygulamak haram kılınmıştır. Ayette, başta mutlak ve genel anlamda sihir öğrenmek haram sayılırken *“Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız, demeden hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi.”*⁴⁷¹ bölümüyle bu mutlaklık ve genellik sınırlandırılmıştır. Elmalılı, Hârût ve Mârût'un öğrettikleri bilgileri elektrik ilmine benzetmiştir. Buna göre elektrik ilmi insanlığın faydasına kullanılan çok önemli bir ilim ve sanattır. Fakat kötü niyetli insanlar bu ilmi tıpkı sihir gibi şer ve fitne için de kullanabilirler. Böyle kullanılmasından dolayı da elektrik ilmine sihir denmez ve öğrenilmesi de yasaklanmaz.⁴⁷²

Menâr tefsirindeki yorumlardan anlaşılacağı üzere Hârût ve Mârût, halkın saygı duyduğu, ihtiyaçları için kendilerine başvurduğu iki şahıstır. Bu şahıslar Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman olabilir veya saygın ve onurlu kimseler olduklarından dolayı halkın melek diye isimlendirdiği iki şahıs olabilir. Ancak Menâr'ın yorumuna göre bu iki şahsın sahip olduğu bilgiler, insanlar için faydalı olan bilgiler değil, öğretilmesi kınanan zararlı bilgilerdir. Durum böyle olunca insanlar için zararlı bilgilere sahip olan Hârût ve Mârût'un insanlar arasında nasıl saygınlık kazandığı, bu şahısların halkın ihtiyaçlarını nasıl giderdiği soruları akla gelmektedir. Saygın ve onurlu kimselerin değersiz bilgilere sahip olduğu yorumu kendi içinde tutarsız gibi görünmektedir.

⁴⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/447.

⁴⁷¹ el-Bakara 2/102.

⁴⁷² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/447-448.

Elmalılı ise Hârût ve Mârût'u Menâr tefsirindeki yorumun aksine insan değil, melek olarak yorumlamış ve onların halkın bir kısmına öğrettiği bilgilerin insanların iyiliği için de kötülüğü içinde kullanılmaya müsait bilgiler olduğunu açıklamıştır. Hârût ve Mârût'un iki insan olarak yorumlanması, zorlama bir yorum olarak görülebileceği, Melek olarak yorumlanmasının ise Kur'an'a aykırı bir yönü bulamadığı ulaşılabilecek bir sonuçtur.

2.1.9. Hz. Yâ'kûb'un Bazı Yiyecekleri Kendisine Haram Kılması

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Yâkûb'dan İsrail ismiyle de bahsedilmektedir. Yâkûb ismi on surede on altı yerde geçmektedir.⁴⁷³ İslâmî kaynaklara göre, Yâkûb ismi Arapça kökenli bir kelime olmayıp bu ad kendisine, Allah'ın emirlerini ve nehiylerini kitaptan takip ederek uygulaması veya neslinin O'nu takip etmesi nedeniyle verilmiştir.⁴⁷⁴

Hz. Yâkûb ile alakalı müfessirlerimizin *“Tevrat'ın indirilmesinden önce, İsrail'in (Yâkûb'un) kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceğin her türlü İsrailoğullarına helâl idi. De ki: Eğer doğru sözlü iseniz, o zaman Tevrat'ı getirip onu okuyun.”*⁴⁷⁵ ayetinde bahsi geçen İsrail'in Hz. Yâkûb olup olmadığı ve Hz. Yâkûb'un birtakım yiyecekleri kendisine haram kılıp kılmadığıyla ilgili görüşleri tahlil edilecektir.

Klasik tefsirlerde nakledildiğine göre, Hz. Yâkûb siyatik hastalığına yakalanmış, ağrıları nedeniyle uyuyamaz hale gelmiş, şifa bulması halinde en sevdiği deve etini yemeyeceğine ve en sevdiği deve sütünü içmeyeceğine dair yemin etmişti.⁴⁷⁶ Bir başka rivayete göre, deve eti yememesini doktorlar kendisine tavsiye etmişti. Hz. Yâkûb da Allah'ın izni ile bu tavsiyeye uymuştu. Böylece bir anlamda başlangıçta haram hükmünü koyan Allah Teâlâ olmuştur.⁴⁷⁷

Abduh'un görüşüne göre, daha önce her türlü yiyecek İsrailoğullarına helâl iken Allah Teâlâ bir ceza ve tedip olmak üzere bazı temiz ve güzel şeyleri Tevrat'ta onlara haram kılmıştır. Bu görüşüne şu ayet-i kerimeyi delil getirmiştir: *“Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri, menedildikleri halde faizi almaları ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemeleri yüzünden kendilerine (daha önce) helâl kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık...”*⁴⁷⁸

⁴⁷³ el-Bakara 2/132, 133, 136, 140; Âl-i İmrân 3/84; en-Nisâ 4/163; el-En'âm 6/84; Hûd 11/71; Yûsuf 12/6, 38, 68; Meryem 19/6, 49; el-Enbiyâ 21/72; el-Ankebût 29/27; Sâd 38/45.

⁴⁷⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 6/43; Ömer Faruk Harman, “Yâkûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/275.

⁴⁷⁵ Âl-i İmrân 3/93.

⁴⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/13-14; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/426; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/64; Mahallî- Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 79.

⁴⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/385.

⁴⁷⁸ en-Nisâ 4/160-161; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/4.

Abduh, Âl-i İmrân suresinin 93. ayetinde geçen İsrail/إسرائيل kelimesi ile sadece Hz. Yakûb'un değil, İsrailoğullarının da kastedildiğini iddia etmiştir. Buna göre, İsrailoğullarının irtikâp etmiş oldukları suçlar sebebiyle aslında helal olan yiyeceklerden bazıları Allah tarafından İsrailoğullarına haram kılınmıştır.⁴⁷⁹

Abduh, Celâleyn gibi tefsirlerde Hz. Yâkûb'un siyatik hastalığına yakalandığında şifa bulduğu takdirde en sevdiği içeceği içmeyeceğine ve en sevdiği yemeği yemeyeceğine Allah'a söz verdiğine dair rivayeti Yahudilerin desisesi olarak nitelendirmiştir. O'na göre, tefsirlerde yer alan bu rivayet, Tevrat'ta Hz. Yâkûb'un bir yolculuğu sırasında Rab ile karşılaştığı, sabaha kadar birbirleriyle güreştikleri, neredeyse Hz. Yâkûb'un O'nu yeneceği sırada siyatik hastalığına yakalandığı şeklinde geçmektedir. Reşîd Rızâ da Abduh'un görüşünü destekleyerek bunun uydurma bir öykü olduğunu belirterek sözkonusu öykünün devamını Tekvin'den şöyle aktarmıştır:

“Ve onu yenmediğini görünce, uyluğunun başına dokundu ve onunla güreşirken Yâkûb'un uyluk başı incindi. Ve dedi: Bırak gideyim, çünkü seher vakti oluyor. Ve dedi: Beni mübarek kılmadıkça seni bırakmam. Ve ona dedi: Adın nedir? Ve o dedi: Yâkûb. Ve dedi: Artık sana Yâkûb değil, ancak İsrail denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin. Ve Yâkûb sorup dedi: Rica ederim, adını bildir. Ve dedi: Adımı niçin soruyorsun? Ve orada onu mübarek kıldı. Ve Yâkûb o yerin adını Peniel koydu; çünkü: Allah'ı yüz yüze gördüm ve canım sağ kaldı, dedi. Ve Penueli geçtiği zaman, güneş üzerine doğdu ve uyluğu üzerinde aksıyordu. Bunun için bugüne kadar İsrailoğulları uyluk başı üzerindeki kalça adalesini yemezler; çünkü Yâkûb'un uyluk başına kalça adalesine dokundu.”⁴⁸⁰

Reşîd Rızâ'ya göre, Hz. Yâkûb'un kendisine deve etini, sütünü, uyluk etini ve buna benzer yiyecekleri haram kıldığı hususunda tefsirlerde yer alan rivayetler İsrailiyat mahsulüdür. Bu rivayetlerin İbn Abbâs gibi sahih kabul edilen isnatla gelmesi, söz konusu rivayetlerin İsrailiyat olduğu gerçeğini değiştirmez. Reşîd Rızâ, hocası Abduh'un görüşüne ilâveten Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in kendisine haram kıldığı şeylerden maksadın Allah'ın haram kıldığı bir hüküm olmadığını örfen İsrailoğullarının yemeden uzak durdukları şeyler olduğunu belirtmiştir. Buna benzer bir durumun Arap müşriklerde de bulunduğunu, nitekim onların da vahye dayanmaksızın sırf kültürel sebeplerle bahîra, sâibe, vasîle ve hâm⁴⁸¹ diye adlandırılan birtakım özelliklere sahip hayvanların etlerini yemediklerini söylemiştir. Abduh ve Reşîd Rızâ, vahye bağlı olmaksızın Hz. Yâkûb'un kendisine herhangi bir yiyeceği haram kılmadığını, İsrail'den kastın İsrailoğulları olduğunu onların da âdeten bazı yiyecekleri

⁴⁷⁹ Abduh /Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/4.

⁴⁸⁰ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2018), Tekvin 32/25-32; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/1-5.

⁴⁸¹ el-Mâide 5/103.

yemeye yanaşmadıkları yorumunu yapmışlardır. Bu yorumlarıyla Haram kılma yetkisinin Ancak Allah Teâlâ'ya ait olduğu hakikatini savunduklarını söylemişlerdir.⁴⁸²

Elmalılı, Menâr tefsirinde de açıklandığı gibi Tevrat'ta İsrailoğullarına azgınlıkları sebebiyle bazı şeylerin haram kılındığına şu ayet-i kerimeyi delil getirmiştir: “*Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere sığır ve koyunun iç yağlarını da onlara haram kıldık. Bu, zulümleri yüzünden onlara verdiğimiz cezadır. Biz elbette doğru söyleyeniz.*”⁴⁸³

Ancak Elmalılı, Abduh ve Rızâ'dan farklı olarak Âl-i İmrân suresinin 93. ayetinde geçen *İsrail* isminden kastın Hz. Yâkûb olduğunu ve Tevrat'tan önce Hz. Yakûb'un kendine yasakladığı yiyecekler hariç her şeyin İsrailoğullarına helal olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Elmalılı, müfessirlerin çoğunluğunun görüşü olan Tevrat indirilmeden önce Hz. Yâkûb'un bazı yiyecekleri kendisine haram kıldığı görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Elmalılı, Menâr tefsirinde İsrailiyat'tan olduğu iddia edilen Hz. Yâkûb'un siyatik hastalığına yakalandığı kurtulduğu takdirde en sevdiği yemeği yemeyeceği ve en sevdiği içeceği içmeyeceği hususundaki rivayetin bu konudaki en sahih rivayet olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁴

Sonuç olarak, Hz. Yâkûb Allah'ın peygamberi olduğuna göre, verdiği hükümlerin de vahiy kaynaklı olduğu düşünülür. Zemahşerî'nin işaret ettiği gibi Hz. Yâkûb'un Tevrat'tan önce kendisine yasakladığı yiyecekler, yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulma hikmetine bağlı olarak, Allah'a verdiği sözden dolayı, aslında Allah'ın izni ile haram kılındığı söylenebilir.

2.1.10. Hz. Lût Kavminin Helâk Edilmesinin İzahı

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Lût, kavmini Allah'a karşı gelmekten sakındırmış, kendisine itaate davet etmiş, kadınlarla evlenmeyi bırakıp erkeklerle beraber olmalarının büyük ahlâksızlık ve günah olduğu noktasında onları uyarmış, bu büyük gûnahtan onları vazgeçmeye çağırmıştır. Kavmi ise O'nun bu uyarısına karşın yaptıklarına karışmaya devam ettiği takdirde kendisini sürgün edeceklerini söylemiş ve “(Yaptıklarımızın kötülüğü ve azaba uğrayacağımız konusunda) doğru söyleyenlerden isen, Allah'ın azabını getir bize!”⁴⁸⁵ diye O'na meydan okumuştur. Bunun üzerine Hz. Lût onların yaptıklarının vebalinden kendini kurtarması için Allah'a dua etmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸² Abduh /Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 4/5.

⁴⁸³ el-En'âm 6/146.

⁴⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1147.

⁴⁸⁵ el-Ankebût 29/69.

⁴⁸⁶ Bkz. el-A'râf 7/80-81; eş-Şuarâ 26/160-166; en-Neml 27/54-55; el-Ankebût 29/28-30; Ömer Faruk Harman, “Lût” (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/228.

Genç ve yakışıklı birer erkek suretine giren melekler, Hz. İbrahim'e gelip Lût kavmini helâk edeceklerini söylemişlerdir. Daha sonra Melekler Hz. Lût'un yaşadığı beldeye gitmişler Hz. Lût'a geceleyin yaşadığı şehirden uzaklaşmasını, sabaha yakın bir zaman diliminde azabın geleceğini, karısı dâhil kavminin helâk edileceğini bildirmişlerdir. Meleklerin haber verdiği gibi sabaha karşı Hz. Lût'un yaşadığı şehrin altı üstüne getirilmiş, üzerlerine balçıktan taşlar yağdırılmış ve Hz. Lût'un kavmi karısıyla birlikte cezalandırılmıştır.⁴⁸⁷

Ayet-i Kerime'de geçen, “*Emrimiz gelince, oranın altını üstüne getirdik ve üzerlerine (balçıktan) pişirilip istif edilmiş taşlar yağdırdık.*” ifadesi, müfessirler tarafından, Cebrail adlı meleğin Lût kavminin yaşadığı şehri tersyüz etmek suretiyle helâk ettiği şeklinde yorumlanmıştır. “*Altı üstüne getirilmiş şehirleri de O helak etti.*”⁴⁸⁸ ayet-i kerimesi de aynı anlamı ifade etmektedir. Müfessirlere göre, Hz. Lût'un halkından olduğu halde helâk sırasında orada bulunmayan kişilere de taşlar isabet ederek onları bulundukları yerde helâk etmiştir. “*(O taşlar:) Rabbin katında işaretlenerek (yağdırılmıştır). Onlar zalimlerden uzak değildir.*”⁴⁸⁹ ifadesi bu taşların üzerine, isabet edeceği kişilerin adlarının yazılmış olduğunu ve adeta onlara isabet edeceği kişilerin tanıtıldığını göstermektedir.⁴⁹⁰

Reşîd Rızâ, Hz. Lût kıssasının bir bölümünün anlatıldığı Arâf suresindeki⁴⁹¹ ayetlerin tefsirinde, söz konusu kıssaya Kur'an surelerinde yer aldığı şekliyle bir mucize olarak iman ettiğini ve bu olayın mahiyeti ve niteliği hakkında kesin bir kanaate varılamayacağını belirtmiştir. Ancak bu yorumunun hemen ardından Hz. Lût kavminin helâkinin bir doğa olayı olarak sebep-sonuç ilişkisi içerisinde açıklanabileceğini iddia etmiştir. Reşîd Rızâ, bu hadiseyi meydana getiren birkaç tabiat olayından bahsetmiştir.⁴⁹²

Birincisi, Lût kavminin üzerine taş yağdırılmasının sebebi, şiddetli bir kasırganın taşları havaya kaldırması ve onların üzerine bırakması olabilir. Benzeri olayların zaman zaman görülmesi mümkündür. Mesela deniz sahillerinde ikamet edenler, bazen üzerlerine

⁴⁸⁷ Bkz. Hûd 11/69-70; Hûd 11/81; el-Hicr 15/57-58; el-Ankebût 29/31; el-A'râf 7/83-84; el-Hicr 15/65, 73-74; el-Kamer 54/37-39; et-Tahrîm 66/10; Harman, “Lût”, 27/228-229.

⁴⁸⁸ en-Necm 53/53.

⁴⁸⁹ Hûd 11/83.

⁴⁹⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 15/441-442; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 6/163-165; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 4/463-464.

⁴⁹¹ “*Lût'u da (peygamber gönderdik). Kavmine dedi ki: 'Sizden önceki milletlerden hiçbirinin yapmadığı fuhuşu mu yapıyorsunuz? Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz taşkın bir milletsiniz.'* Kavminin cevabı: ‘Onları (Lût'u ve taraftarlarını) memleketinizden çıkarın; çünkü onlar fazla temizlenen insanlarmış!’ demelerinden başka bir şey olmadı. Biz de onu ve karısından başka aile efradını kurtardık; çünkü karısı geride kalanlardan (kâfirlerden) idi. Ve üzerlerine (taş) yağmuru yağdırdık. Bak ki günahkârların sonu nasıl oldu!’” el-A'râf 7/80-84.

⁴⁹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/459.

çamur veya balık yağdığını anlatırlar. Bu olayların sebebinin şiddetli fırtınalar olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir.⁴⁹³

İkincisi, Lût kavminin üzerine yağdırılan taşlar, parçalanmış bazı yıldızlardan kopan parçalar da olabilir. Astronotların meteor dedikleri bu taşlar, yer çekiminin hızına ve şiddetine göre atmosferde yanarlar. Atmosferde yanmayanlar ise yeryüzüne düşerler.⁴⁹⁴

Üçüncüsü, Reşîd Rızâ'ya göre ayet-i kerimede geçen “*oranın altını üstüne getirdik.*” ifadesi herhangi bir bölgede gerçekleşen yer çöküntüsü hadisesini akla getirmektedir. Bu hadise Allah'ın kudret ve iradesine tabi olarak yerin derinliklerinde bulunan buhar ve gazların yer değiştirmesi sebebiyle toprağın altının oyulması ve o bölgenin çökmesi şeklinde gerçekleşmiş olabilir. Böyle durumlarda düz bir alan çökerken, çöken alanın üzerine ya bir kara parçası veya bir su kütlesi geçer. Jeologların da tercih ettiği görüş göre, Lût kavminin yaşadığı bölge çökmüş ve bu çöküntü alan sularla kaplanmış olup ölü deniz veya Lût gölü meydana gelmiştir.⁴⁹⁵ Lût kavminin helâkini bir tabiat olayı olarak açıklama görüşünü günümüzdeki bazı tefsirlerde de görmek mümkündür.⁴⁹⁶

Reşîd Rızâ'ya göre, müfessirler tarafından aktarılan, Cebrail'in kanadıyla yeri sökerek gökyüzüne kaldırdığı ve böylece yerin altını üstüne getirdiği şeklindeki rivayetler, sahih kaynaklara değil, İsrailiyat türü kaynaklara dayanmaktadır. O'na göre bu türden mucizelerin kabul edilebilmesi için ya ilahî vahye, ya da Hz. Peygamber'den gelen senedinde hiçbir şüphe bulunmayan hadislerle dayanması gerekir.⁴⁹⁷

Reşîd Rızâ'ya göre mucizeler, Allah Teâlâ'nın fiili sonucunda kâinatta gizli olan kanunlara uygun olarak gerçekleşip insanın bilgisine ve alışageldiği durumlara aykırıdır. Bu görüşüyle Rızâ, mucizelerin aslında, Allah'ın kâinattaki yasaları çerçevesinde gerçekleştiğini, ancak insan tarafından bu yasalar keşfedilemediği için olağanüstü hadiseler olarak nitelendirildiğini iddia etmektedir.⁴⁹⁸

Elmalılı, Hûd suresinin 82 ve 83. ayetlerinin tefsirinde, Allah Teâlâ Lût kavminin bulunduğu memleketin altını üstüne çevirdiğini ve onların üzerine sanki kilden yapılmış ve cehennemde pişirilmiş taşlar yağdırdığını söylemiştir. Elmalılı'ya göre, bu taşlar Allah katında damgalanmış ve her bir taşın nereye ve kime isabet edeceği ezelde takdir edilmiş,

⁴⁹³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/459.

⁴⁹⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/459.

⁴⁹⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 12/113.

⁴⁹⁶ Süleyman Ateş, “*ateşten pişmiş taşlar.*” (Hûd 11/82) ifadesinin yerden gökyüzüne doğru fışkıran ve yağmur gibi yeryüzüne düşen lavlar anlamına gelebileceğini belirtmiştir. Ateş, “Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi”, 4/323.

⁴⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 4/341; Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/114-115.

⁴⁹⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/459; Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 158.

belirlenmişti. Hz. Lût'un kavmine mahsus yaratılmış ve bunun için hazır hale getirilmiş bu taşları Allah'tan başka bilen yoktu. Elmalılı'ya göre, bu türden hadiseler, bir tabiat olayı gibi düşünülüp tesadüfen meydana geldiği söylenemez. Çünkü bu ve benzeri hadiselerin gerçekleşmesinde tesadüfe yer yoktur ve tamamıyla Allah'ın tasarrufu söz konusudur.⁴⁹⁹

Hz. Lût kavminin helâkiyle ilgili her iki müfessirin yorumları tahlil edildiğinde, Reşîd Rızâ'nın söz konusu hadiseyi daha çok akıl ve mantıkla sebepler dairesi içerisinde izah etmeye çalıştığı anlaşılabacaktır. Elmalılı ise olayın mucizevî yönüne dikkat çekerek, bu olayın Allah'ın tasarrufu neticesinde gerçekleştiğini ve tabii sebeplerle izah edilemeyeceğini vurgulamıştır. Hadisenin önceden melekler tarafından Hz. Lût'a bildirilmesi ve meleklerin bildirdiği şekilde gerçekleşmesi, bu vakanın normal bir tabiat olayı olmadığını, mucizevî bir hüviyete sahip olduğunu göstermektedir.

2.1.11. Hz. İsa'nın Vefatı Yükseltilmesi ve Nüzulü

Hz. İsa'nın vefatı, yükseltilmesi ve kıyamet gününden önce dönüp dönmeyeceği meselesi öncelikli olarak şu ayetin izahından yola çıkılarak değerlendirilmektedir: *“Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”*⁵⁰⁰

Bu ayeti izah eden müfessirler, ekseriyetle Hz. İsa'nın Allah tarafından yükseltildiği, böylece Yahudilerin hilesinden korunduğu, kıyametten önce tekrar yeryüzüne indirileceği ve ondan sonra vefat ettirileceği görüşünü benimsemişlerdir. Görüşlerine delil olarak yukarıda zikredilen ayetin yanı sıra şu hadisi vb. hadisleri delil getirmişlerdir: *“Ruhum, kudret elinde olan Allaha yemin olsun ki, adaletli bir hakem olarak Meryemoğlu İsa'nın içinize inmesi yakındır. O, haçı kıracak, domuzu öldürecek ve cizye almayı kaldıracaktır. Mal bollaşacak, öyle ki kimse ona iltifat etmeyecektir.”*⁵⁰¹

Reşîd Rızâ, yukarıda zikredilen ayet-i kerimede geçen *Müteveffî* kelimesinin bir şeyi tastamam almak anlamına geldiğini, öldürmek manasında kullanılmasının da bu anlamdan kaynaklandığını belirtmiştir. Bu kelimenin öldürmek anlamına geldiğini ispat sadedinde şu ayetleri de delil getirmiştir:⁵⁰² *“Nefisleri, ölümleri esnasında Allah alır (vefat ettirir).”*⁵⁰³ *“De*

⁴⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/281-2802.

⁵⁰⁰ Âl-i İmrân 3/55.

⁵⁰¹ Buharî, “Enbiyâ”, 49; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6/455-456; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/382-383; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 4/99.

⁵⁰² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/260.

⁵⁰³ ez-Zümer 39/42.

ki: Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak (vefat ettirecek), sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”⁵⁰⁴ Rızâ’ya göre, söz konusu ayet okunduğu zaman akla ilk gelen mana, “...ben seni öldüreğim ve öldükten sonra kendi katımda yüksek bir yerde bulunduracağım...”⁵⁰⁵ şeklindedir. Benzer bir ayet Hz. İdris hakkında da varit olmuştur: “Onu üstün bir makama yücelttik.”⁵⁰⁶

Reşîd Rızâ, Allah katında iyi olan insanları, gerek yeniden dirilmeden önce gerekse dirildikten sonra gayb âlemine ait yerlerini Allah’ın bizzat kendisine nispet ettiğini belirterek şu ayetleri örnek vermiştir: “Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayın, bilakis Rableri katında diridirler, orada rızıklandırılırlar.”⁵⁰⁷ “Takva sahipleri cennetlerde ve ırmakların kenarlarında, güçlü ve Yüce Allah’ın huzurunda hak meclisindedirler.”⁵⁰⁸ Reşîd Rızâ’ya göre Hz. İsa’nın vefat ettirip yükseltilmesi de benzer bir durumdan ibarettir.⁵⁰⁹

Reşîd Rızâ, ayetin zahirinden anlaşılan mananın kendisinin anladığı mana olduğunu savunarak, Hz. İsa’nın cesediyle birlikte göğe yükseldiğini iddia edenlerin, ayetin zahirî manasının dışına çıktıklarını söylemiştir. Onların bu anlayışı benimsemelerinin sebebinin de bu konudaki rivayetlere ters düşmemek ve rivayetlerle ayeti uyumlu hâle getirmek olduğunu iddia etmiştir.⁵¹⁰

Abduh, yukarıda zikredilen ayet-i kerimede yükseltme (ref’) ile vefat ettirme (teveffî) kelimelerinin takdim- tehir yapılmasının bir sebebinin olmadığını belirtmiştir. O’na göre edebî cümlelerde olayların anlatımındaki sıralama, onların meydana gelişindeki sıralamaya ancak bir incelik (nükte) varsa aykırı olabilir. Bu ayette ise takdim- tehiri gerektirecek bir nükte yoktur.⁵¹¹

Abduh, Hz. İsa’nın inmesini ve yeryüzünde hâkim oluşunu, insanlar üzerinde O’nun risaletinin ve ruhunun galip gelmesi şeklinde tevil etmiştir. Hz. İsa’nın risaletinin hedefi, dinin kabuğuna takılıp kalmadan, merhameti, sevgiyi ve barışı ikame etmektir. Bu değerlendirmeye göre, Hz. İsa’nın inme vakti, insanların dış görünüşlere ve zahire takılıp kalmadıkları, iç dünyalarını ıslah ettikleri ve İslâm’ın ruhunu benimsedikleri vakittir.⁵¹²

⁵⁰⁴ es-Secde 32/11.

⁵⁰⁵ Âl-i İmrân 3/55.

⁵⁰⁶ Meryem 19/57.

⁵⁰⁷ Âl-i İmrân 3/169.

⁵⁰⁸ el-Kamer 54/54-55.

⁵⁰⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/260.

⁵¹⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/260.

⁵¹¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/260.

⁵¹² Abduh bu konuda benimsediği görüşü şu cümlelerle açıklamıştır: “ Hz. İsa’nın inmesi ve yeryüzünde hükmetmesi, insanlar üzerinde O’nun ruhunun ve risaletindeki sırrın galip gelmesi olarak te’vil edilir. O’nun risaletindeki sır da öğretisine hâkim durumda olan; merhameti, sevgiyi ve barışı emretmek, dinin zahirî tarafında durup kalmadan asıl hedeflerini esas almak dinin kabuğuna değil, özüne tutunmak gibi

Elmalılı, “...Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim ...”ayetinde geçen *müteveffî*/مُتَوَفَّى kelimesinin, *vefa*/وَفَى kökünden geldiğini ve lügatteki esas anlamının *ıstıfa* manasında tamamen kabzedip almak olduğunu söylemiştir. Elmalılı, bu kavramın ruh sahipleri ve bilhassa insan hakkında kullanıldığında vefat ettirmek, eceline yetiştirip ruhunu almak manasında açık ve meşhur olduğunu belirtmiştir. Elmalılı’ya göre harici bir delil bulunmadıkça, *müteveffî* kelimesinin başka bir mana ile tevili caiz değildir. Fakat burada *müteveffî* tabirinin bir önceki ayette geçen “(Yahudiler) tuzak kurdular; Allah da onların tuzaklarını bozdu. Allah, tuzak kuranların hayırlısıdır.”⁵¹³ ifadesiyle ilgisi bulunmaktadır. Ayrıca bu ayette geçen *mekr* (tuzak kurmak) kavramıyla şu ayeti birlikte düşünmek gerekir: “Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de astılar; fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi.”⁵¹⁴ Bunun dışında Hz. İsa’nın ölmediği, kıyamet gününden evvel yeryüzüne döneceği ve yapacağı fiillerle alakalı hadisler dikkate alındığında *müteveffî* tabirinin, az çok görüne zıt bir anlam ile tevili gerekmektedir.⁵¹⁵

Elmalılı, bu tevilin nasıl yapılması gerektiğini, Katâde’den nakledilen rivayeti esas olarak şöyle anlatmıştır. *Müteveffî*ke sözü seni vefat ettireceğim anlamına gelir. Fakat mâba’ında (*müteveffî* kelimesinin sonrasında) yer alan atıf harfi (vav), ne beraberlik ne de tertip gerektirir. Bu ifadede nükteli bir takdim ve tehir vardır. Bu nüktede, Hz. İsa’da ulûhiyet ve ebedî bir ruh tasavvur eden Hristiyanlara Hz. İsa’nın fâni olduğunun, ulûhiyet ve kudretin Allah’a ait olduğunun mesajı verilmektedir. Aslında *ref’* (yükseltme) önce gerçekleşmiş, *müteveffî* (öldürme) sonra gerçekleşecektir. Böylece Elmalılı, Hz. İsa’ya suikast düzenlendiği sırada O’nun Allah’a yükseltildiğini belirtmektedir. Hz. İsa’yı öldürmeye çalışanlarsa, Allah’a yükseltilmesinden dolayı O’nu öldürdükleri zannına kapılmışlar fakat Hz. İsa ölmemiştir. Ancak ayette; “*seni vefat ettireceğim*.”⁵¹⁶ buyrulduğu üzere Hz. İsa kıyametten önce vefat edecektir. Elmalılı’ya göre Müslümanlar arasında meşhur olan mana ve akide budur ve böyle düşünülmesinde ayetin zahirine aykırı düşecek bir tevil de yoktur.⁵¹⁷

hususlardır... Hz. İsa Yahudilere yeni bir din getirmemiştir. O, onları Hz. Musa’nın dininin lafızlarının zahiri manaları üzerinde donup kalmak yerine, oradan uzaklaştırıp o dini ve ondan ne kastedildiğini anlamalarını sağlayan esaslar getirmiştir... Son dinin mensupları, onun lafızlarının, hatta o din hakkında kendi görüş ve anlayışını ifade eden kişilerin lafızlarının zahirleri üzerinde donup kalmışlardı. Bu durum dinin ruhunu perişan etmiş, hikmetini alıp götürmüştü. Onlara dinin sırlarını ve ruhunu, hakiki adabını açıklayacak bir İsevî ıslahat hareketi mutlaka gerekliydi. Bütün bunlar insanların, her zaman dine düşman ve hak için bir felaket olan taklit sebebiyle uzak kaldıkları Kur’an’da örtülü bir şekilde vardır.” Bkz. Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 3/261.

⁵¹³ Âl-i İmrân 3/54.

⁵¹⁴ en-Nisâ 4/157.

⁵¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1111-1112.

⁵¹⁶ Âl-i İmrân 3/55.

⁵¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1112.

Elmalılı, Hz. İsa'nın öldürülmediğine, Allah'ın O'nu kendi katına yükselttiğine şu ayetleri de şahit getirmiştir:⁵¹⁸ “... *Hâlbuki O'nu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler. Fakat şüphe içine düşürüldüler. Bilakis Allah O'nu (Hz. İsa'yı) kendine kaldırmıştır. Allah izzet ve hikmet sahibidir.*”⁵¹⁹

Elmalılı, “*Gerçekten o, (İsa'nın yere inışı) kıyametin yaklaştığını gösteren bir bilgidir. Sakın kıyamet hakkında şüpheyne düşmeyip bana uyun, bu doğru yoldur.*”⁵²⁰ ayetinin tefsirinde, Hz. İsa'nın ortaya çıkışı, ölüleri diriltme mucizesi ve ölülerin ayağa kalkmasını haber vermesi itibariyle kıyametin meydana geleceğine bir delil olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca hadislerde varit olması dolayısıyla nüzulü İsa'nın kıyametin alametlerinden olduğunu belirtmiştir.⁵²¹

Elmalılı, Allah'tan bir kelime ve Rûhu'l-Kudûs ile teyit edilmiş olan Hz. İsa'nın ruhunun henüz kabzedilmediğini, ruhunun ecelinin gelmediğini ve kelimenin henüz Allah'a dönmediğini savunmuştur. O'nun dünyada daha yerine getireceği görevlerinin olduğunu belirtmiştir. Elmalılı'nın yorumuna göre Muhammed ümmetinin zorda kaldığı bir zamanda Allah'ın garip bir kelimesi olan Hz. İsa'nın ruhu ortaya çıkacak, Hz. Muhammed'e ait ruhun emrinde görevini yerine getirecek ve kıyametten önce de vefat edecektir.⁵²² Elmalılı, bahsi geçen Âl-i İmrân suresinin 55. ayetinin tefsirinde Hz. İsa'nın ruhunun ortaya çıkacağından bahsetmiştir. Ancak Elmalılı, yukarıda aktarılmaya çalışıldığı gibi Hz. İsa'nın bedeninin de yükseltildiği görüşünü benimsemiştir. Durum böyle olunca Elmalılı'nın, Hz. İsa'nın ruhunun ortaya çıkıp Hz. Muhammed'in ruhunun emrinde görevini ifa etmesi yorumundan İslâm davasını savunması anlaşılmaktadır.

Hz. İsa'nın vefatı, yükseltilmesi ve nüzulü hakkında her iki tefsirde yer alan görüşler kısaca aktarılmaya çalışıldı. Bu görüşler tahlil edildiğinde, Menâr tefsirinin, Hz. İsa'nın önce vefat ettirildiği sonra diğer şehit ve salih kulların ruhları gibi ruhen Allah katına yükseltildiği ve nüzulünün ise İslâm'ın ruhunu hayata hâkim kılma şeklinde olacağı görüşünü benimsediği söylenebilir. Elmalılı'nın ise Hz. İsa'nın henüz vefat ettirilmediği beden ve ruhen Allah

⁵¹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1519.

⁵¹⁹ en-Nisâ 4/157-158.

⁵²⁰ ez-Zuhruf 43/61.

⁵²¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4281.

⁵²² Elmalılı'nın konu hakkındaki mülahazası şöyledir: “İsa dahi bütün Enbiyâ ile beraber, Hz. Muhammed Maiyetindedir. Bir gün gelecek Ümmet-i Muhammed'in daraldığı bir devirde, Allah'ın bir kelime-i garibesini olan ruh-ı İsa zuhur edecek, Ruh-ı Muhammedî maiyetinde hizmet edecek ve fakat kıyametten evvel vefat edilecektir. İşte bu halin yalnız İsa'ya tahsisan beyanı, hüviyeti İsa'nın mücerret bir kelime-i garibe olması, yani ihyayı mevta gibi en ziyade inkâr edilen bir harika mazhariyetinden ibaret bulunması haysiyetiyedir. Bu mazhariyet, Enbiya'nın hepsinde ve hele hakikat-i Muhammediyyede dahi mevcut ise de o aynı zamanda marufur, hakikat-i marufedir. Tamam, hakikate mutabık olarak harika ile sünneti camidir. İsa, âdem gibi mebd-i tekâmül olan bir şâz, Muhammed gayet tekâmül olan bir hakikattir. Bunun için ruh-ı Muhammedî biiznillah, ihyayı mevta mucizesinde ruh-ı İsa'yı istihdam eder.” Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1113-1114.

katına yükseltildiği ve tekrar nüzulü ile İslâm'a tabi olarak yeryüzündeki görevini tamamladıktan sonra vefat ettirileceği fikrini savunduğu görülebilir.

Sonuç olarak Hz. İsa'nın vefatı, yükseltilmesi ve tekrar nüzulü konusunda kesin bir kanaate varılmazsa da şu sebeplerden dolayı Elmalılı'nın görüşlerinin daha isabetli olduğu söylenebilir:

1- Hz. İsa'nın ölmediğini, nüzulünün gerçekleşeceğini bildiren hadisler bulunmakta ve bunun aksini yani vefat ettiğini bildiren herhangi bir hadis bulunmamaktadır.

2- Hz. İsa'nın tekrar yeryüzüne inince, bu dünyada kendi eceliyle öleceği hadislerde haber verilmiştir. Hz. İsa'nın henüz ölmediğini söylemek, O'na ölümsüzlük veya Hristiyanların söylediği gibi ilahlık isnat etme anlamını taşımaz.

3- Ayette geçen *müteveffî* kelimesi uyutma veya kurtarma anlamlarına da gelmektedir. Bu anlamlar tercih edildiğinde ayetle hadisler arasında tezat gibi görülen hususlar da ortadan kalkabilir. Eğer Hz. İsa Allah tarafından uyutulmuş veya kurtarılmış ise tekrar uyandırılacak ve kurtarıldığı dünyaya geri dönecektir denilebilir.

2.1.12. Hz. İsa'nın Yaptığı Kuşu Allah'ın İzniyle Uçurması ve Diğer Mucizeleri

Hz. İsa'nın çamurdan kuş yapıp ona üflemesi sonrasında Allah'ın izni ile yaptığı kuşun canlanıp uçuşması hadisesi ayet-i kerimede şöyle anlatılmaktadır: “O, *İsrailoğullarına bir elçi olacak (ve onlara şöyle diyecek:) Size Rabbinizden bir mucize getirdim: Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah'ın izni ile o kuş oluverir.*”⁵²³ Benzer ifadeler Mâide suresinin 110. ayetinde de yer almaktadır.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre Hz. İsa çamurdan kuşa benzeyen bir suret şekillendirip ortaya koymuştur. Gerçekte yaratmak, ona can vermek ise Allah'a aittir. Ancak Allah Teâlâ bu mucizeyi, Hz. İsa'nın doğruluğuna ve peygamberliğine delil olsun diye O'nun elinde gerçekleştirmiştir. Zaten prensip olarak peygamberlerin gösterdikleri mucizeler gerçekte onlar tarafından meydana getirilmiş değildir. Aksine onları yaratan, gerçek anlamda o mucizeleri var eden Allah'tır. Dolayısıyla Hz. İsa çamurdan şekillendirmiş olduğu kuş suretine üflemiş, Allah'ın izni ile can bulmuştur.⁵²⁴

Abduh, ayette zikredilen “Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah'ın izni ile o, kuş olur.”⁵²⁵ ibaresinin Hz. İsa'nın bil fiil çamurdan kuş sureti yaptığına ve üflemesiyle bir kuş olduğuna delalet etmediğini belirtmiştir. O'na göre bu ayet teorik olarak

⁵²³ Âl-i İmrân 3/49.

⁵²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/376; 3/648; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 227: 12: 457; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 2/44; 3/223.

⁵²⁵ Âl-i İmrân 3/49.

bu mucizenin açık ve net olduğu kanaatine varmış olmalı ki, bu hususta uzun uzadıya izahatta bulunma ihtiyacını hissetmemiştir.

Görüldüğü üzere Abduh, Hz. İsa'nın çamurdan bir kuş sureti yapıp ona üflemesi sonucu kuş olması hususunda müfessirlerin ittifak halinde olmasına rağmen farklı bir yorum ileri sürmüştür. Abduh Menâr tefsirinde, ayetlerin zahirine aykırı yorumların kabul edilmemesi noktasında uyarılar yaparken, bu konuda ayetin zahirine uzak bir yorum yapması, çelişki gibi gözükmektedir. Öğrencisi Reşîd Rızâ da bu konuda hocasını desteklemese de kararsız bir tutum izlediği söylenebilir. Elmalılı ise, bu konuda uzun uzun izahat yapma yerine konuyu açıklayan ayetleri kısa bir şekilde açıklamakla iktifa etmiştir. Bu tutumu, Elmalılı'nın bu konuyu ayetlerin açık bir şekilde izah ettiği kanaatinden kaynaklanmış olabilir. Ayetlerin, zahirî manası ortadayken farklı yorumlara yer vermek, sayısız yorumlara kapı aralayacağı gerçeği dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

2.1.13. Hz. İsa'ya Tâbi Olanlara Üstünlük Vadedilmesi

Hz. İsa'ya ittiba edenlerin kıyamete kadar inkârcıların üzerinde olacağını haber veren ayet-i kerime şöyledir: “...*Ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.*”⁵³²

Ayet-i kerimede bahsedilen üstünlüğü izah eden müfessirlerin çoğunluğuna göre, Hz. İsa'ya tabi olanlar, hâkimiyet ve hükümrânlık yoluyla Hz. İsa'nın dinini inkâr edenlerin üstünde olacaklardır. Hz. İsa'ya tabi olanlar, O'nun Allah'ın kulu ve Resulü olduğuna inananlar ve İslâm geldikten sonra da Müslüman olanlardır. Söz konusu üstünlük sadece hâkimiyet bakımından bir üstünlük olmayıp derece ve manevî bakımdan üstünlüğü de ifade etmektedir. Üstünlük galip gelmek yoluyla Hz. İsa'ya tabi olanların üstün kılınması yahut delillerle onlara üstünlük verilmesi veya ahiretteki makamları ve dereceleri itibarıyla üstün kılınması şeklinde olabilir.⁵³³

Reşîd Rızâ, Hz. İsa'ya tabi olanların kıyamete kadar küfredenlerin üzerinde olacağı va'dini, ruhanî ve dinî bir üstünlük olarak kabul etmiştir. O'nun açıklamasına göre Hz. İsa'ya tabi olanlar, ahlakı güzel, mükemmel bir edebe sahip, hakka tabi ve batılın karşısında olanlardır. Reşîd Rızâ'ya göre Hz. İsa'ya tabi olanların üstünlüğünü, dünyevî-siyasi bir üstünlük, diğerlerinin üzerinde egemenlik durumu olarak anlamak doğru bir yaklaşım tarzı olamaz. Çünkü Hz. İsa zamanında bile O'na sıkı sıkıya bağlı olanlar, Yahudiler karşısında

⁵³² Âl-i İmrân 3/55.

⁵³³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 2/384-385; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/239; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/47-48.

yenilgiye uğramıştır. Bunun için Hz. İsa'ya tabi olmak O'nun getirdiği, faziletlere ve âdaba tabi olmak demektir. Bu üstün özellikler hiçbir zaman değerini yitirmeyecek, dünya durdukça üstünlüğünü koruyacaktır.⁵³⁴

Elmalılı'ya göre Hz. İsa'ya ittiba eden topluluk, Yahudilere üstün gelecek ve kıyamete kadar kılıç veya delil bakımından onların üstünde olacaktır. Ayet-i kerime “*küfredenlerden*” kasıt Hz. İsa'ya küfürlerini hissettirip hile yapan ve bunların yolunu takip eden Yahudilerdir. Fakat onların alçalmalarının sebebi Yahudi olmaları değil, küfre sapmalarıdır. Elmalılı ayette geçen “*O'na (Hz. İsa'ya) tâbi olanlar*”dan maksadın kim olduğu sorusuna da cevap aramıştır. Elmalılı'ya göre Hz. İsa'ya tabi olanlardan kastedilen havariler ve onlar gibi Müslümanlar olmakla birlikte Hristiyanlardır. Elmalılı, Hz. İsa'dan beri delil veya hâkimiyet ya da her ikisiyle gerçek üstünlüğün, hakikaten Hz. İsa'ya ittiba edenlere mahsus olduğunu söylemiştir. Ancak Elmalılı'ya göre, genel olarak Müslüman olsun veya olmasın Hristiyan toplumları da Yahudilerin üstünde ve onlara hâkim ve galip olmuşlardır.⁵³⁵

Fakat Elmalılı'ya göre, Hz. İsa'nın tabilerine yapılan bu üstünlük vaadinin manası, bundan sonra Hristiyanlara dünyada üstünlük sağlayacak hiçbir ümmet gelmeyecek ve Hz. İsa'nın tabileri hiçbir zaman mahkûm olmayacak anlamına gelmez. Ancak Hz. İsa'ya hile düzenleyen ve O'nu inkâr eden Yahudilerin bu küfürde devam ettikleri müddetçe hiçbir zaman Hz. İsa'nın tabilerinin üstüne çıkamayacakları da bir gerçektir. Elmalılı'ya göre esasen bu vaat, imanın küfre, tevhidin şirke ve ihtilafa, doğruluğun hileye, adaletin zulme hâkim olması ve üstün gelmesi demektir.⁵³⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere her iki müfessirin görüşlerinden çıkarılabilecek sonuç, Reşid Rızâ'nın ayette vadedilen üstünlük manasını sadece ahlâkî ve manevî açıdan ele alarak dar kapsamda izah ettiği söylenebilir. Elmalılı ise ayetin içerdiği manayı daraltmadan, aynı doğrultuda ve aynı içeriğe sahip diğer ayetlere de uygun olarak geniş bir çerçeve içerisinde izah ettiği söylenebilir. “*De ki: Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.*”⁵³⁷ ayeti de Elmalılı'nın yorumuna delil teşkil edecek mahiyette, hakkın her zaman batıl karşısında muzaffer olacağını haber vermektedir.

⁵³⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/261.

⁵³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1115-1116.

⁵³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1116.

⁵³⁷ el-İsrâ 17/81.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER ŞAHŞİYET, TOPLULUK VE MEKÂN HAKKINDAKİ KISSALARDA YORUM FARKLILIKLARI

3.1. PEYGAMBER HARİCİ KISSALAR

3.1.1. Cennetin Bulunduğu Yer

Hız. Âdem ve eşı Hız. Havva'nın iskân ettikleri, yasak ağaçtan tatmaları sonucu sonradan çıkarıldıkları cennetin, dil bilginlerinin söylediğı kelime anlamıyla, bitkilerle ve ağaçlarla dolu dünyada bir bahçe mi, yoksa müminlere vadedilen ahiretteki mükâfat yurdu mudur? Meselenin bu noktasında İslâm âlimleri arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. İslâm âlimlerinin çoğunluğu, söz konusu cennetin ahirette hesap sonucu müminlere mükâfat olarak verilecek yurt olduğunu söylemiş, bir kısmı dünyada bulunan bir mekân olduğunu savunmuş, kimileri de bu konuda yorum yapmamıştır.⁵³⁸

Kur'an-ı Kerîm'de Hız. Âdem'in bir müddet yaşadığı Cennet'ten şöyle bahsedilmektedir: *“Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yiyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik.”*⁵³⁹ Konu benzer ifadelerle A'râf suresinin 19. ayetinde de zikredilmektedir.

Maturidî, Hız. Âdem ve Hız. Havva'nın yerleştirildiğı cennetin yeri konusundan âlimlerin ihtilaf ettiklerini, kimilerinin ahirette müslümanların gidecekleri, Cenab-ı Hakk'ın muttakilere vadettiğı cennet, *Dârul'me'va*, kimilerinin Hız. Âdem'i yerleştirmek için Allah'ın gökyüzünde inşa ettiğı bir cennet veya dünya bahçelerinden bir bahçe olduğu görüşlerini aktarmıştır. Kendisinin ise bu konuda çekimser kaldığı ve orta yol bir tutum sergilediğı görülmektedir. O'nun görüşüne göre, bu cennet Hız. Âdem ve eşı Hız. Havva'nın nimetlendirildiğı sık ağaçlarla dolu bir (bostan) bahçedir. Ancak konunun geçtiğı ayetlerde⁵⁴⁰ bu bahçenin nerede bulunduğu hususuna değinilmediğine göre, cennetin nerede olduğunu bilemeyiz ve bilmek bizim için bir ihtiyaç da değildir. Bizim bu konunun imtihan yönüne odaklanmamız gerekir.⁵⁴¹ Menâr Tefsirinde de Maturidî'nin bu görüşüne değinilmiş ve selef âlimlerinin bu konuya yaklaşımının aynı olduğu belirtilmiştir.⁵⁴²

⁵³⁸ Erdem, *Hazreti Âdem*, 150; Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 188.

⁵³⁹ el-Bakara 2/35.

⁵⁴⁰ el-Bakara 2/35; A'râf 7/19.

⁵⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/325; 4/376.

⁵⁴² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/229-230.

Menâr Tefsirinde de temas edildiği gibi, Hz. Âdem'in iskân ettirildiği cennetin yeryüzünde olduğunu savunanlarının sunmuş olduğu başlıca delilleri şöyle sıralamak mümkündür:

1- Hz. Âdem'in bulunduğu cennet, şayet hesap gününden sonra muttakilere mükâfat olarak vaat edilen cennet olsaydı, Hz. Âdem Şeytan'ın şu aldatmalarına inanmazdı: “*Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?*”⁵⁴³ “*Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi.*”⁵⁴⁴ Hz. Âdem, ebedî devam edecek olan (cennetü'l-huld) cennetinde olsaydı, şeytan ebedî kalacakları vaadiyle O'nu kandıramazdı.

2- Mükâfat cennetine giren insan tekrar oradan çıkamaz. Çünkü Allah Teala: “*onlar, oradan çıkarılmayacaklardır.*”⁵⁴⁵ buyurmaktadır.

3- Kur'an Hz. Âdem'in yeryüzünde halife olarak yaratıldığını haber verdiği halde O'nun gökyüzüne çıkarıldığına dair bir bilgi vermiyor.

4- Müminlere vaat edilen cennet, sadece takva sahipleri müminler girebilir. İlk insanı aldatan Şeytan'ın oraya girmesi mümkün değildir.

5- Cennet'i-Huld'da sorumluluk yoktur, oraya giren herkes hareketlerinde serbesttir.

6- Orada Allah'a isyan olmayacağına göre, Şeytan Hz. Âdem'i nasıl kandırmış olabilir?⁵⁴⁶

Hz. Âdem'in iskân ettirildiği cennetin muttakilere vaat edilmiş olan ahiretteki huld cenneti olduğunu savunanlarının sunmuş olduğu başlıca delilleri de şöyle sıralamak mümkündür:

1- Ahirette Müminler cennete girebilmek için Hz. Âdem'e gelecek ve şöyle diyeceklerdir: “*Ey babamız bizim için cennetin açılmasını iste.*” Bu isteğe karşılık Hz. Âdem şu cevabı verecektir: “*Sizi cennetten çıkaran babanızın suçu değil midir?*”⁵⁴⁷ Bu ve benzeri hadisler Hz. Âdem'in çıkarıldığı cennetin ahirette müminlere hazırlanan cennet olduğunu göstermektedir.

⁵⁴³ Tâhâ 20/120.

⁵⁴⁴ el-A'râf 7/20.

⁵⁴⁵ el-Hicr 15/48.

⁵⁴⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh* (Mekke: Dâr'u'Alim'i-Fevâid, 1428), 1/66-78; Cemâleddin Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütâbi'l-İlmiyye, 1418), 1/296; Erdem, *Hazreti Âdem*, 151; Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 189; Kahraman, “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması”, 195.

⁵⁴⁷ Müslim “İmân” 329.

2- Allah Teâlâ, Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın cennetten çıkışlarını “*inin*” اِهْبِطُوا/ emriyle gerçekleştirmiştir. Bu ifade onların bulundukları cennetin gökte olduğunu gösterir. Çünkü “*inin*” emri yüksekte, yüce bir yerde olan bir kimsenin aşağı, adî bir yere inmesi için kullanılır. Ayrıca “*inin*” emrinden hemen sonra “*sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır.*”⁵⁴⁸ buyrulması da onların cennetten yeryüzüne indiğini gösteren bir delildir.

3- “*Doğrusu cennette ne acıkersin ne de çıplak kalırsın; orada ne susarsın ne de güneşin sıcaklığında kalırsın.*”⁵⁴⁹ ayetleri, Hz. Âdem'in ikamet ettiği ahiretteki cennetin özelliklerini anlatmaktadır.

4- “*Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin.*”⁵⁵⁰ ayetindeki “*الْجَنَّةَ*” sözcüğünde yer alan “*ال*” harf-i tarifi ahdi zihnî için olup bu sözcük zikredildiğinde ilk anda akla ahiretteki mükâfat cenneti gelir. Klâsik tefsir kaynaklarında, Hz. Âdem'in konulduğu cennetin gökyüzünde bulunduğu veya mükâfat cenneti olduğu görüşü İslâm âlimlerinin çoğunluğunun benimsediği görüş olarak ifade edilmiştir. Hz. Âdem'in yerleştirildiği cennetin yeryüzünde olduğu görüşünü ise Mutezile ve Kaderiyye'nin savunduğu belirtilmiştir.⁵⁵¹

İbn Kayyim el-Cevziyye, (ö.751/1350) cennetin halen mevcudiyeti, yukarıda zikredilmeye çalışılan Hz. Âdem'in bir süre kaldığı cennetin yeryüzünde mi, yoksa huld cenneti mi olduğu konularını ele almakta, bu konularda öne sürülen delilleri ve bu delillere yapılan eleştirileri aktarmaktadır. Kendisinin de cennetin halen mevcudiyetini devam ettirdiği görüşünü benimsediğini bildirmektedir.⁵⁵²

Menâr Müellifi, Hz. Âdem'in bir süre yaşadığı cennetin yeryüzünde olduğunu savunanların yukarıda zikredilen delillerinin hemen hemen aynısını aktardıktan sonra kendi görüşünü belirtmiştir. O'na göre, Hz. Âdem'in ilk olarak ahiret cennetine yerleştirildiği söylenecek olursa, zorunlu olarak ahiretin ilk yurt ve bu yurdun da dünyada olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu durumda, İslâm inancında *dâreyn*, iki yurt, (dünya ve ahiret yurdu) isimlendirmesi doğru bir isimlendirme olmaz. Ayrıca, sevap yurdu olan ahiretteki cennet, Kur'an-ı Kerîm'in birçok ayet-i kerimesinde muttakilere amelleri karşılığında verileceği bildirilmektedir. Hz. Âdem'in bu cennette iskân ettirilmesi ayetlerde belirtilen bu hakikate ters düşmektedir. Yeryüzünde yaratılan Hz. Âdem, şayet daha sonra Allah'ın emriyle cennete

⁵⁴⁸ el-Bakara 2/36.

⁵⁴⁹ Tâhâ 20/118-119.

⁵⁵⁰ el-Bakara 2/36.

⁵⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/141; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 1/234; Erdem, *Hazreti Âdem*, 151-152; Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 188.

⁵⁵² İbn Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, 1/24, 47, 56.

intikal ettirilmiş olsaydı Kur'an'da bu olaya işaret eden bir ayet bulunurdu. Bakara suresinin 35. ayetinde geçen “yerleş” / اسْكُنْ ifadesi yaratılışın yeryüzü cennetinde ya da o cennete yakın bir yerde gerçekleştiğini gösterir.⁵⁵³

Menâr Müellifine göre, Hz. Âdem kıssasında geçen “الْجَنَّةَ” kelimesinin başında yer alan “الْ” harf-i tarifi, Hz. Âdem'in çıkarıldığı cennetin mükâfat cenneti olduğunu savunanların söylediği gibi ahd-i zihni için değil ahd-i hâricî için kullanılmıştır. Buna benzer bir kullanım şu ayet-i kerimede de yer almaktadır: “Biz, bahçe sahiplerini sınıdığımız gibi onları da sınıyoruz. Hani bir vakit onlar, sabahleyin kesinlikle meyvelerini toplayacaklarına yemin etmişlerdi.”⁵⁵⁴ Topraktan yaratılan Hz. Âdem'in Kur'an-ı Kerim'de geçen kıssalarının hiçbirinde, Allah'ın O'nu, yaptığı amellere karşılık mükâfat yurduna (dârü'l-cezâ) yükselttiğine dair bir ayet bulunmamaktadır.⁵⁵⁵

Elmalılı, Hz. Âdem'in ilk bulunduğu cennetin yeryüzünde olduğunu savunan Menâr tefsirinin ve o görüşte olanların getirmiş olduğu delillerinden birkaçı olan, Hz. Âdem'in yeryüzünde yaratıldığı, daha sonra göğe yükseltildiğinin Kur'an'da belirtilmemesi, ebedî cennet olsaydı oradan çıkamaz ve şeytan oraya giremezdi görüşlerini saymıştır. Ancak bu delillerin akıl yürütme ve zandan ibaret olduğunu ve makul kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Elmalılı'ya göre, Hz. Âdem ebedî cennette (cennet-i huld) devamlı kalmak üzere değil misafir olarak girmiştir. Misafir olmakla ikamet etmek birbirinden farklıdır. Bundan dolayı Hz. Âdem'in misafir edildiği cennet, müminlere vaatte bulunulan mükâfat cenneti olup halen mevcuttur. Fakat gaybî bir konu olduğu için gizlidir ve dünyada görülemeyecektir. Ayrıca, “الْجَنَّةَ” kelimesinin Kur'an lisanındaki meşhur ve bilinen anlamı da ebedî cennettir.⁵⁵⁶

Elmalılı, ayrıca A'râf suresinin 19. ayetinin tefsirinde, İbn-i Abbas'tan (ö. 68/687-88) yapılan nakli zikrederek, Şeytan'ın kovulduğu cennetin ebedî olan cennet değil Adn Cenneti olduğunu kaydetmiştir. Fakat O'nun yorumuna göre Adn ikamet etmek anlamına geldiğinden Hz. Âdem'in ilk varlık âlemine çıkıp burada yerleştirildiğine işaret vardır. Adn Cenneti; Cennetü'l-Me'vâ, Cennetü'n-Na'im, Cennetü'l-Firdevs, Dâru's-Selâm, Cennetü'l-Huld gibi isimlendirilen ahiret cennetlerinden bir cennettir. Adn Cenneti, “Onlara: İşte size cennet; yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık ona vâris kıldınız diye seslenilir.”⁵⁵⁷ ayet-i kerimesi gereğince dünya ile ahiretin kavuşma noktasındaki ilk cennet olduğu ve ebedîlik cennetine götüren yolda bulunduğu söylenebilir.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/229-230.

⁵⁵⁴ el-Kalem 68/17.

⁵⁵⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/308.

⁵⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/321-322.

⁵⁵⁷ el-A'râf 7/43.

⁵⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/2138-2139.

Hız. Âdem'in bir süre ikamet edip ayrıldığı cennetin bulunduğı yer noktasında her iki müfessirin de savunduğı deliller ve ulaştığı sonuçların farklı olduğı bariz bir şekilde görölmektedir. Reşid Rızâ, söz konusu cennetin yeryüzünde olduğunu söyleyerek daha önce bu görüşü savunan Müfessir ve Mutezile kelimacısı Ebû Müslim el-İsfehânî (öl. 322/934), Mu'tezile âlimlerinden Ebû'l-Kâsım el-Belhî (öl. 319/931) ve Mu'tezile'nin görüşünü benimsediğı görölmektedir.⁵⁵⁹

Elmalılı ise bu cennetin müminlere vaat edilen ahiretteki ebedî cennet olduğunu savunarak cumhurun yanında yer almıştır. Çünkü selef âlimlerinin ve cumhurun görüşü incelendiğinde Hız. Âdem'in iskân edildiğı cennetin, Allah'ın müminler için vaat ettiğı cennet olduğunu söyledikleri görülecektir. Buna göre cennet, halen mevcuttur ve göklerde dir. Ayetlerin zahir ifadeleri ve hadisler bu görüşü desteklemektedir.⁵⁶⁰

Günümüzde yapılan değerlendirmelere göre, Allah ilk insanı ve ondan da eşini özel bir topraktan yeryüzünde yaratmış sonra da onları cennete yerleştirmiştir. Bu cennetin yeryüzündeki herhangi bir bahçe olmadığı, içindeki hayatın da dünya hayatından farklı olduğu görölmektedir. Cennetin çeşitli bölgelerinin veya derecelerinin olduğu Kur'an'ın ifade ettiğı bir husustur. Ebedîlik cennetine girenler bir daha oradan çıkamayacak olsa da cennetin diğer derecelerine girenlerin çıkamayacağı konusunda bir bilgi yoktur. Bundan dolayı Hız. Âdem ve eşi Hız. Havva ebedîlik cennetine değil diğer derecedeki cennetlerden birine yerleştirilmiş olabilir. Ayrıca Hız. Âdem ve Hız. Havva'nın dünya hayatı başlamadan önce cennete girmesi imtihan için olduğundan, ölümden sonra ebedî kalmak üzere cennete giren kişi ile aynı değildir. İnsanoğlu bulunduğı imtihan dünyasından nasıl çıkarılıyorsa, Hız. Âdem ve Hız. Havva'nın da bulundukları imtihan cennetinden çıkarılmaları gerçekleşebilecek bir olaydır.⁵⁶¹

3.1.2. Şefaât

Geçmişten günümüze, İslâm âlimleri arasında tartışılan şefaât meselesi, her ne kadar doğrudan Kur'an kıssaları çerçevesinde değerlendirilmese de özellikle Bakara suresinde İsrailoğullarından bahseden kıssanın içerisinde: “Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, fide alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”⁵⁶² mealindeki ayetin yer alması, bu mevzuda Reşid Rızâ ve Elmalılı'nın farklı beyanlarda bulunması hasebiyle konunun incelenmesinin uygun olacağı mülâhaza edilmiştir.

⁵⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/430.

⁵⁶⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/430.

⁵⁶¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/108; 2/509-510.

⁵⁶² el-Bakara 2/48.

Sözlükte, tek olan herhangi bir şeyi, dengi olan başka bir şeyle veya benzeriyle bir araya getirip çift olmasını sağlamak; birinin önüne geçip işini halletmeye çalışmak, işinin başarıya ulaşması için birinin aracılığını istemek, anlamlarına gelen ve *şef'* الشَّفْعُ kökünden türeyen *şefa'at*, suçunun affedilmesi veya isteğinin yerine getirilmesi için başka birisine aracılık etme anlamına gelir.⁵⁶³

İslâm âlimleri, Hz. Peygamber'in mahşer alanında uzun bekleyiş sonucu ızdırıp içindeki insanların bir an önce hesaba çekilmesini sağlamak, müminlerin ise cennetteki makamlarını yükseltmek amacıyla Allah katında şefa'at edeceği, buna karşılık kâfirler hakkında şefaatin gerçekleşmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir.⁵⁶⁴

Reşîd Rızâ ve hocası Abduh'un geleneksel şefa'at anlayışını, genel itibariyle olumsuz değerlendirdikleri ve Hz. Peygamberin şefa'atini de bu doğrultuda izah etmeye çalıştıkları söylenebilir. Onlar, şefa'ati dua olarak yorumlamış ve şefa'at hakkında gelen rivayetlerin de bu gerçeğe delalet ettiğini söylemişlerdir. Onlar, başta Buharî ve Müslim olmak üzere hadis kaynaklarında yer alan şu hadisi örnek vermişlerdir: “Hz. Peygamber kıyamet günü secdeye kapanacak ve secdeye Allah tarafından kendisine ilham edilen övgülerle duada bulunacak ve bu esnada kendisine; ‘kaldır başını iste, istediğin verilecek, şefa'at dile şefa'atin kabul edilecek’ denecektir.”⁵⁶⁵

Abduh ve Reşîd Rızâ, Bakara suresinin 48. ayetinin tefsirinde verdikleri ma'lumata göre, Yüce Allah'ın daha önce murat ettiği iradesinden şefa'at eden kişi adına feragat etmesi düşünülemez. Şefa'at edecek olan kişinin bir başkasını kurtarmak niyetiyle Allah'tan istekte bulunması ve Allah'ın şefa'at etmek isteyen kişinin bu isteği sebebiyle şefa'at etmek istediği kişiyi bağışlaması, böylece onun isteğini yerine getirmesi şefa'at olamaz.⁵⁶⁶

Abduh ve Reşîd Rızâ'nın anlayışına göre, *şefa'at* Allah Teâlâ'nın ezeli olan iradesinin gereği, yapılan dua neticesinde emrini uygulaması olarak anlaşılmalıdır. Yoksa şefa'at, şefa'at edecek olan kişinin isteği ile Allah'ın, ezeli iradesinden vazgeçmesi şeklinde anlaşılabileceği olursa şefa'at edecek olan kişiyi gurura sürükler. Abduh'a göre, şefa'atin bu şekilde anlaşılması, insanların şefa'at edecek olan kişilere güvenerek dinin emir ve yasaklarını hafife almalarına ve onlarla eğlenmelerine sebep olabilir. Şefa'at konusunda, bütün yetki Allah'a ait olduğundan, şefa'at etmesi için bir başkasına güvenmek söz konusu değildir. Çünkü ahirette kişiye yarar sağlayacak tek şey, kişinin Allah'a itaati ve O'nun rızasına ulaşmasıdır. Abduh ve

⁵⁶³ İsfahânî, “şfa’”, 263; Mustafa Alıcı, “Şefa'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411.

⁵⁶⁴ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 1/87; Yusuf Şevki Yavuz, “Şefa'at” (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/413.

⁵⁶⁵ Buharî “tev'hîd” 19; Müslim “imân” 322; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/255-256.

⁵⁶⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/256.

Reşîd Rızâ'nın bu konuda delil getirdikleri ayetler de şöyledir.⁵⁶⁷ “Artık şefaâtçilerin şefaati onlara fayda vermez. Böyle iken onlara ne oluyor da, öğütten yüz çeviriyorlar?”⁵⁶⁸ “Allah, onların önlerindeki de, arkalarındaki de (yaptıklarını da, yapacaklarını da) bilir. Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaât etmezler. Onlar, Allah korkusundan titrerler!”⁵⁶⁹

Abduh ve Reşîd Rızâ'ya göre, “O'nun izni olmadan kendisinin katında kim şefaât edebilir?”⁵⁷⁰ ayetinde yer alan istisna sözü şefaât izninin gerçekleşeceğine delâlet eden bir nas değildir. Bu ayet, o gün mülkûn ve mutlak egemenliğin sadece Allah'a ait olduğunu temsili olarak anlatmaktadır. Menâr müelliflerine göre, bu ayetteki istisna ifadesi “O gün geldiği zaman Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse konuşamaz.”⁵⁷¹ ayetinde yer alan istisna ile aynı mesabededir.⁵⁷²

Muhammed Abduh, bu istisnanın, şefaâtçilerin, müşriklerin ve ehl-i kitabın kabul ettikleri şekilde bilinen genel manada şefaate güvenip tembellik yapanların beklentilerini boşa çıkardığını söylemiştir. O'nun yorumuna göre, Allah Teâlâ o gün mülkûn ve hükümrânlığın mutlak manada kendisine ait olduğunu, kullarından hiç kimsenin O'nun izni olmadan şefaât talebinde bulunma veya konuşma talebinde bulunmayacağını, iznin ise hiç kimse tarafından bilinmediğini beyan ederek beklentilere son vermiştir.⁵⁷³

Müfessirimiz Elmalılı, bahsi geçen Bakara suresinin 48. ayetinin yorumunda, Mu'tezile'nin bu ayete dayanarak, ahirette büyük günah işlemiş olanlara şefaât olmayacağı görüşünü hatırlattıktan sonra bu ayette şefaatten mahrum olacakların kâfirler olduğunu belirtmiştir. Elmalılı'ya göre bu ayette hitap küfürde ısrar edenlere mahsustur. Zira İsrailoğulları kendilerinin babaları ve dedeleri olan peygamberlerin her halde kendilerine şefaât edeceklerine inanıyorlardı. Bu ayet, onların bu inancını reddetmektedir. Yoksa diğer ayetler ve hadisler, Allah'ın izniyle şefaatin vaki olacağını haber vermektedir. Elmalılı, yasaklanmış olan şefaatin herkesin kendi iradesine bağlı olarak ve Allah'ın izni hesaba katılmadan yapılacağı düşünülen şefaât olduğunu kaydetmiştir. Buna göre hiç kimse kendiliklerinden şefaât edebilirler zannıyla peygamberlere ve velilere tapınmamalı, ancak Allah'a ibadet etmelidir ki O, istediğine her istediği zaman şefaât izni verir.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/256.

⁵⁶⁸ el-Müddessir 48-49.

⁵⁶⁹ el-Enbiyâ 21/28.

⁵⁷⁰ el-Bakara 2/255.

⁵⁷¹ Hûd 11/105.

⁵⁷² Abduh - Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/26.

⁵⁷³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/26.

⁵⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/345.

Elmalılı'ya göre şefaât, hürmete layık birinin kendinden daha düşük bir diğeri hesabına rica ve yakarma ile yardım istemesi demektir. Elmalılı, gerek meleklerin gerekse peygamberlerin Allah'ın izni ve güç vermesi olmadan Allah'ın kullarına, Allah'tan daha çok sahip çıkma, koruma yetkisini kendilerinde göremeyeceklerini ve şefaate cesaret edemeyeceklerini söylemiştir. O'nun yorumuna göre şefaât, herkesten önce Allah Teâlâ'nın kendi elindedir ve O'nun izni ve emri ile gerçekleşebilir. Yüce Allah'tan şefaât umulur ve o zaman şefaât kapısı açılır. Ancak şefaât etmesine izin verilenler kendi dilediklerine değil, yine Allah'ın dilediklerine şefaât imkânı bulabilirler. Elmalılı'ya göre, buradan anlaşılan gerçek, hak tanımayan Allah düşmanlarının kendilerine şefaât etmesi umulan bir Allah dostu bulabilmelerine asla ihtimal yoktur.⁵⁷⁵

Elmalılı, kendisine izin verilebilecek her şefaâtçinin şefaât sınırının Allah katındaki derecesi ve o derece oranında elde edebileceği izin ve gücün kapsamı ile uyumlu olacağını söylemiştir. O'nun yorumuna göre eninde sonunda izin çıktığında en genel biçimde şefaât sahibi, Bakara suresinin 253. ayetinde peygamberlerin makamları hakkındaki ilâhî açıklamadan anlaşıldığı üzere, hepsinin üstünde *sâhib-ü derecât* (dereceler sahibi) olan Resulullah, peygamberlerin en üstünü olabilecektir. Bu konudaki naslara göre, Cenab-ı Hak O'na şefaât için izin isteme yetkisini de bahşetmiş ve en yüksek peygamberlik makamı, *şefaât-ı uzmâ* en büyük şefaât makamı O'nun olmuştur. Ayrıca Elmalılı, "*Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüt namazı kıl ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın.*"⁵⁷⁶ ayetinin tefsirinde, "...Kulum nafîle ibadetlerle bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim, nihayet ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum..."⁵⁷⁷ kutsî hadisini nakletmiş, bu hadisin, ayetin manasıyla olan ilgili olduğunu belirtmiştir. Ayette zikredilen Makâm-ı Mahmud'u ise Elmalılı, herkesin hamd ile yücelteceği muazzam makam, hamdin gerçek anlamının dayanağı olan mutlak yakınlık makamı ve hadislerde bahsedildiği üzere, *Livaül-hamd* altında büyük şefaât makamı olarak tanımlamıştır.⁵⁷⁸

Müfessirlerimizin yapmış olduğu açıklamalar karşılaştırıldığında Elmalılı Bakara suresinin 48. ayetindeki şefaatin asla gerçekleşmeyeceğine dair ifadenin Müslümanlar hakkında değil, kâfirler hakkında geçerli olduğunu belirtirken, Menâr tefsirinde aynı ayetin tefsirinde Müslümanların genel şefaât anlayışının hatalı olduğu ve şefaatin dua anlamına geldiği belirtilmiştir. Söz konusu ayet, siyak ve sibak açısından incelendiğinde ayetin

⁵⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/850-851.

⁵⁷⁶ el-İsrâ 17/79.

⁵⁷⁷ Buhârî "Rikâk" 38.

⁵⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/851; 5/3194.

İsrailoğulları'nı anlatan kıssanın içinde yer aldığı ve Elmalılı'nın belirttiği gibi şefaatin gerçekleşmeyeceğine dair ifadenin kâfirler hakkında kullanıldığı görülebilir.

Abduh ve Reşîd Rızâ'nın genel manada şefaât anlayışından, Hz. Peygamber veya Allah katındaki salih kulların, günahkâr Müslümanlara şefaatinin söz konusu olmadığı onların ancak dua edebilecekleri anlaşılmaktadır. Bu konudaki endişeleri, kulların şefaatinin Allah'ın irade ve kudretine aykırı olacağından kaynakladığı söylenebilir. Elmalılı ise başta Hz. Peygamber olmak üzere, Allah'ın salih kullarının şefaatinin mümkün görürken, bunların şefaatinin de ancak Allah'ın kudret ve iradesine bağlı olarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır. Elmalılı'nın bu yorumunun Abduh ve Reşîd Rızâ'nın da endişelerini giderecek şekilde makul bir izah olduğu söylenebilir.

3.1.3. Melek Kavramı ve Kıssalarda Yer Alan Melekler

Güçlü, kuvvetli, elçi, tasarrufta bulunan, yöneten anlamlarına gelen *melek* kavramı İslâm inancında, değişik şekillere girebilen, duyularla algılanamayan nuranî ve latîf varlıklar olarak tarif edilmiştir.⁵⁷⁹

Melek kavramı hem Kur'an-ı Kerîm'de, hem tevatür derecesine ulaşmış hadislerde inanç esaslarından sayılmıştır. Kur'an-ı Kerîm'den şu ayetler örnek olarak verilebilir: "...Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler..."⁵⁸⁰ "...Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapıtmıştır..."⁵⁸¹ Şu hadis de örnek olarak zikredilebilir: "...Cebrail (a), Hz. Peygamber (s)'e gelerek bana imandan haber ver dedi, O da: Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır..."⁵⁸² diye cevap vermiştir.

Menâr Tefsiri'nde, *Melek* kavramıyla alakalı olarak Abduh, meleklerin insanoğlunun iç yüzünü bilemeyeceği gaybî bir yaratışla yaratıldığını, Müslümanların meleklerle Allah'ın haber verdiği şekliyle iman etmeleri gerektiğini, O'nun verdiği haberdan öteye geçmelerinin doğru olmayacağını vurgulamıştır. Kur'an-ı Kerîm'de Meleklerin sınıf sınıf ayrıldığını ve her sınıfın kendine ait özel görevlerinin olduğunu belirtmiştir. Ancak Abduh'un, bu genel

⁵⁷⁹ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr'ul-Ma'rife, t.y.), "elk", 21; İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-arab*, "elk", 110; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muĥîṭ* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1420), 1/22; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (İstanbul: Matbaa'i-Ahmed Kâmil, 1327), "mlk", 159; M. Sait Özervarlı, "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/40.

⁵⁸⁰ el-Bakara 2/285.

⁵⁸¹ en-Nisâ 4/136.

⁵⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Şaĥîhu'l-Buĥârî* (Beyrut: Dâr'u-Tavk'ın-Necât, 1422), "İman" 50; Müslim, "İman", 37.

değerlendirmesinin dışında bazı noktalarda İslâm âlimlerinin genel kabulünün dışına çıkan birtakım yorumlarda bulunduğunu görmek mümkündür. Reşîd Rızâ'nın da O'nun bu yorumlarını benimser nitelikte ifadeler kullandığı görülmektedir.⁵⁸³

Abduh'un farklı yorumladığı noktalardan birincisi, meleklerin insanoğlunun bildiği cismanî şekillerle tanımlanamayacağı, meleklerin insan şekline giremeyeceği iddiasıdır. O'nun yorumuna göre, melekler insanların nefisleriyle iletişim kurabilen ruhanî varlıklardır. Melekler, insanların ruhlarıyla iletişim kurduklarında insanların bedenleri herhangi bir şey hissetmemekte ve herhangi bir etki altında kalmamaktadır. Melek, insana hayır ilham ettiğinde insan, bedenine dokunulduğunu hissetmez. Bu durum gösteriyor ki bu ruhanî varlıklar kesinlikle, insanın maddî âleminin dışında, başka bir âlemde bulunmakta ve onların insanın bildiği fizikî şekillerde bulunması mümkün değildir. Abduh'a göre, melekleri tasvir eden ayetlerin anlaşılmasında Müslümanın tavrı, işin iç yüzünü Allah'a havale etmek veya bu anlatımların birer temsili hikâye olduğunu kabul ederek içeriğine iman etmektir. Böylece, Müslümanlar bu hikâyelerin işaret ettiği hikmetler üzerinde tefekkür edip ibret almalıdır.⁵⁸⁴

Reşîd Rızâ, *“Eğer peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu insan suretine sokar onları yine düşmekte oldukları kuşkuyla düşürürdük.”*⁵⁸⁵ ayetinin tefsirinde hocası Abduh'dan farklı olarak meleklerin ve Cinlerin insan veya bir başkasının kılığı gibi kesif bir biçim alabileceğini ve insanların ancak bu durumda onları görebileceklerini, aslî suretlerinde onları görmelerinin mümkün olmadığını belirtmektedir. O'nun görüşüne göre insanların onları aslî suretlerinde görememeleri onların korkunçluğundan dolayı değil, insanoğlunun görme yeteneğinin her mevcut olanı görmeye müsait olmayışından dolayıdır. Onların insanlar tarafından aslî suretlerinde görülemeyeceğine dair şu ayet-i kerimeyi örnek vermektedir: *“Çünkü o (Şeytan) ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler.”*⁵⁸⁶ Reşîd Rızâ'ya göre, Hz. Peygamber Cebrail adlı meleği şayet aslî suretinde görmüşse, bu durum Hz. Peygamber'e özel olağanüstü bir durumdur. Olağanüstü durumların nas ile sabit olması gerekir. Hâlbuki bu konuda nas bulunmamaktadır.⁵⁸⁷

Reşîd Rızâ, Menâr tefsirinin başka bir bölümünde meleklerin ve cinlerin şekil alabileceğini, peygamberlerin ve Allah'ın bazı veli kullarının onları hem latif, hem de kesif

⁵⁸³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/222, 227.

⁵⁸⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/222; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 124.

⁵⁸⁵ el-En'am 6/9.

⁵⁸⁶ el-A'râf 7/27.

⁵⁸⁷ Reşîd Rızâ'nın konuya ilişkin kendi ifadeleri şöyledir: “Bir melek veya bir cin, insan veya başkasının kılığı gibi kesif bir biçime girdiği zaman insanlar onları görebilirler. Fakat yüce Allah'ın melekler ve cinler âlemini yaratmadaki kanunu gereği, insanlar onları kendi aslî suretlerinde göremezler.” Bkz. Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 7/263-264; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 125.

şekillerde görebileceklerini benimsemiştir.⁵⁸⁸ Reşîd Rızâ'nın değişik ve birbiriyle çelişen beyanlarda bulunması, O'nun bu konuda, hocasından etkilendiğini ve bu nedenle mütereddit bir tavır sergilediğini akla getirmektedir.

İkincisi, Abduh'un bazı melekleri tabiat gücü olarak yorumladığını söylemek mümkündür.⁵⁸⁹ O, bu yorumu yaparken öne sürdüğü delillerden bir tanesi bazı müfessirler diye tabir ettiği âlimlerin *melâike* kelimesine verdikleri manadır. Bu manaya göre meleklerin bitkileri bitirmek, bir canlıya huy ve mizacını (hilkat) vermek, bir insanı korumak gibi görevleri vardır. Ancak Abduh'a göre, bu haberleri veren naslar, zahirinden öte daha hassas ve ince manalara ima ve işaretler içermektedir. Bu mana ve işaretlere örnekler vermiştir. Meselâ tohum, çimlenme, yeşerme ve büyüme özelliğini ancak Allah Teâlâ'nın çekirdeğe üflemiş olduğu bir ruh ile -ki buna günümüzde şifre bilgisi denilebilir- kazanır. Bu ruh ile bitkiler kendilerine özel bir canlılık kazanır. Allah Teâlâ, bitkiler için yerleştirmiş olduğu bu prensibi insanlar ve hayvanlar için de yerleştirmiştir. Özel bir nizama dayalı, ilâhî hikmet içeren bütün bu hadiseler ancak Allah'ın üflemiş olduğu bu ruhla gerçekleşir. İşte bu ruha din dilinde *melek* adı verilmiştir. Tabiat bilimcileri, araştırmaları sonucunda keşfetmiş oldukları Allah'ın koymuş olduğu bu prensiplere *tabiat gücü* adını verebilirler. Başka bir ifadeyle, din dilindeki *melek* kavramı tabiat bilimleri terminolojisinde *tabiat gücü* kavramının karşılığıdır. Farklı bilim dallarının değişik isimler vermesi doğaldır ve bu durum hadisenin mahiyetini değiştirmez.⁵⁹⁰

Abduh, *melek* kavramına getirmiş olduğu farklı bakış açısını savunurken, geleneksel yorumlarla bu konuyu anlamaya çalışanların meleklerle iman konusunda kalbinde tereddütler olduğunu belirtmiştir. Bu konuda kendisinin yapmış olduğu yorumları okuyan günümüz insanının ise aklen ve kalben tatmin olabileceğini söylemiştir. Müslümanların farklı isimlendirmelere takılıp kalmamaları gerektiğini, imanda esas olan unsurun aklen ve kalben tatmin olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹¹

Reşîd Rızâ, yer yer hocası Abduh'tan farklı görüşler beyan etse de, yukarıda izah edilmeye çalışılan hocası Abduh'un meleklerin mahiyeti ile ilgili görüşlerini savunmuştur. Reşîd Rızâ'ya göre, hocası Abduh'un ortaya koymuş olduğu bu görüşleri, tabiat bilginleri

⁵⁸⁸ Reşîd Rızâ'nın konu hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “Hz. Peygamber'in vahiy meleğini, Allah'ın O'nu yarattığı şekliyle sadece iki kere gördüğü, başka görmediği rivayeti sahihtir. Yine kesin bir şekilde bilinmektedir ki O, O'nu (vahiy meleğini) temessül ettiği şekillerde yüzlerce defa veya daha çok sayıda tekrar tekrar görmüştü. Bu görmeler, Cebrâil'in Kur'an ayetlerini ve surelerini indirme sayısıyla da sınırlı değildir. O'nun girdiği şekillerden birisi, Dihye el-Kelbî'nin şekli idi. Hz. Peygamber'e İslâm'ı, imanı vs. sorduğu garip adam şekli de onlar arasında bulunuyordu. O (vahiy meleği) böyle kesif halde iken geliş esnasında orada olanlar da O'nu görüyorlardı.” Bkz. Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 9/142.

⁵⁸⁹ Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 124.

⁵⁹⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/223.

⁵⁹¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/223; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 126.

güçler diye tabir etmiştir ve bu görüşleri ancak tabiat olaylarını yakından inceleyenler anlayabilir. Reşîd Rızâ, bu olayı daha açık bir şekilde anlatabilmek için eski Yunan filozoflarından bir görüş de nakletmiştir. Bu görüşe göre, kâinatta bulunan varlıklardan her türün planlayıcısı olan bir ilâh veya rab bulunmaktadır. Bu ilâh veya rab o türün sistemini ve nizamını sürdürmektedir. Bütün bu ilahlar veya rabler, sonunda her şeyin kendine dönecek olduğu en büyük ilah olan rabbe boyun eğler.⁵⁹² Reşîd Rızâ bu örnekle, tabiat güçlerini Allah'a boyun eğen birer meleğe benzetmiştir. Buna göre, dinî literatürde melek olarak adlandırılan güçler, bir tohumda yeşerme özelliğinin bulunması, bir canlıda doğma ve büyüme şifresinin bulunması gibi tabiat güçleridir. Bu güçler Allah'a boyun eğmiştir ve O'nun emriyle hareket etmektedirler.

Reşîd Rızâ, *melek* kavramının günümüzde bu şekilde anlatılmasının zarureti üzerinde de durmuştur. Buna göre, tek başına *melek* veya *tabiat gücü* olarak isimlendirmek gerçeğin bilgisini vermez. Gerçeğin anlaşılması noktasında isimlendirmedeki farklılık herhangi bir engel teşkil etmez. *Melek* kavramına *tabiat gücü* ismi verilmekle, materyalistlerin kabul etmiş olduğu ilmî yoldan gidilmiş olur ve böylece onlara delil sunularak vahyin getirmiş olduğu gerçeklerin doğru olduğuna ikna edilebilirler. İslâm dininin hak din olduğunu inkarcı materyalistlere/pozitivistlere kabul ettirme noktasında en güzel yöntem budur. Çünkü günümüzde, dini yerle bir etme vaktinin geldiğini, dini bir baskı olarak algılayıp ondan kurtulmak gerektiğini düşünenler mevcuttur. İşte bunun önüne geçebilmek için Kur'an, aklın reddetmediği, ilmin kabul ettiği şekilde tefsir edilmeli ve böylece din adamları cehaletten ve donukluktan kurtulmalıdır. Reşîd Rızâ'ya göre başarıya ulaşabilecek yöntem budur. O'na göre inkârcı bilim adamlarının yaratılmış olan her ne varsa onların tümünü yoktan var eden bir ilâhın olduğunu kabul ettiklerini, ancak kelamcılarının ve teologların tanımladığı ilahı reddettiklerini görmek mümkündür. Bunun için onlara, âlemlerin rabbinin yarattıkları üzerindeki izleri ve eseri, aklî ve ilmî yöntemlerle anlatılıp ikna edilmeleri sağlanabilir⁵⁹³

Elmalılı, lügavî tahlillerden yola çıkarak *melek* ve *melâike* kavramlarını güç, kuvvet sahibi, Allah'ın peygamberlerine ve bazı kullarına gönderdiği elçiler olarak tanımlamıştır. O'na göre meleklerin bizzat var olan, cevher cinsinden zatlar olduklarında ittifak vardır. Fakat bunların mütehayyiz (yer tutan) veya mücerret (soyut) olup olmadıkları konusunda fikir ayrılığı vardır. Birincisi kelamcılarının çoğunluğunun görüşüdür ki buna göre; melekler, mütehayyiz (belli bir yer tutan) cisimlerdir ve çeşitli şekillere girmeye güçleri yeter. Çünkü peygamberler, melekleri şekilleriyle görmüş olup şekiller ise cismanîdir ve boyutları vardır. Maddesiz soyut kuvvet (kuvvet-i mücerrede) düşüncesi, bizzat ilâhî kudreti düşünme anlamı

⁵⁹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/227.

⁵⁹³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/227-228.

taşıdığından Allah'tan başka bizzat mücerret kuvvet olamaz. Madde düşünceden silindiği zaman, düşünülen halis kuvvet ve kudret, ilâhî kudretin kendinden ibaret kalır. Meleklerin büründükleri cismanî şekiller, bunların hakikatleri değil, maddedeki görünümleridir. Çünkü melekler madde ötesidir. İkincisi ise Filozofların ve özellikle İslâm filozoflarının görüşleridir ki melekler, insana has ruh gibi soyut cevherlerdir. Fakat mahiyet bakımından daha farklı kuvvetçe daha mükemmel ve daha çok bilgiye sahiptirler.⁵⁹⁴

Elmalılı'nın yorumuna göre, Peygamberlere ve meleklerle kendi aralarında ilâhî emirleri ulaştıran melekler olduğu gibi cihat eden ve başka hususlarda fiilen kuvvet kullanan ve yardım getiren melekler de bulunmaktadır. Âlemde vaki olan her şeyin mutlaka ilâhî kudretle özel bir ilişkisi bulunmaktadır. Bütün kuvvet ve kudret Allah Teâlâ'da birleşmekle birlikte ilâhî kudretin ilk tezahürü melekler vasıtasıyla ortaya çıkar. Melek olmadan bir damla yağmur yağmayacağı gibi onlarsız herhangi bir olayın vuku bulması da mümkün değildir. Meleklerde idrak etme kuvveti de vardır ki, onlar olayları olmadan önce ilâhî lütfun bir gereği olarak tebliğ ederler.⁵⁹⁵

Elmalılı'ya göre, Hz. Peygamber'in Melekleri hem aslî suretlerinde hem de değişik cismanî şekillere girmiş halleriyle görmesi mümkündür. Nitekim Resulullah, Cebrail adlı meleği iki kez aslî suretinde görmüştür. Hz. Peygamber'in O'nu gerçek şekliyle birinci görüşü *Miraç* olayından önce, ikinci görüşü ise *Miraç* dönüşü gerçekleşmiştir. Elmalılı, bu görüşüne delil olarak da şu ayet-i kerimleri göstermiştir:⁵⁹⁶ “*Kasem olsun ki o onu bir deha da inişinde gördü. Sidre-i müntehanın yanında.*”⁵⁹⁷

Elmalılı, “*Kendisini (peygamberi) bir Melek kılaydık yine onu bir er kılacaktık ve düşmekte bulundukları şüpheye onları yine düşürecektik.*”⁵⁹⁸ ayet-i kerimesinin tefsirinde Cebrail adlı meleğin Hz. Peygamber'e birçok defa Dihyetü'l-Kelbî adındaki sahabî şekline girerek indiğini belirtmiştir. O'nun savunduğu görüşe göre, Cebrail bazen Hz. Peygamber'le birlikte sahabeye de bembeyaz elbiseli ve simsiyah saçlı bir adam şeklinde görünür, üzerinde hiçbir yolculuk alâmeti bulunmaz ve sahabeden hiçbiri O'nu tanımazdı. Hz. Peygamber'in vahiy alma ile ilgili hadislerinde bazen meleğin kendisine bir adam şekline görüldüğü bilinmektedir. Meşhur hadiselerden biri de Cebrail'in bir insan şeklinde gelip imanı, İslâm'ı, ihsanı, sorarak İslâm'ı öğretmiş olmasıdır. Ayrıca “*Biz ona (Meryem'e) meleğimiz (Cebrail)i gönderdik de ona tam bir insan şeklinde göründü.*”⁵⁹⁹ “*And olsun ki, İbrahim'e de elçilerimiz*

⁵⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/301-305.

⁵⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/303-304.

⁵⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4588.

⁵⁹⁷ en-Necm 53/13-14.

⁵⁹⁸ el-En'âm 6/9.

⁵⁹⁹ Meryem 19/17.

(melekler) müjde ile geldiler ve “selâm” dediler, o da “selâm” dedi ve hemen gidip onlara kızartılmış bir buzağı getirdi.”⁶⁰⁰ ayetleri de Cebrail’in insan suretine girdiğini gösteren delillerdir.⁶⁰¹

Melek kavramı hususunda görüşleri aktarılmaya çalışılan Menâr ve Elmalılı tefsirlerinin üç noktada bariz bir şekilde farklı değerlendirmede bulunduklarını söylemek mümkündür. Birincisi, Abduh’a göre melekler, madde ötesi nuranî varlıklar oldukları için cismanî şekillere girmeleri mümkün değildir. O’na göre Kıssalardaki melek tasvirleri temsilî hikâyeler olarak da anlaşılabilir. Elmalılı’ya göre ise meleklerin cismanî şekillere girmesi mümkün olup bu konuyla ilgili naslar mevcuttur. Ayrıca Elmalılı kıssalardaki melek kavramını temsilî hikâyeler olarak yorumlamamıştır. İkincisi, Abduh’a göre, Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere insanın melekleri aslî suretlerinde veya cismanî olarak görmeleri söz konusu değildir. Bu konuda Reşîd Rızâ, aksi yorum yapsa da hocası Abduh’u savunmaya çalışmıştır. Elmalılı ise Hz. Peygamber’in Cebrail’i iki kez aslî suretinde müşahade ettiğini söylemiştir. Üçüncüsü Abduh ve Reşîd Rızâ melek kavramının tabiat gücü olarak algılanabileceğini söylerken Elmalılı’nın melek tanımı üzerinden yaptığı yorumlardan anlaşıldığına göre söz konusu düşünceye karşı olduğu söylenebilir.

3.1.4. Savaşlarda Meleklerin Müslümanlara Yardımı

Müslümanlar, Medine’ye hicret ettikten sonra “*Kendileriyle savaşılana (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir.*”⁶⁰² ayetiyle kendilerine savaş izni verilmişti. Hicretin 2. yılının (624) Ramazan ayında Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında ilk büyük savaş, Medine’nin yaklaşık 160 km. güneybatısında yer alan Bedir mevkinde meydana gelmiş ve bu savaş İslâm tarihine Bedir Savaşı olarak geçmiştir. Müslümanlar, bu savaşta hem sayı bakımından hem de silah ve teçhizat bakımından müşrik ordusuna göre çok zayıf durumda idi. Kaynakların naklettiğine göre, Müslümanların sayısı 300 civarı, müşriklerin sayısı ise 900-1000 civarı idi.⁶⁰³

Müslümanlar, Kureyş müşriklerinin acımasız saldırılarına karşı kahramanca savaşmışlar, büyük çaba sarfetmişler, Allah’ın yardımıyla Kureyş ordusunu bozguna uğratmış

⁶⁰⁰ Hûd 11/69.

⁶⁰¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1881-1882.

⁶⁰² el-Hac 22/39.

⁶⁰³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘azîm*, 2/96; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj, 2003), 1/224; Ömer Çelik, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Meleklerin Resulullah’a Yardımı”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 5-6 (2008): 15-16.

ve büyük bir zafere ulaşmışlardı. Müşriklerin ordusu yetmiş ölü ve yetmiş esir verirken, Müslümanlar sadece on dört şehit vermişlerdi.⁶⁰⁴

Kur'an-ı Kerim, Bedir Savaşında müslümanların kazandıkları bu zaferin Allah'ın yardımıyla olduğunu ve bu savaşta meleklerin Allah'ın emriyle Müslümanlara yardım için indirildiklerini haber vermektedir. Konuyla ilgili ayet-i kerimeler şöyledir:

*“Hatırlayın ki, siz Rabbinizden yardım istiyordunuz. O da ben peş peşe gelen bin melek ile size yardım edeceğim, diyerek duanızı kabul buyurdu. Allah bunu (meleklerle yardımı) sadece müjde olsun ve onunla kalbiniz yatışsın diye yapmıştı. Zaten yardım yalnız Allah tarafındandır. Çünkü Allah mutlak galiptir, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁶⁰⁵ Hz. Peygamber Uhud'da Müslümanları savaş öncesi cesaretlendirerek harp düzenine sokarken onlara, Bedir Savaşı'nda Allah'ın meleklerle Müslümanlara yapmış olduğu yardımı hatırlatarak moral veriyor ve Allah'ın, Bedir'de nasıl meleklerle Müslümanlara yardım ettiyse Uhud savaşında da sabır ve sebatla hareket ettikleri takdirde yine kendilerine meleklerle destek vereceğini bildiriyordu.⁶⁰⁶ Hz. Peygamber'in bu davranışını anlatan ayet-i kerimeler de şöyledir:

*“And olsun, sizler güçsüz olduğunuz halde Allah, Bedir'de de size yardım etmişti. Öyle ise, Allah'tan sakının ki O'na şükretmiş olasınız. O zaman sen, müminlere şöyle diyordun: İndirilen üç bin melek Rabbinizin sizi takviye etmesi, sizin için yeterli değil midir? Evet, siz sabır gösterir ve Allah'tan sakınırsanız, onlar (düşmanlarınız) hemen şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz, nişanlı beş bin melek sizi takviye eder.”*⁶⁰⁷

Bu ayetleri yorumlayan müfessirlerin hemen hemen tamamı Bedir savaşında meleklerin insanî şekillere bürünerek savaşa katıldıklarını belirtmiştir. Kaynaklar, meleklerin giyiniş tarzları ve savaşa katıldıkları bineklere varıncaya kadar birtakım tasvirler yapılmışlardır.⁶⁰⁸

Meleklerin savaşlarda Müslümanlara yardımıyla ilgili aktarılan özet bilgidен sonra Menâr ve Elmalılı tefsirlerinin konuyu değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Menâr tefsirinde, yukarıda meali verilen ayet-i kerimede geçen *“ben size yardım edeceğim”* / *أَنِّي مُدْعِمٌ* cümlesinin, kalplere etki eden ve kalplerin manevî gücünü artıran bir durumu ifade ettiği belirtilmiştir. Bu yoruma delil olarak da şu ayet-i kerime verilmiştir:

⁶⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/249; Çelik, “Kur'an-ı Kerim'e Göre Meleklerin Resulullah'a Yardımı”, 16.

⁶⁰⁵ el-Enfâl 8/9-10.

⁶⁰⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/666-667.

⁶⁰⁷ Âl-i İmrân 3/123-125.

⁶⁰⁸ Taberî, *Câmi u'l-beyân*, 7/180; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/113; Çelik, “Kur'an-ı Kerim'e Göre Meleklerin Resulullah'a Yardımı”, 20.

“Allah bunu (meleklerle yardımı) sadece müjde olsun ve onunla kalbiniz yatışsın diye yapmıştı...”⁶⁰⁹ Menâr tefsirine göre Müslümanlar, Bedir Savaşı sırasında asker sayısı, teçhizat, gıda maddeleri, binek hayvanları gibi maddî sebepler açısından zayıf oldukları gibi manevî yönden de savaşa hazır değillerdi. Çünkü Müslümanlardan bazıları savaşmak istemedikleri için Hz. Peygamberle tartışmışlardı. Müslümanların içinde bulundukları sarsıntı ve korkudan dolayı Allah onlara yardım müjdesini vermiş ve kalplerini yatıştırmıştır. Böylece Müslümanlar, düşmanların karşısına, yardımın geleceğinden emin ve sarsılmaz bir inançla çıkmışlardır. Buna mukabil Allah Teâlâ “...Ben kâfirlerin kalplerine korku salacağım...”⁶¹⁰ buyurarak manevî yönden Müslümanların düşmanlarının savaşıma azminin kalmayacağını bildirmiştir. Menâr tefsirinde konuya dair yapılan bu yorumlardan sonra ulaşılan sonuç şöyle özetlenebilir: Kur’an’ın ayetlerinin zahirinden anlaşılan odur ki, Allah’ın melekleri indirmesi ve Müslümanlara meleklerle yardım etmesi manevî boyutta olmuştur. Yoksa meleklerin savaş meydanında düşmanlara karşı fiilen savaşmaları söz konusu olmamıştır. Meleklerin savaştıklarına dair rivayetler de vardır. Ancak bu konuda Şâri’den sübutu ve delâleti kat’î bir nas bulunmadıkça bu rivayetler kabul edilemez.⁶¹¹

Elmalılı, Bedir savaşıyla ilgili şu rivayeti aktarmıştır:

“Bedir günü gelince Resulullah, ashabın 305, müşriklerin ise 1000 kişi kadar olduğunu görünce hemen kıbleye döndü, ellerini kaldırdı ve rabbine yalvarmaya başladı: ‘Allahım, bana olan sözünü yerine getir, vaat ettiğini ver! Allahım eğer şu bir avuç Müslümanı helâk edersen yeryüzünde şirk koşmadan sana ibadet eden kimse kalmayacak!’ O, kıbleye dönük vaziyette ellerini her an biraz daha semaya doğru uzatarak durmadan rabbine yalvarıyordu; öyle ki sonunda ridası omuzundan sıyrılıp yere düştü, Ebû Bekir gelip ridasını yerden alarak omzuna örttü, sonra onu kucakladı ve şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın elçisi! Artık yeter, O sana vaat ettiğini kesin olarak verecektir!’ Bu hadise üzerine Allah’ın yardım vadini içeren Enfâl suresinin 9. ayeti nazil oldu.”⁶¹²

Elmalılı, Enfâl suresinin 9. ayetiyle Hz. Peygamber’in duasına icabet olunduğunu ve Allah’ın ardı ardına bin meleklerle Müslümanlara yardım ettiğini söylemiştir. Elmalılı meleklerin Bedir’de Müslümanlara yardım için indirilmesini iki yönüyle değerlendirmiştir: Birincisi, Allah, bu yardımı Müslümanlara bir müjde olsun, bununla kalpleri huzura kavuşsun diye yapmıştır. Allah’ın yardımı ne maddî sebeplerden ve kuvvetlerden ne de meleklerdendir. Allah Teâlâ Müslümanları muzaffer kılmayı, korkularını, acılarını yüreklerinden silip atmayı, heyecanlarını, telaşlarını teskin etmeyi dilemiştir. Müslümanlar kendi cehtlerini ortaya

⁶⁰⁹ el- Enfâl 8/10.

⁶¹⁰ el-Enfâl 8/12.

⁶¹¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü ’l-Menâr*, 9/503, 506.

⁶¹² Müslim, “Cihâd”, 58.

koysunlar ve gerçekte bütün kuvvetin Allah'a mahsus olduğunu, Allah dileyince zayıfları kuvvetlilere galip getireceğini, O istemeyince maddî veya manevî kuvvetlerin hiçbir işe yaramayacağını iyice anlasınlar, üzerlerine düşen vazifeleri yaparken, kendilerini zayıf ve güçsüz görerek ümitsizliğe düşmesinler, karamsar olmasınlar ve Allah'ın yardımından asla ümit kesmesinler diye Allah Müslümanlara bin melek ile yardımda bulunmuştur. Elmalılı'ya göre bu yönüyle meleklerin inzali, Müslümanları müşrik ordusuna karşı cesaretlendiren bir takviye niteliğindedir⁶¹³ İkincisi, Elmalılı meleklerin bizzat Bedir harbine katılarak harp meydanında müşrik ordusuna karşı savaştığı görüşünde bütün tefsir ve siyer âlimlerinin ittifak ettiğini belirtmiştir. Savaşan meleklerin suretlerini ve üzerlerinde savaştıkları bineklerin özelliklerini nakleden rivayetlere dikkat çekmiştir. Elmalılı'ya göre bu yönüyle de meleklerin inzali, müşrik ordusuna karşı savaş gayesiyle gerçekleşmiştir.⁶¹⁴

Elmalılı, savaşlarda meleklerin Müslümanlara yardımını konu edinen ayetleri yorumlarken tarihi arka planı da dikkate almıştır. Buna göre, Bedir günü Kürz İbn Câbir el-Muhâribî'nin müşriklere yardıma geldiği haberi Müslümanlara ulaşınca, bu durum onlarda olumsuz bir etki bırakmıştı. Bunun üzerine Allah Teâlâ: *"Hani sen müminlere: İndirilmiş üç bin melek ile Rabbinizin size yardım etmesi yetmez mi? diyordun. Evet. Sabreder, sakınırsanız ve onlar da hemen üzerinize gelirlerse, Rabbiniz size nişanlı beş bin melek ile yardım edecektir."*⁶¹⁵ ayetlerini indirmiştir. Ancak Kürz'e müşrik ordusunun yenilgi haberi ulaşınca müşriklere yardıma gelmekten vazgeçmiştir.⁶¹⁶ Eğer Kürz'ün imdadı müşrik ordusuna hemen ulaşacak olsaydı, Müslümanların sabretmeleri ve Allah'a karşı gelmekten sakınmaları kaydıyla alâmeti olan nişanlı ve simaları belli beş bin melek daha göndereceğini vaat etmiştir. Elmalılı'ya göre düşmana imdat gelmediğinden beş bin meleğe de ihtiyaç kalmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu beş bin meleğin savaşa katılmamakla birlikte, meleklerin indirildiği ve hazır bulunduğu dair rivayetler mevcuttur.

Elmalılı, Bedir harbinin dışında meleklerin bilfiil savaştığı herhangi bir harbin bulunmadığı görüşündedir. Ancak O'na göre, savaşa katılmasa da çok sayıda meleğin indirilmesi, düşmanın kalbine korku salacağından, Müslümanlara yardım mahiyetindedir. Elmalılı, savaşlarda kemiyetin önemini vurgulayarak bir meleğin, Allah'ın izniyle yerin altını üstüne getirmeye gücü yettiği halde, birçok meleğin indirilmesinin özel bir önemi olduğuna dikkat çekmiştir. Bu değerlendirmeye göre, Allah dileseydi indireceği tek bir melek ile savaş meydanını altüst eder, Müslümanları zafere ulaştırırdı. Ancak Allah, sayısı binlerle ifade edilen bir melek ordusu indirmiş, bu melekler fiilî olarak savaşa katılmasalar bile düşmanların

⁶¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373-2374.

⁶¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1171.

⁶¹⁵ Âl-i İmrân 3/124-125.

⁶¹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/97.

kalplerine korku salmış, Müslümanları cesaretlendirmiş, moral ve motivasyonlarını artırmıştır. Böylece Müslümanlar, korku içinde olan düşman ordusuna saldırarak onları mağlup etmiştir. Sonuçta zafer, Müslümanların fiilen savaşmasıyla gerçekleşmiştir. Bu durum ayet-i kerimede şöyle ifade edilmiştir:⁶¹⁷ *“Allah bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Zafer, yalnızca mutlak güç ve hikmet sahibi Allah katındandır.”*⁶¹⁸

Menâr tefsiri, meleklerin cismanî suretlere giremeyeceği yorumuna uygun olarak, meleklerin savaşlarda Müslümanlara yardım için indirildiği ve savaşlara fiili olarak katıldığı görüşünü redderek meleklerin indirilmesinin Müslümanların kalplerindeki endişe ve korkuyu gidermek anlamında olduğunu iddia etmiştir. Elmalılı, ise meleklerin fiili olarak savaşlarda indirildiği, Bedir harbinde fiili olarak savaşa katıldığı, diğer savaşlarda ise Müslümanların ordusunun asker sayısını çoğaltarak onlara destek verdiği, kalplerindeki endişe ve korkuyu gidererek cesaretlendirdiği buna karşın düşman askerlerini korkuya sevk ettiği görüşündedir. İki müfessirlerin görüşü karşılaştırıldığında, Elmalılı'nın yorumunun bu konudaki nasların zahirine daha uygun ve daha kapsayıcı olduğu görülebilir.

3.1.5. Tûr Dağının İsrailoğullarının Üzerine Kaldırılmasının Keyfiyeti

Allah Teâlâ, kendisinin birliğine inanmaları, O'na şirk koşmamaları, peygamberine tabi olmaları hususunda İsrailoğullarından söz ve ahit almış, dağı bir kevnî mucize olarak onların üzerine kaldırmış ve ahitlerinden dönmemeleri için onları uyarmıştır.⁶¹⁹ Mâtürîdî'ye göre, Hz. Musa'nın kavmi, O'nun elinde meydana gelen ve kendileri tarafından görülen mucizelerin çokluğuna ve Hz. Musa'dan onlara yönelik nimetlerin büyüklüğüne rağmen ancak dağın üzerlerine kaldırılması tehdidinden sonra Hz. Musa'yı ve Tevrat'ı kabul etmiştir.⁶²⁰

Bu hâdisenin anlatıldığı iki ayet-i kerime şöyledir: *“Sizden kesin söz almıştık. Tur dağına yükselterek tepenize dikmiştik. ‘Allah’a karşı gelmekten sakınanlardan olabilmeniz için, size verdiğimiz Kitap’a kuvvetle sarılın, onda bulunanları hatırd tutun’ demiştik.”*⁶²¹ *“Bir zamanlar dağı İsrailoğullarının üzerine gölge gibi kaldırdık da üstlerine düşecek*

⁶¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1171-1172.

⁶¹⁸ Âl-i İmrân 3/126.

⁶¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/158; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/147; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/537; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/287.

⁶²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5/80.

⁶²¹ el-Bakara 2/63.

sandılar. ‘Size verdiğimi (Kitap’ı) kuvvetle tutun ve içinde olanı hatırlayın ki korunasınız’ dedik.”⁶²²

Abduh, Kur’an-ı Kerim’i anlamaya çalışırken, onun açık ve fasih üslubunun delâlet etmediği ilâve manaların ona yüklenmesinin doğru olmadığını belirttikten sonra buna misal olmak üzere Tûr dağının İsrailoğullarının üzerine kaldırılmasını zikretmiştir. O’nun yorumuna göre Tûr dağının İsrailoğullarının üzerine kaldırılması hadisesini anlatan ayet-i kerimelerden, İsrailoğullarının imana ve Tevrat’ı kabullenmeye zorlandığı manalarını çıkarmak doğru değildir. Çünkü mucizeler zorlayıcı değil, imanı artırıcı his ve vicdan âlemini harekete geçiren bir etkiye sahiptir.⁶²³

Abduh, ayet-i kerimede geçen *netak*/نَتَقْ kelimesinin bir şeyi kendine doğru çekmek, yerinden söküp çıkarmak anlamlarına geldiğini, ancak kelimenin asıl manasının, sarsıntı ve silkeleme olduğunu belirtmiştir. Abduh, kelimenin bu manasından hareketle Tûr dağının İsrailoğullarının üzerine kaldırılması hadisesinin bir tür deprem olabileceğini söylemiştir. O’na göre Tûr dağının yükseltilmesi olayı, İsrailoğullarının iman etmeleri ve Hz. Musa’ya bağlılık sözleşmesi yaptıktan sonra gerçekleşmiştir. İsrailoğullarından söz alınmasından sonra, onlara birçok mucize gösterilmiştir. Onlar bu mucizelerin etkisinde kalarak Tûr dağının üzerlerine düşeceği zannına kapılmışlardır.⁶²⁴

Menâr tefsirine göre Cumhur’un, Allah’ın Tûr dağını kökünden söktüğü ve onların üzerlerine kaldırdığı görüşü ayet-i kerimede ifadeye zıttır. Eğer bu görüş doğru olsaydı Tûr dağının bizzat kendisi İsrailoğullarının üzerine gölge olurdu. Hâlbuki ayet-i kerimede dağ için *gölge gibi* كَأَنَّهُ ظِلَّةٌ ifadesi yer almaktadır. Muhtemelen onlar Tûr dağının yanında iken dağın üzerlerine düşeceğini zannetmeleri, onun sarsıntısından ve sallanmasından dolayı olmuştur.⁶²⁵

Reşîd Rızâ ise, Tûr dağının yükseltilmesinden bahseden “Söz vermeleri (ni takviye) için Tûr’u başlarına diktik de onlara, ‘Baş eğerek kapıdan girin’ dedik, ‘Cumartesi günü sınırı aşmayın’ dedik. Kendilerinden sağlam söz aldık.”⁶²⁶ ayetinin kevnî bir mucizeyi akla getirdiğini, ancak yukarıda zikredilen A’râf suresinin 171. ayetine bakılırsa bu konuda kesin bir nas bulunmadığı kanaati hâsıl olduğunu söylemiştir.⁶²⁷

Elmalılı’ya göre Allah Teâlâ, kendi gücü ve kudretiyle Tûr dağını şiddetle çekerek İsrailoğullarının üzerine kaldırmış ve onlar da dağın gerçekten üzerlerine düşeceğini zannetmişlerdi. Onlar, Tevrat’ın hükümlerine sımsıkı sarılmadıkları müddetçe Tûr dağının

⁶²² el-A’râf 7/171.

⁶²³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû l-Menâr*, 1/282.

⁶²⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû l-Menâr*, 1/282.

⁶²⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû l-Menâr*, 1/284; 9/324.

⁶²⁶ en-Nisâ 4/154.

⁶²⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû l-Menâr*, 6/13.

tepelerine düşeceğine öylesine inanmışlardı ki, sanki dağ düşmüş de altında kalmışlar gibi korku ve acı çekmişler, hemen yerlere kapanmışlardı. Elmalılı'nın yorumuna göre Allah Teâlâ, adeta İsrailoğullarına, size verdiğimiz kuvvetle tutun, gönderdiğimiz kitaba ciddiyetle, samimiyetle, bütün zorluklara katlanarak, azimle sarılın, onu sımsıkı tutun mesajını vermiştir. Ayrıca Yüce Allah, onlara meydan okuyarak, üzerlerine indirmekte olduğu bu dağ, bu korkunç mucizeyi elleriyle tutmaya, güçleri yeterse bunu engellemeye çağırmıştır.⁶²⁸

Elmalılı, Tevrat'ın hükümlerinin çetin olduğu için bu hükümleri yerine getirmenin İsrailoğullarına ağır geldiğini bundan dolayı bu hükümlere karşı geldiklerini söylemiştir. Allah da Tûr'u üzerlerine kaldırmak suretiyle onları bu hükümleri kabul etmeye zorlamıştır. Onlar da bu zorlama sonucunda secdeye kapanmışlardır. Elmalılı'ya göre, Allah'ın emrini tanımayan ve O'nun koyduğu ahkâm ile mücadele etmek isteyenler, Hz. Musa'nın mucizesi gibi bir mucize görmeseler de yeryüzünde meydana gelen büyük tabiat olayları, zelzeleler, volkanlar göklerin ve yerin melekûtu elinde olan Allah tarafından bir uyarıdır. Elmalılı'ya göre bütün tabiat olayları, beşerin isyanına bir ceza niteliğinde olmasa da her tabiat olayı insanın hayatını yakından ilgilendirdiği için insan bu olaylara ibret nazarıyla bakmalıdır.⁶²⁹

Görüldüğü üzere, Tûr'un İsrailoğullarının üzerine yükseltilmesi hadisesine, Menâr tefsirinin yaklaşımı mucize değil, bir tabiat olayı/zelzele olabileceği şeklindedir. Elmalılı ise, bu hadisenin İsrailoğullarına özel bir mucize olduğunu kabul etmiştir. Deprem, zelzele, sel baskını gibi diğer tabiat olaylarının da insanlara uyarıcı etkisinin bulunduğunu söylemiştir. Kur'an-ı Kerîm'de Tûr dağının yükseltilmesi hadisesine özel vurgu yapılması, bu olayın diğer tabiat olaylarından farklı olduğunu akla getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Elmalılı'nın yorumunun Kur'an-ı Kerîm'in mesajına daha uygun olduğu söylenebilir.

Ayrıca Menâr tefsirinde Tevrat'taki bilgilere benzer yorumların yer alması da, Tevrat'ın söz konusu yoruma etkisinin olabileceğini akla getirmektedir.⁶³⁰

3.1.6. İsrailoğulları'nın Allah'ı Görme Talepleri ve Yıldırım Çarpması

Müfessirlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın bu dünyada görülemeyeceği, ahirette ise müminler tarafından görüleceği görüşündedir. İsrailoğullarının, Hz. Musa'ya inanmaları için

⁶²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2321.

⁶²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2321.

⁶³⁰ Konu Tevrat'ta şu şekilde ele alınmaktadır: "Üçüncü günün sabahı gök gürledi, şimşek çaktı. Dağın üzerinde koyu bir bulut vardı. Derken çok güçlü bir boru sesi duyuldu. Ordugâhta herkes titremeye başladı. Musa, halkın Tanrı'yla görüşmek üzere ordugâhtan çıkmasına öncülük etti. Dağın eteğinde durdular. Sina dağının her tarafından duman tütüyordu. Çünkü Rab, dağın üstüne ateş içinde inmişti. Dağdan ocak dumanı gibi duman çıkıyor, bütün dağ şiddetle sarsılıyordu..." Bkz. Mısır'dan Çıkış 19/16-22.

Allah'ı görmeyi şart koşmaları, yıldırım çarpması sonucunda ölmelerine sebep olmuş ve Allah daha sonra onları tekrar diriltmiştir.⁶³¹

Konuyu anlatan ayet-i kerimeler şöyledir: “Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz.”⁶³² Menâr tefsirinde Allah'ın görülmesi meselesinde, uzun uzadıya bu konudaki görüşler aktarılmış, ilk bakışta rüyetin gerçekleşmeyeceğini bildiren ayetlerin, gerçekleşeceğini bildiren ayetlerden daha açık olduğu savunulmuştur. Allah'ı görmenin mümkün olmayacağına şu ayet-i kerimeler delil getirilmiştir:⁶³³

“Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca, Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim! dedi. (Rabbi): Sen beni asla göremezsin.⁶³⁴ Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin! buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim.”⁶³⁵

“Gözler O'nu göremez,⁶³⁶ hâlbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pekiyi bilen, her şeyden haberdar olandır.”⁶³⁷

Allah'ın müminler tarafından ahirette görüleceğine delil getirilen şu ayetler de zikredilmiştir: “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O'nu görecektir).”⁶³⁸

Ancak Menâr tefsirinde bu ayetlerin Allah'ın görüleceğine kesin bir şekilde delâlet etmediği savunulmuştur. İddia edilen bu görüşe göre, ayet-i kerimede zikredilen *nazıra* نَظَرًا (bakan kişi) kelimesinin Kur'an-ı Kerim ve Arap dilinde *intizar* (beklemek) manasında kullanımı delil gösterilmiştir. Şu ayet-i kerimeler örnek olarak zikredilmiştir:

“Onlar, birbirleriyle çekişip dururken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar.”⁶³⁹ “(Fakat onlar), Onun tevilinden başka bir şey beklemiyorlar.”⁶⁴⁰ “Onlar, ille

⁶³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/466; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/518-520; 30: 730; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/264; 8/279.

⁶³² el-Bakara 2/55-56.

⁶³³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/117.

⁶³⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun bu âyet hakkında derste yapmış olduğu mülâhaza şöyledir: “Beni asla göremezsin.” ayetinin anlamı “beni görmeye tahammül edemezsin” demektir. Nitekim ayetin devamında, Allah'ın dağa tecelli edip de dağın paramparça olması, Hz. Musa'nın dağın parçalanmasına tahammül edemeyip bayılması dünyada dünya gözüyle görülemeyeceğinin bir ifadesidir.

⁶³⁵ el-A'râf 7/143.

⁶³⁶ Nasrullah Hacımüftüoğlu bu ifade ile alakalı ders esnasında şu yorumu yapmıştır: “Ayet ‘her göz O'nu görmez.’ anlamındadır. Şu hâlde bazı gözler O'nu görür. Bu da sonuç olarak şu demek olur: Allah'ı görmenin şartı cennete girmiş olmaktır. Cennete giremeyenler zaten O'nu göremeyecektir.

⁶³⁷ el-En'am 6/103.

⁶³⁸ el-Kiyâme, 75/22-23.

*de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler? Hâlbuki iş bitirilmiştir. (Allah nizamı artık değişmez.) Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür.”*⁶⁴¹

Menâr tefsirinde bu ayetler delil getirildikten sonra, nakledilen bir rivayete göre, Mücahid'in نَاطِرَةٌ /nâziratün (bakacaklar, görecekler) kelimesini tentezîrû's-sevâbe/تَنْتَظِرُ الثَّوَابَ (sevabı bekliyorsun) diye tefsir ettiği aktarılmıştır.⁶⁴²

Menâr tefsirinde rüyet konusunda birleştirici bir yaklaşım olarak Allah'ın mahlûkatına benzememesi kaydıyla ahirette görülmesi aklen imkânsız değildir. Bu manada imkânsız olsaydı, zaten konu üzerinde ihtilaf olmazdı. Neticede Menâr tefsiri, rüyetin gerçekleşmeyeceğini daha kuvvetli görmekle birlikte, gerçekleşeceğini de tamamen muhal görmemektedir.

Muhammed Abduh, yukarıda zikredilen Bakara suresinin 56. ayetinin tefsirinde, İsrailoğullarını yıldırım çarpması olayını, yerin yarılması sonucu bazılarının toprak altında kalması, bazılarının ise toprağın yarılmasıyla ortaya çıkan elektrik akımına kapılarak ölmeleri şeklinde açıklamıştır. O'nun görüşüne göre, meydana gelen bu olayları, İsrailoğulları yıldırım çarpması olarak adlandırıyorlardı. İsrailoğulları'nın bir kısmı azabın bu çeşidiyle ölürken geriye kalanlar da onları izliyorlardı.⁶⁴³

Abduh'a göre İsrailoğulları, şımarıklıklarından dolayı sadece yıldırım çarpmasıyla sarsılmamış, bundan sonra birçok salgın hastalıklarla da karşı karşıya kalmışlardı. Hem yıldırım çarpmasıyla hem de salgın hastalıklar sebebiyle İsrailoğullarından birçokları ölmüş ve sayıları azalmıştı.⁶⁴⁴

Abduh, bu hadiselerden sonra İsrailoğulları arasında ölüm oranlarının yükselmesi nedeniyle nüfuslarının azaldığını, bundan dolayı soylarının ve nesillerinin kesileceği endişesine kapıldıklarını belirtmiştir. O'na göre ayet-i kerimede geçen, “...Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz.”⁶⁴⁵ ifadesinden kasıt onların öldürölüp mucizevî bir şekilde tekrar diriltilmesi değil, nesillerinin tekrar çoğaltılmasıdır. Yüce Allah, nüfuslarını çoğaltmış ve daha önce atalarının başlarına gelen musibetleri dikkate alsınlar, onların işlemiş oldukları hataları yapmasınlar diye onları ikaz etmiştir.⁶⁴⁶

⁶³⁹ Yâsîn 36/49.

⁶⁴⁰ el-A'râf 7/53.

⁶⁴¹ el-Bakara 2/210.

⁶⁴² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/117.

⁶⁴³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/266-267.

⁶⁴⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/270.

⁶⁴⁵ el-Bakara 2/55-56.

⁶⁴⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/267.

Elmalılı, Allah'ın dünyada inananlar tarafından kesin olarak bilindiği gibi, ahirette de kesin olarak görüleceği görüşünü beyan etmiştir. Elmalılı'ya göre A'râf suresinin 143. ayetinde geçen “*sen beni asla göremezsın.*” / لَنْ تَرَانِي ifadesinden fena âleminin sona erip beka âleminin başladığı ahirette Allah'ın müminler tarafından görülemeyeceği anlamının çıkarılması doğru değildir.⁶⁴⁷

Elmalılı'ya göre âlimlerin büyük çoğunluğunun ifade ettiği gibi Kıyâme suresinin 23. ayetinde geçen (نَاطِرَةً) kelimesinin *görme* manasında anlaşılması gerekir ki bu mana ahirette müminlerin Allah'ın cemalini göreceğini ispat eder. Elmalılı, “*sen beni asla göremezsın.*”⁶⁴⁸ ibaresini delil göstererek, (نَاطِرَةً) kelimesine de *bekleme* anlamını vererek ahirette müminlerin Allah'ı göremeyeceğini savunan Mûtezile'nin ve Menâr tefsirinin benimsediği görüşü kabul etmemiş ve bunun doğru bir görüş olmadığını söylemiştir. O'na göre, gayesine ulaşmayacak beklemenin neticesi neşe değil, hayal kırıklığı ve üzüntü olacağından söz konusu kelimeye sadece bekleme manası vermek anlamsız olacaktır.⁶⁴⁹

Elmalılı, İsrailoğullarının Allah'ı görmedikçe Hz. Musa'ya iman etmeyeceklerini söyleyince, onları yıldırım çarptığını, şiddetli bir darbeye ve yıkıma maruz kaldıklarını belirtmiştir. Elmalılı, ayet-i kerimede geçen “*...bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı.*”⁶⁵⁰ ifadesinin hal veya atıf cümlesi olduğunu açıklamıştır. Bu ibareden hareketle İsrailoğullarının yıldırım çarpmasının etkisiyle dermanlarının kesildiğini, hareket edemez bir halde, bulundukları yerde bakakaldıklarını, dolayısıyla ölmediklerini söylemiştir. Ancak Elmalılı, “*sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz.*”⁶⁵¹ ayetinin tefsirinde “önceki yıldırım çarpması bir ölüm ise, bu da hakikaten yeniden dirilme demek olacaktır.”⁶⁵² şeklinde bir yorum yaparak yıldırıma yakalanan grubun (70 kişi) ölümünün ve dirilişinin hakiki manada gerçekleşmiş olabileceğine de işaret etmiştir.⁶⁵³

Sonuç olarak Menâr tefsirinde ruyetullah ile ilgili değerlendirmede, Elmalılı'nın aksine Allah'ın ahirette de müminler tarafından görülemeyeceği görüşü savunulmuştur. Hâlbuki ki konuyla ilgili ayet-i kerimeler incelendiği zaman Elmalılı'nın da belirttiği gibi Allah'ın görülememesi bu dünya ile tahdit edilmiştir. Allah'ın ahirette müminler tarafından görüleceği ise gerek yukarıda bahsi geçen Kıyâme suresinin 23. ayet-i kerimesinde gerekse hadislerde beyan edilmiştir.

⁶⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4585-4587.

⁶⁴⁸ el-A'râf, 7/143.

⁶⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5483.

⁶⁵⁰ el-Bakara 2/55.

⁶⁵¹ el-Bakara 2/56.

⁶⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/357.

⁶⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/357.

İsrailoğullarını yıldırım çarpması, ölüp dirilmeleri hâdisesi ise Menâr tefsirinde mucizeden ziyade yer sarsıntısı sonucu oluşan elektriklenme veya başkaca sebeplerle gerçekleşen ölümler olarak tabii sebeplere bağlandığı söylenebilir. Ölümden sonra diriliş ise neslin çoğalması olarak açıklanarak ayetin zahirinden anlaşılmayan iddialar ortaya konduğu görülebilir. Ayrıca Menâr tefsiri bu felâkette, İsrailoğullarının nüfusunu azaltacak kadar çok sayıda insanın öldüğünü savunurken Elmalılı, bu sayıyı yetmişle sınırlandırmıştır. Elmalılı, bu hadiseyi ayetin zahirinden anlaşılan hakiki manada yıldırım çarpması veya sarsıntı, ölümden sonra dirilişi ise neslin çoğalması değil ya felâketten kurtulup durumlarının düzelmesi ya da hakiki anlamda ölüm ve yeniden diriliş şeklinde izah ettiği görülebilir. Aynı zaman ve aynı mekânda İsrailoğullarının hepsinin Hz. Musa'dan Allah'ı görmeyi talep etmeleri mümkün olmadığına göre felâketin sınırlı sayıdaki insanı etkilediği söylenebilir.

3.1.7. Gökten Sofra İndirilmesi

Kur'an-ı Kerîm'de, Havarilerin Hz. İsa'yı tasdik etmeleri, kalplerinin tatmin olması ve indiği gün kendilerine bayram olması için Hz. İsa'dan Allah'ın kendilerine bir sofranın indirilmesini talep ettikleri bildirilmiştir. Hz. İsa'nın duası neticesinde Yüce Allah Havarilerin isteğine şöyle cevap vermiştir: *“Allah da şöyle buyurdu: Onu size mutlaka indireceğim; fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, varlıklar âleminde hiç kimseye etmediğim azabı ona edeceğim.”*⁶⁵⁴ Konuyla ilgili klâsik dönem tefsir kaynaklarında genel görüşün, Hz. İsa'nın duası neticesinde bahsedilen sofranın Havarilere indirildiği istikametinde olduğu görülebilir. Bu kaynaklarda, Havarilerin Hz. İsa'ya inanıp inanmadıkları, sofrada hangi yiyeceklerin bulunduğu, ziyafetin kimlere verildiği ve ne kadar devam ettiği gibi ayrıntılı yorumlara da rastlanabilir.⁶⁵⁵

Reşîd Rızâ, Havarilerin Hz. İsa'ya iman etmediklerini savunanların görüşünü eleştirmiş, bu görüşün Kur'an'la çelişmekte olup İncil'deki kıssa ile uyum içinde olduğunu iddia etmiştir. O'nun iddiasına göre, Havariler, Hz. İsa'nın az miktardaki yiyeceği birçok kişiye yedirdiğini görünce O'na: *“Peki öyleyse, görüp sana inanmamız için nasıl bir alamet gerçekleştiriyorsun? Sen nasıl bir iş yapıyorsun?”*⁶⁵⁶ diye sormaları üzerine, Hz. İsa da *“siz beni gördünüz ama bana inanmadınız.”*⁶⁵⁷ diye cevap vermiştir. İncil'deki diyalog Havarilerin iman etmedikleri halde O'nu denemek için gökten sofranın indirilmesini istedikleri görüşünde olanlarla benzeşmektedir. Reşîd Rızâ, Havarilerin iman sahibi olmadıkları

⁶⁵⁴ el-Mâide 5/112-115.

⁶⁵⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 11/224-225; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/649-652; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 3/225.

⁶⁵⁶ Yuhanna 6/30.

⁶⁵⁷ Yuhanna 6/36.

görüşüne katılmadığını belirterek şu ayetleri delil getirmiştir: ⁶⁵⁸ “İsâ, onlardaki inkârcılığı sezince: Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dedi. Havariler: Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız; Allah’a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız, cevabını verdiler.”⁶⁵⁹ “Ey iman edenler! Allah’ın yardımcıları olun. Nitekim Meryem oğlu İsa Havarilere: ‘Allah’a (giden yolda) benim yardımcıları kimdir? demişti. Havariler de: Allah (yolunun) yardımcıları biziz’ demişlerdi. İsrailoğullarından bir zümre inanmış, bir zümre de inkâr etmişti. Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik. Böylece üstün geldiler.”⁶⁶⁰

Reşîd Rızâ, selef müfessirlerin gökten bilfiil sofraya inip inmediği noktasında ihtilaf ettiklerini açıklamıştır. O’na göre sofranın indiğini kabul edenler de sofradaki yemeğin çeşidi ve bunun bir mucize olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Reşîd Rızâ, bu konudaki rivayetlerin hiçbirinin isnadının sahih olmadığını özellikle vurgulamıştır.⁶⁶¹

Reşîd Rızâ’nın görüşüne göre, gökten sofraya indirilmesi, çölde İsrailoğullarına inen taşların üzerinden ve ağaç yapraklarından topladıkları kudret helvası gibi bir şey olabilir.⁶⁶² Kudret helvası, çiğ gibi gökten inen, tutkala benzer bir şekilde insanın eline yapışan elastiki bir yiyecektir. Bal misali, taşların, kayaların ve ağaçların üzerine sıvı bir madde halinde yağar. Daha sonra kuruyup katılaşır, halk da onu bulunduğu yerden toplar ve besin maddesi olarak kullanır.⁶⁶³ Menâr tefsirinin bu beyanlarından gökten sofraya indirilmesini, bir tabiat olayı ile açıklama gayreti olarak nitelendirmek mümkündür.

Reşîd Rızâ, gökten sofraya indirilmediğini savunan müfessirlerin de bulunduğu işaret ettikten sonra kendi görüşünü şöyle açıklamıştır: “Meryem oğlu İsâ şöyle dedi: Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofraya indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bayram olsun.”⁶⁶⁴ ifadesinden “bizim için bayram yemeği olsun” manası kastedilmiş olabilir. Reşîd Rızâ’ya göre ayet böyle yorumlandığında Hristiyanların kutladığı bir bayram olan ve az miktarda balık ve ekmeğin birçok kimseye yedirildiği Paskalya Bayramı olarak anlaşılabilir. Reşîd Rızâ, Yuhanna İncilinde geçen bir kıssa ile Mâide suresinde geçen gökten sofraya indirme hadisesi arasında benzerlik olduğunu söyleyerek söz konusu kıssanın köklerinin Hristiyan kaynaklarda olabileceğini söylemiştir.⁶⁶⁵ Bu görüşünü teyit etmek için Yuhanna incilinde yer alan şu ifadelerle yer vermiştir: “İsâ bundan sonra, Taberiye de denilen Celile Gölünün karşı

⁶⁵⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 7/217-218.

⁶⁵⁹ Âl-i İmrân 3/52.

⁶⁶⁰ es-Sâff 61/14

⁶⁶¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 7/214.

⁶⁶² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 7/214.

⁶⁶³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/268.

⁶⁶⁴ el-Mâide 5/11.

⁶⁶⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 7/216; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 212.

yakasına geçti. Onun hastalar üzerinde gerçekleştirdiği alametleri gören büyük bir kalabalık peşinden geliyordu. Bunun üzerine İsa bir dağa çıktı; orada öğrencileriyle oturuyordu. Yahudilerin Fısıh Bayramı yakındı. Bu sırada, İsa başını kaldırıp büyük bir kalabalığın kendisine doğru geldiğini gördü. Filipus'a, 'Bu insanları doyurmak için nereden ekmek alacağız?' dedi. Ancak, onu denemek için böyle diyordu; çünkü aslında kendisi ne yapacağını biliyordu. Filipus şöyle cevap verdi: 'Her biri bir lokma yese, iki yüz dinarlık ekmek bile yetmez.' Öğrencilerinden biri, Simun Petrus'un kardeşi Andreas, İsa'ya şöyle dedi: 'Burada beş arpa ekmeğiyle iki küçük balığı olan bir çocuk var. Fakat bu kadar insan için bu nedir ki?' İsa, 'Halk yemek yiyecek gibi otursun' dedi. Orası çayırılık bir yerdi ve hepsi yere oturdular. Yaklaşık beş bin erkek vardı. İsa ekmekleri aldı, şükretti ve yere oturmuş olan halka dağıttı; aynı şekilde o balıklardan da istedikleri kadar dağıttı."⁶⁶⁶

Reşid Rızâ'nın yorumuna göre, sofrâ ile ilgili İncil'de yer alan kıssanın ilk bölümü Havarilerin maddî (somut) anlamda bir sofrâ (daha önce bu sofradan maksadın kudret helvası olabileceği görüşü belirtilmişti) ile karşılaştığını göstermektedir. Bu hadise, Yahudilerin ve Hristiyanların ortak kutladıkları, Fısıh (Hamursuz) bayramında gerçekleşmiştir. Hristiyanlar bugünü *Kominyon ayini* ismiyle Mesih'in adına ekmek yiyip şarap içerek kutlamaktadırlar. Reşid Rızâ'ya göre, İncil'deki bu kıssa Allah'ın Havarilerin istediği sofrayı indireceğini ifade eden Mâide suresinin 115. ayetinin Hristiyanlar nezdinde bir varlığının olduğunu göstermektedir.⁶⁶⁷

Reşid Rızâ, İncil'de yer alan kıssanın bir bölümünü de manevî bir sofranın indirildiğine delil göstermiştir: "Gelip geçici yiyeceği değil, sonsuz yaşam getiren kalıcı yiyeceği kazanmak için çalışın. Bunu size İnsanoğlu verecektir. Babamız Tanrı da onu onayladığını göstermek üzere mühürünü basmıştır. O zaman ona şöyle dediler: 'Tanrı'nın istediği işleri yerine getirmek için ne yapalım? İsa, 'Tanrı'nın istediği iş, O'nun gönderdiği kişiye iman etmenizdir' diye cevap verdi. Onlar da şöyle karşılık verdiler: 'Peki öyleyse, görüp sana inanmamız için nasıl bir alamet gerçekleştiriyorsun? Sen nasıl bir iş yapıyorsun? Atalarımız çölde man yemişlerdi; yazıldığı gibi, Tanrı 'Onlara yemeleri için gökten ekmek göndermişti.' İsa, onlara şöyle dedi: 'Gerçek şu ki, gökten gelen ekmeği size veren Musa değildi; size gökten gerçek ekmeği gönderen Babamdır. Çünkü Tanrı'nın gönderdiği ekmek, gökten inip dünyaya yaşam veren kişidir.' Onlar da İsa'ya, 'Efendimiz, bize bu ekmeği her zaman ver' dediler. İsa şöyle karşılık verdi: Hayat ekmeği benim. Bana gelen artık acıkmaz ve

⁶⁶⁶ Yuhanna, 6:1-11.

⁶⁶⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 7/217.

bana iman eden artık susamaz. Fakat ben size dedim ki, siz beni gördünüz, ama bana inanmadınız.”⁶⁶⁸

Elmalılı, Havarilerin Hz. İsa’ya imanları noktasında “*Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, donatılmış bir sofraya indirebilir mi?*”⁶⁶⁹ ayetini Allah’ın kudretinden bir şüphe olarak değerlendirmiş ve Havarilerin gerçekten samimiyetle iman etmemiş olduklarına delil göstermiştir. O’na göre bu soruda bir mucize talebi vardır. Mucize talebi aslında Allah’ın gücünü deneme isteği olduğu için küfrün şiarından sayılmıştır. Bundan dolayı müminin mucize talebinde ısrar etmesi caiz olmadığı gibi müminin imanında bir şüpheye işaret eder. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Hz. İsa Havarileri şöyle uyarmıştır: “*Eğer siz gerçekten mümin iseniz Allah’tan korkunuz.*”⁶⁷⁰ Bu ifade ile Hz. İsa, Havarileri Allah’ın kudretini, kendisinin peygamberliğini tasdik konusunda şüpheye işaret edecek, iman ve ihlâslarını bozacak taleplerden uzak durmaları için uyarmıştır.⁶⁷¹

Elmalılı’nın görüşüne göre, Hz. İsa’nın ikazı üzerine Havarilerin özür anlamına gelebilecek şu ifadelerine yer verilmiştir: “*...İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz yatışsın. Senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona, (gözü ile) görmüş şahitlerden olalım...*”⁶⁷² Elmalılı, Havarilerin bu sözlerine istinaden Hz. İsa’nın Allah’a dua ederek O’nun birliğine, kendisinin peygamberliğine delil, indiği gün öncekilere ve sonrakilere bayram olacak bir sofraya indirmesini talep etmiştir. Hz. İsa, Havarilerin isteklerini meşru görerek Allah’tan böyle bir talepte bulunmuştur.⁶⁷³

Elmalılı, sofranın inmesi noktasında üç görüş nakletmiştir. Birinci görüşe göre, - Elmalılı çoğunluğun görüşü olduğunu ifade etmektedir - sofraya inmiştir ve bu sofrada, kızarmış balık, her türlü sebze, bal, zeytin ve tereyağı gibi besin maddeleri bulunuyordu. Hz. İsa Havarilerden sofradaki nimetlerden yemelerini, şükretmelerini istemiş ve onlara şükretmeleri halinde Allah’ın lütfunun devam edeceğini söylemiştir. Ancak onlar mucize isteklerine devam etmişler, hatta balık, gözlerinin önünde diriltirilip tekrar eski haline çevrilmiştir. Daha sonra sofraya kaldırılmış, Hz. İsa’nın kavmi arasında isyan edenler olmuş ve bunlar maymun ve domuzlara çevrilmiştir. Sofra Pazar günü indiği için Hristiyanlar bu günü bayram edinmişlerdir. İkinci görüşe göre, sofraya kırk gün, gün aşırı inmiş, fakir, zengin, güçlü, zayıf, küçük, büyük herkes bir araya gelip sofradan yemişlerdir. Sonra Allah Teâlâ, sofranın zenginlere ve sağlamlara değil de fakirlere ve hastalara tahsis edilmesini emredince insanlar ihtilafa düşmüş

⁶⁶⁸ Yuhanna, 6:27-36.

⁶⁶⁹ el-Mâide 5/112.

⁶⁷⁰ el-Mâide 5/112.

⁶⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1845.

⁶⁷² el-Mâide 5/113.

⁶⁷³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1846.

ve aralarından bir kısmı maymun ve domuza dönüştürülmüştür. Üçüncü görüşe göre, Allah sofrayı indirmeyi “...*Ben onu size şüphesiz indireceğim; ama bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, kâinatta hiçbir kimseye etmediğim azabı ona edeceğim!*”⁶⁷⁴ şartına bağlayınca Havariler istiğfar edip bu isteklerinden vazgeçmişlerdir.⁶⁷⁵

Elmalılı, Cumhur’un da görüşü olan sofranın indiğini kabul eden birinci görüşü tercih ettiğini açıkladıktan sonra bu kıssanın Kur’an-ı Kerim’de yer almasının hikmetine de değinmiştir. Buna göre, bedenın gıdaya ihtiyacı olduğu gibi ruhun hakiki bilgiye ihtiyacı vardır. Bu kıssanın Hz. Peygamber ve Müminlere hatırlatılmasının hikmeti Hz. İsa’nın sofrasının İslâm’ın sofrası için bir ibret meseli olmasıdır. Böylece, “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim.*”⁶⁷⁶ ilahî hitabı gereği İslâm’ın sofrasının İsa’nın sofrasından daha büyük ve sorumluluğunun daha ağır olduğu anlaşılabılır.⁶⁷⁷

Havarileri iman yönünden değerlendirirken Reşid Rızâ’nın Mümin olduklarını savunduğu, Elmalılı’nın ise en azından şüphe içerisinde oldukları görüşünü benimsediği ve bunun için her iki müfessirin bu konuda farklı görüşte oldukları sonucuna varılabilir. Bu konuda, Hz. İsa Havarileri uyarmadan önce onların bir şüphe ve tereddüt içerisinde olduğu, ancak Hz. İsa’nın uyarısından ve sofranın indirildikten sonra samimi bir şekil iman ettikleri söylenebilir.

Reşid Rızâ, bir taraftan Havarilerin Hz. İsa’ya iman etmediğini savunanların görüşünü İncil’deki kıssa ile benzeştiği için eleştirirken diğer taraftan sofranın inip inmediği konusunda İncil’den deliller getirmiştir. Bu tutumun kendi içinde çelişki arz ettiği görülmektedir.

Kıssada sofranın indirileceğini vurgulayan ifade yer aldığı halde, Reşid Rızâ’nın iddia ettiği gibi sofranın kudret helvası anlamında kullanılması için daha açık harici bir delile ihtiyaç vardır. Böyle bir delil ise bulunmamaktadır. Bu kıssayı anlamak için Reşid Rızâ’nın yaptığı gibi İncil’deki hikâyeye ihtiyacın olmadığı da vurgulanması gereken bir gerçektir.

Abduh, Kur’an kıssaları açıklanırken usul olarak fazla detaya inmeden Kur’an’ın verdiği bilgilerle iktifa edilmesi, harici nakillere güvenilmemesi gerektiğini savunmuştur. Karanlık dönemler diye adlandırılan dönemlere ait bilgiler, ancak uzman kimseler tarafından araştırma ve inceleme sonucunda ortaya çıkarılabilirse güvenilir hale geleceğini söyleyen Abduh, tefsir kitaplarında güvenilir olmayan bir hayli rivayetin mevcut olduğunu

⁶⁷⁴ el-Mâide 5/115.

⁶⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1847-1848.

⁶⁷⁶ el-Mâide 5/3.

⁶⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/3.

vurgulamıştır. Bu tür kıssaların asla mesnet kabul edilmemesi gerektiğini ve Kur'an'ın naklettiği hususlarla örtüşen sahih rivayetlerin kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁸

Menâr Tefsirinin bir başka yerinde Abduh, tefsir âlimlerinin birçoğunun eserlerini uydurma rivayetlerle, kıssalarla, İsrailiyatla dolduklarını iddia ederek bunu acı bir gerçek olarak nitelendirmiştir. O'na göre, bu rivayetlerin çoğunluğu Yahudi kanalıyla gelmiş, muhaddislerin de uydurma olarak nitelendirdikleri bu uydurma haberleri Kur'an'ın tefsirinde kullanılmıştır.⁶⁷⁹

Menâr Tefsirinde İsrailiyat'a karşı titiz görüşler sergilenirken Reşîd Rızâ'nın, sofranın inmesinin Hristiyan kaynaklarda kökeninin bulunduğunu iddia etmesi ve Kur'an-ı Kerîm'in bu konuda verdiği malumatla, Yuhanna İncil'inde geçen hikâyeyi uzlaştırmaya çalışması kendi içinde tutarsızlık barındırdığı söylenebilir. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılmasında İsrailiyat'ı kullandıkları için klasik dönem müfessirlerini sert bir şekilde tenkit ettiği halde, kendisinin bu konuda Yuhanna incilinden faydalanmasının izah edilebilecek bir yönü bulunmamaktadır.

3.1.8. İsrailoğullarından Bir Maktulün Diriltilmesi

Tefsir kaynaklarında yer alan genel görüşe göre, İsrailoğullarından bir kişi öldürülmüş fakat katil bulunamamıştı. Bunun üzerine Allah Teâlâ suçlunun bulunabilmesi için bir ineğin kesilmesini ve bir parçasıyla maktule vurulmasını emretmişti. Bu emir yerine getirilince maktul dirilip katilini söylemiş ve tekrar ölmüştür.⁶⁸⁰

Kıssayı anlatan ayet-i kerimeler şöyledir: “*Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız. Hâlbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır. ‘Haydi, şimdi (öldürülen) adama, (kesilen ineğin) bir parçasıyla vurun’ dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size ayetlerini gösterir.*”⁶⁸¹

Menâr tefsirinin yorumuma göre bu ayetler, Tevrat'ta yer alan İsrailoğullarıyla ilgili bir hükmü hatırlatmaktadır. Bu hükme göre, bir yerleşim biriminin yakınlarında bir ceset bulunur da onu öldüren katil bulunamazsa orada yaşayan insanlar, bir inek keser ellerini yıkar ve bu dini merasimi tüm ayrıntılarıyla yerine getirirlerdi. Merasime katılanların cinayetle bir

⁶⁷⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/287-288.

⁶⁷⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/146.

⁶⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/229; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/495; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 3/553; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 164-165.

⁶⁸¹ el-Bakara 2/72-73.

ilişkisi olmadığı kabul edilir ve cinayet, merasime katılmayanların üzerine kalırdı. Bu hüküm günümüzdeki Tevrat'ta da aynen yer almaktadır.⁶⁸²

Menâr'daki yoruma göre, ineğin bir parçasıyla maktule vurulur vurulmaz ölünün dirilip “beni kardeşim öldürdü” beyanı ve buna benzer rivayetler dikkate değer değildir. Çünkü ayet, nas itibariyle hâdisenin özetini bile vermezken, olayın ayrıntılarını bu ayetten çıkarmak mümkün değildir. Ayette yer alan “böylece Allah ölüleri diriltir.”⁶⁸³ ifadesi herhangi bir cana kıyılması durumunda akacak kanın önlenmesi anlamına gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle Allah bu hükümleri koyarak birçok insanın ölmesinin önünü kesmiştir. Menâr tefsirine göre buna benzer ifadeler şu ayetlerde de yer almaktadır: ⁶⁸⁴ “...Her kim bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur...”⁶⁸⁵, “Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.”⁶⁸⁶

Elmalılı, bu hadisyle ilgili bir rivayete yer vermiştir. Bu rivayete göre, İsrailoğullarının içinde, yaşlı ve gayet zengin bir adam varmış, bu adamın bir oğlu ve birçok da yeğenleri bulunuyormuş. Yeğenler bu zengin amcanın mirasına konmak için onun tek oğlunu gizlice öldürmüşler, sonra da cenazesini kapının önüne koyarak bağırıp çağırmaya ve görünürde katilini aramaya, cinayeti başkasının üzerine atmaya kalkışmışlardır. Katilin bulunamaması sebebiyle de toplumda büyük bir fitne çıkmıştı.⁶⁸⁷ Toplumda fitnelerin önlenmesi için Allah, Tevrat'ta olduğu gibi belirli hükümler koymuştur.

Elmalılı, İsrailoğulları maktul hakkında suçu birbirlerine atmaya devam ederken Allah'ın onlara, kurban edilmiş olan ineğin bir parçasıyla maktule vurmalarını emrettiğini söylemiştir. Elmalılı'nın izahına göre, kurban edilen ineğin bir parçasıyla ölüye vurdukları zaman, ölü bir hayat eseri gösterip cinayeti işleyenleri haber vermiş ve bu suretle o gizli cinayet meydana çıkmış, münakaşa ve fitne de böylece sona ermiştir. Bu mucize ile Allah onlara ölüleri nasıl dirilttiğini, akla hayale sığmaz bir şekilde nasıl yeniden can verdiğini göstermiştir. İneğin kurban edilme emrinin neticesinde ölülerin dirilişi gösterilmiş ve

⁶⁸² “Tanrınız Rabbin mülk edinmek için size vereceği ülkede, kırdı yere düşmüş, kimin öldürdüğü bilinmeyen birini görürseniz, ileri gelenleriniz ve yargıçlarınız gidip ölünün çevredeki kentlere olan uzaklığını ölçsünler. Ölüye en yakın kentin ileri gelenleri işe koşulmamış, boyunduruk takmamış bir düve alacaklar. Düveyi toprağı sürülmemiş, ekilmemiş ve içinde sürekli akan bir dere olan bir vadiye getirecekler. Orada, dereye düvenin boynunu kıracaklar. Levili kâhinler de oraya gidecek. Çünkü Tanrınız Rab, onları kendisine hizmet etsinler, O'nun adıyla kutsasınlar diye seçti. Kavga, saldırı davalarına da onlar bakacak. Ölüye en yakın kentin ileri gelenleri, dereye boynu kırılan düvenin üzerinde ellerini yıkayacaklar. Sonra şöyle bir açıklama yapacaklar: ‘Bu kanı ellerimiz dökmedi, kimin yaptığını gözlerimiz de görmedi. Ya Rab, kurtardığın halkın İsrailileri bağışla. Halkını dökülen suçsuz kanından sorumlu tutma. Böylece kan dökme günahından bağışlanacaklar. Rabbin gözünde doğru olanı yapmakla, suçsuz kanı dökme günahından arınacaksınız’. Bkz. Yas. 21:1-9.

⁶⁸³ el-Bakara 2/73.

⁶⁸⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/291.

⁶⁸⁵ el-Mâide 5/32.

⁶⁸⁶ el-Bakara 2/179.

⁶⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/386.

İsrailoğulları tarafından şahit olunan büyük bir mucize ortaya çıkmıştır. Allah Teâlâ, böylece akılların almayacağı yollarla da ölüleri diriltebileceği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Ölümden sonra dirilmeyi idrak edemeyenlere Allah Teâlâ canlı delil olmak üzere bakara kıssası gibi mucizeler göstermiştir.⁶⁸⁸

Sonuç itibariyle Menâr tefsiri, yukarıda aktarılmaya çalışılan kıssayı, Tevrat'ta cari olan bir hükümle irtibatlandırarak açıklamaya çalışmış, söz konusu hadiseyi olağan üstü olmaktan çıkarmış ve İsrailoğullarının normal bir ritüeli olarak yorumlamıştır. Elmalılı ise bu hadisenin bir mucize olduğunu ve tarihi bir kargaşayı önlemenin yanı sıra, Allah'ın yeniden hayat vermesinin insanın hayal dünyasını aşan şekillerde gerçekleşebileceğinin mesajını da verdiğini belirtmiştir. İsrailiyattan uzak ve sahih yorumun da bu olduğu söylenebilir. Çünkü Kur'an'da yer alan kıssaya göre, Hz. Musa'nın emretmesine rağmen İsrailoğulları ineği kesmemek için direnmiştir. Direnmelerinin sebebi katilin kesin bir şekilde ortaya çıkacağından dolayı olabilir. Allah'ın dilemesi ile maktulün diriltilerek katilini söylemesi, mucizevî bir olayla gerçekleşmiş olabilir.

3.1.9. Bakara 243 ve 259. Ayetlerinde Yer Alan Yeniden Dirilişin Mahiyeti Üzerindeki Yorumlar

Bakara 243. Ayette yer alan kıssada, sayıları binlerle ifade edilen bir kavmin ölüm korkusundan dolayı vatanlarını terk etmesi sonucu Allah'ın onları öldürüp tekrar dirilttiği bilgisi bulunmaktadır. Klasik müfessirlerimizin bu kıssa hakkında genel anlamda yaptıkları yorumlara göre, İsrailoğullarından sayıları binleri bulan bir topluluk, salgın hastalık sebebiyle veya savaş korkusuyla canlarını kurtarabilmek için yaşadıkları beldeyi terk etmiştir. Ancak bu kaçıışları onları ölümden kurtaramamış, Allah onları yine de öldürmüş ve öldürdükleri bölgeye giren peygamberleri Zülkifl'in duası üzerine mucizevî bir şekilde tekrar diriltilmişlerdir.⁶⁸⁹

Ayet-i celile şöyledir: *“Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah onlara ‘Ölün!’ dedi (öldüler). Sonra onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lütfkârdır. Lâkin insanların çoğu şükretmez.”*⁶⁹⁰

Reşîd Rızâ, yukarıda zikredilen ayetle ilgili İsrailiyat kaynaklı pek çok rivayetin bulunduğunu, bu ayetin tefsirinin hikâyecilerden ve vehim sahiplerinden değil hocası Abduh'tan öğrenilmesi gerektiğini söylemiştir. Abduh, asılsız olduğunu söylediği rivayetlere veba salgını nedeniyle bir kasabadan kaçanları örnek verir. Bu rivayete göre, kasabadan

⁶⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/386-387.

⁶⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/217; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/661.

⁶⁹⁰ el-Bakara 2/243.

kaçanların hepsi helâk olur ve cesetleri çürüyüp toprağa karışır. Daha sonra Hizkil (Zülkifl) Peygamberin gözü önünde Allah'ın izni ile diriltirler.⁶⁹¹

Abduh, savaş emredilen bir kavmin (Zülkifl'in kavmi) savaşı reddedip yurtlarından kaçtıktan sonra Allah'ın onları öldürüp tekrar dirilttiğini anlatan rivayetlerin de gerçeği ifade etmediğini belirtmiş, bu ayette kastedilenin bir mesel olduğunu, hakikatte böyle bir olayın cereyan etmediğini iddia etmiştir. Abduh, bu iddiasına delil olarak, Kur'an'ın ülkelerini terk edip giden bu kimseler hakkında sözün mutlak manada söylediğini, sayı belirtmediğini, hangi kavim ve hangi ülkeden oldukları gibi ayrıntılı bilgiler vermediğini söylemiştir.

Reşîd Rızâ da ayetin nazmından bu olayın mutlaka gerçekleştiği anlamı çıkarılamayacağını, tam aksine ayette geçen tabirin temsilî kıssalar için geçerli olduğunu söyleyerek hocasını desteklemiştir.

Abduh'a göre ayet-i kerimede geçen “ölün” /مُوتُوا/ emri, teşri' (hüküm bildiren) bir emir değil, tekvinî (tabiat kanunları ile ilgili) bir emirdir. Ayette bahsi geçen kavmin ölümünden maksat, düşmanları tarafından baskın düzenlenerek bir kısmının hayatlarına son verilmesi geride kalanların da bağımsızlığını kaybetmesidir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan toplumlar, egemen toplumun emrinde ve onlara boyun eğerek varlıklarını sürdürmeye çalışırlar. Abduh'a göre, egemen toplumların güdümünde yaşayan milletler zamanla varlıklarını kaybetmeye mahkûmdur. Çünkü onların varlığı, kendilerini yenen, galip gelen toplumun varlığıyla kaimdir. Başkaları tarafından ezilen ve zillet altına giren bir toplum âdetâ ölmüştür.

Abduh, ayet-i kerimede zikredilen “sonra da onları diriltti” /ثُمَّ أَحْيَاهُمْ/ ifadesini ise düşmanın tasallutu altında bulunan bir toplumun yeniden bağımsızlığını kazanması ve benliğini elde etmesi olarak tefsir etmiştir. O'nun görüşüne göre, Allah korkak toplumlara dağılmanın, rezilliğin acı sonucunu tattırır ki, izzetin ve saygınlığın değerinin farkına varınsınlar. Bu bilince ulaştıktan sonra, toparlanıp birlik olurlar. Nihayetinde nüfusları artar, kul ve köle olmaktan kurtulup yeniden izzet ve güç sahibi olurlar. İşte ayette de belirtildiği üzere toplumların dirilişi bu şekilde gerçekleşir.

Reşîd Rızâ, hocasının görüşünü destekleyerek hem şahıslar hem de milletler hakkında, manevî ölüm ve manevî dirilişten bahsedilmesinin bir Kur'an üslubu olduğunu söylemiştir. Bu görüşüne delil olarak da şu ayet-i kerimleri örnek vermiştir:⁶⁹² “Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah ve Resulüne uyun. Ve bilin ki, Allah kişi ile onun

⁶⁹¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/360.

⁶⁹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/363.

kalbi arasına girer ve siz mutlaka onun huzurunda toplanacaksınız.”⁶⁹³ “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir.”⁶⁹⁴

Abduh’a göre hem Sünnetullah gereği hem de Kur’an’da yer alan bilgilere göre doğal olan ölüm tekrarlanamaz. O, bu iddiasına şu ayetleri delil getirmiştir: “İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar...”⁶⁹⁵ “Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin derler.”⁶⁹⁶ Abduh, bazı âlimlerin Bakara suresinin sözü geçen 243. ayetinde zikredilen ölümü bir tür sekte, şiddetli baygınlık olarak tevil ettiklerine işaret ederek bu manadaki bir ölüm ile canın bedenden ayrılmayacağını söylemiştir. Abduh, İsrailoğullarının bir takım kıssalarına olayı uyarlayabilmek için Kur’an’ın zorlama tevillere tabi tutulmaması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁹⁷

Ayette yer alan ölüm ve dirilme olayını, Menâr tefsirinin yorumuna benzer şekilde günümüzde sosyolojik açıdan değerlendirenler mevcuttur.

Elmalılı ise, bu ayetin tefsirinde iki rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerden birincisine göre, vaktiyle Irak’ın Vasıt bölgesinde Dâverdân isminde bir kasabada veba hastalığı ortaya çıkmış, halk bundan kaçmak için memleketlerinden kaçmış fakat hepsi ölmüş sonra Allah yine onlara hayat vermiştir. İkinci rivayete göre, İsrailoğullarından, kendilerine cihat emredilmiş olan bir kavim savaştan korkup vatanlarından kaçmışlardır. Bir müddet gittikten sonra Allah, bunları öldürmüş, daha sonra halk ölen insanların etrafını bir duvar ile çevirmişlerdir. Kemikleri çürüdükten sonra Allah Teâlâ Hazkil’i (Zülkifl) oraya göndermiş, bir müddet orada kaldıktan sonra, Allah da bunları ölümden sonra tekrar hayata kavuşturmuştu.⁶⁹⁸

Elmalılı, ayetin bu olaylardan biri veya her ikisi hakkında nazil olduğunu söylemiştir. O’nun görüşüne göre ayetin manası, savaş hadisesine daha münasip gibi görünse de ayette ölüm korkusu mutlak olduğu için gerek veba ve gerekse savaş, her ne sebeple olursa olsun, ölüm korkusuyla Allah’ın hükmünden kaçmak isteyenlerin hepsini içine almaktadır. Taun ve veba gibi salgınlarda herkes bulunduğu yerden kaçmaya kalkışmamalı, savaş gerektiği zaman sayıları binlere ulaşan bir toplum oldukları halde korkup vatanlarından kaçmamalıdır. Elmalılı, vatanlarını müdafaa ve Allah’ın emrini yerine getirmekten kaçınarak, bölük bölük

⁶⁹³ el-Enfâl 8/24.

⁶⁹⁴ el-En’âm 6/122.

⁶⁹⁵ ed-Duhân 44/56.

⁶⁹⁶ el-Mü’min 40/11.

⁶⁹⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 2/364.

⁶⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2/819.

yurtlarını terk eden binlerce kavmin, çok geçmeyip mahvoldukları, perişan oldukları ve sonradan Allah'ın izniyle yine hayat buldukları hakkında insanlık tarihi örneklerle doludur. Allah Teâlâ, bütün bunları hatırlatırken ölümden, Allah'ın hükmünden kaçıp kurtulmanın imkânı bulunmadığını, böyle yapanların, korktuklarına daha çabuk ve daha feci bir şekilde uğrayacaklarını, hatta Allah'ın, dileyince hükmünü yerine getirmek için ölüleri bile dirilteceğini, dolayısıyla, korkmakla kurtulacaklarını zannedenlerin de kurtulamayacaklarını anlatmış, kısaca Allah'ın hükmünden kurtulmak için ne ölümden kaçmanın, ne de ölüme koşmanın akıl işi olmadığını belirtmiştir.⁶⁹⁹

Sonuç olarak Menâr tefsirinin bu kıssayı bir mesel olarak değerlendirdiği ve bu konudaki rivayetleri İsrailiyat olarak nitelendirdiği, Elmalılı'nın ise rivayetlere bağlı kalarak söz konusu kıssanın bir mesel değil, vuku bulmuş bir hadise olduğu görüşünü savunduğu görülmektedir. Metin merkezli bir yorum olduğu için Elmalılı'nın görüşünün daha sağlıklı olduğu söylenebilir. Çünkü öldürme ve diriltme ifadelerini mecazî yönde yorumlamak için kıssada açık bir delil bulunmamaktadır.

Bakara 259'da yer alan kıssaya gelince, ayette şöyle buyrulmaktadır: *“Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)? demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: Ne kadar (ölü) kaldın? O, Bir gün veya bir günden daha az kaldım diye cevap verdi. Allah, şöyle dedi: Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemikler (in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz? Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”*⁷⁰⁰

Tefsir kaynakları, ayet-i kerimede bahsedilen ölümden sonra diriliş hakkında zihninde soru işareti bulunan kişinin (Hz. Üzeyir) Allah tarafından öldürüldüğünü, bedeninin toz toprak olduktan sonra tekrar diriltildiğini, Allah Teâlâ böylece bu kişiye yeniden dirilişi kendi şahsında gösterdiğini kaydetmiştir.⁷⁰¹

Abduh, ayet-i kerimede geçen *“onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı.”*⁷⁰² ifadesini, önceki müfessirlerin herkesçe bilinen ölüm olarak anladıklarını belirtmiştir. Ancak kendisinin bu anlayışa katılmadığını, çünkü burada bahsedilen ölümün bilinenden farklı bir ölüm çeşidi

⁶⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/820.

⁷⁰⁰ el-Bakara 2/2529.

⁷⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/247; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/30; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/688.

⁷⁰² el-Bakara 2/259.

olduğunu iddia etmiştir. Bu ölüm çeşidi de idrak kabiliyetinin, duyuların ve hareket yeteneğinin kaybedildiği halde ruhun bedeni kesinlikle terk etmemesi durumudur. Abduh'a göre burada bahsedilen ölüm, Ashab-ı Kehf üzerinde gerçekleşen ölüm kabilindendir. Ashab-ı Kehf hakkında, "Bunun üzerine biz de o mağarada onların kulaklarına nice yıllar perde koyduk (uykuya daldırdık)." ⁷⁰³ buyrulmaktadır. Abduh bu iki olayın benzerliğine dikkat çekmiş, Ashab-ı Kehf'in ölümünün ruh bedeni terk etmeden gerçekleştiğini, onların duyularının hareketlerinin ve idrak kabiliyetlerinin uzun yıllar dondurulduğunu söylemiştir. ⁷⁰⁴

Reşîd Rızâ da hocasının bu konudaki düşüncesini desteklemekte ve şu ayeti delil getirmektedir: "Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır." ⁷⁰⁵ Reşîd Rızâ'ya göre, "kulaklarına perde koyduk." اَذَانَهُمْ / اَذَانَهُمْ ayetinde, uyku anında ruhların tutulması kastedilir ve bu bir ölüm çeşididir. Ba's ise Allah'ın ölümüne hükmetmediği kimselerin ruhlarını salıvererek uykudan uyandırma anlamına gelir ki, bu da bir çeşit diriltmedir. ⁷⁰⁶

Reşîd Rızâ'ya göre günümüzde, bazı insanların hayatlarını his ve şuurdan yoksun bir şekilde sürdürdüklerine şahit olunmuştur. Reşîd Rızâ, Bakara Suresi'nin 259. ayetinde bahsedilen ölümü, zihinlere yaklaştırmak, böyle bir durumun mümkün olduğunu ispatlayabilmek için örnekler aktarmaya çalışmıştır. Kendisinin okuduğu makalelerde, bir ay, dört buçuk ay gibi uzun süre hiç kesintisiz uyuyan insanların olduğunu öğrendiğini ve bu makalelere göre bir insanın on beş yıl kesintisiz uyuyabileceğini aktarmıştır. Bu bilgilerden hareketle Reşîd Rızâ, bir insanın hayatını, dört buçuk ay veya on beş yıl uyku halinde korumaya kadir olan Allah'ın yüz sene de korumaya kadir olduğunu kaydetmiştir. ⁷⁰⁷

Ölen kişinin yiyecek ve içeceğinin bozulmadan yüzyıl kalmış olmasının Allah Teâlâ'nın kudretinin belge ve alâmetlerden olduğunu söyleyen Reşîd Rızâ, yiyecek ve içecekler içerisinde uzun yıllar geçmesine rağmen bozulmayanların bulunduğu bahsederek böyle bir ihtimale de işaret etmiştir. ⁷⁰⁸

Elmalılı, uyku anında ruhların alınmasını şöyle yorumlamıştır: "Nefis kendini duyan, kendine ve kendindekine vicdanı olan, yani ene şuuruna sahip olan zattır. Teveffî, bir şeyi vâfi olarak yani kâmilten ve tamamıyla almak, selb etmektir. Bundan dolayı ruhun tarafı ilahîden

⁷⁰³ el-Kehf 18/11.

⁷⁰⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/42.

⁷⁰⁵ ez-Zümer 39/42.

⁷⁰⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/42.

⁷⁰⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/42-43.

⁷⁰⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/43.

tamamıyla ahz-ü kabzına teveffî ve ölümüne vefat denilmiştir. Emaneti yerine teslim ile tamamen vefâ etmek gibidir. Nefisler vacibü'l-vücut değildirler. Onun için kendilerine şuurları bizatiha olsa bile lizatiha değildir. Allah'tandır. Allah onları kendilerinden alıp kendilerinden geçirir. Bu mana "*Allah kişi ile kalbi arasına girer.*"⁷⁰⁹ ayetindeki gibidir. İşte nefsin teveffîsi, ölüm ve uyku hallerinde olduğu gibi kendinden geçirilip, akl-ü temyizinin kendisinden alınmasıdır..."⁷¹⁰

Elmalılı'ya göre, helâk edilmiş olan yerleşim yerine giren kişi (meşhur rivayete göre Hz. Üzeyr) hüznü, yardım ister bir vaziyette ve ümitsizlik hali göstererek "*...Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)...*"⁷¹¹ demişti. Mümin kişi için ümitsizlik durumu bir zelle sayıldığından hem ona yardım hem de zellesinin terbiyesi olmak üzere Allah o şahsa, yüz sene süren sürekli bir ölüm vermiştir. Elmalılı'ya göre, henüz genç yaşta olan bu şahsa Allah, yüz yıl boyunca hayat belirtisi vermemiştir. Elmalılı, bu genç şahsın önce uykuya dalıp sonra uykusunda vefat ettiğini belirten bir rivayeti de nakletmiştir. Elmalılı, uzun süre ölü kalan bu kişiye Allah Teâlâ'nın tekrar hayat verdiğini (ba'sü ba'de'l-mevt), ona önceki gibi akıl, anlayış, düşünce ve delillere dayanarak sonuçlara varma yeteneği bahsettiğini kaydetmiştir.⁷¹²

Elmalılı, ayette geçen "*... (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir...*"⁷¹³ ifadesini izah ederken bu kişiyi eceli geldiği için değil, sırf bir ibret vesikası ve insanlara Hakk'ın gücünün görülen bir delili olması için Allah'ın onu öldürüp dirilttiğini beyan etmiştir. Elmalılı'ya göre bu kişinin peygamberlik veya velilikle bir Hak şahidi olması, bilginin tadına açık bir şekilde ulaşması için Allah onu bu kadar uzun bir ölümden sonra insanî, nebatî, hayvanî, şahsî, ruhî ve bedenî hayatların tümünde diriltip ona hayat vermiştir. Ayrıca Elmalılı, yiyecek ve içeceklerin bozulmadan taze kalmasını, aklî izahata başvurmadan Allah'ın kudretinin bir göstergesi olarak açıklamıştır.⁷¹⁴

Menâr tefsirinden anlaşıldığı kadarıyla Abduh ve Reşîd Rızâ, harabe hâlindeki kasabaya giren kişinin yaşadıklarıyla, Ashab-ı Kehf'in yaşadıklarının aynı kabilden olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iki kıssanın (harabe kasabaya giren kişi ve Ashab-ı Kehf) faillerinin olağanüstü bir şekilde ölüp tekrar dirilmediklerini, derin ve uzun bir uyku ile bilinçlerini kaybettiklerini ve uzun bir müddet sonra uyandırıldıklarını iddia etmişlerdir. Abduh ve Rızâ'nın iddialarını ayetin zahirinden anlaşılmayan aşırı bir tevil ve aklileştirme girişimi

⁷⁰⁹ el-Enfâl, 8/24.

⁷¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4128.

⁷¹¹ el-Bakara 2/259.

⁷¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/884.

⁷¹³ el-Bakara 2/259.

⁷¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/885.

olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Abduh, uyku esnasında ruhun bedeni terk etmediği yorumunu yapmıştır ki bu yorum yukarıda verilen Zümer suresinin 42. ayetine muhaliftir. Nitekim Reşîd Rızâ da hocasının bu yorumuna katılmamıştır. Elmalılı'nın ise ayetin zahirinden uzaklaşmadan, söz konusu hadiseyi aklileştirme ihtiyacı hissetmeden, Allah'ın kudretine bağlı olarak gerçekleşen mucizeler türünden kabul ettiği görülebilir.

3.1.10. Dünyanın Yuvarlak Oluşu Üzerindeki Yorumlar

Klasik dönem müfessirlerine göre, Allah Teâlâ önce yeryüzünü içindeki varlıklarla birlikte, sonra göğü yaratmış, sonra da yeryüzünü düzgün bir şekle koymuştur. Yeryüzünden sular çıkarmış, orada otlaklar yaratmış ve oraya, sarsılmaması için dağlar yerleştirmiş ve böylece orayı, insanların yaşayacağı bir yer haline getirmiştir. Şu ayet-i kerimeleri de bu görüşlerine delil getirmişlerdir:⁷¹⁵ “*Ardından yeri düzenleyip döşedi. Kendiniz ve hayvanlarınız için bir faydalanma olmak üzere, yerden suyunu ve otlakını çıkardı ve dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi.*”⁷¹⁶ Müfessirler, bu ayetlerin tefsirinde dünyanın şekli ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.

Abduh ve Reşîd Rızâ, yeryüzünün küre şeklinde yuvarlak yaratıldığı hususunda Kur'an'dan delil getirmeye çalışmışlardır. Bu iki müfessir, “*O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir.*”⁷¹⁷ ayetinin tefsirinde konuyla ilgili olan “*Ardından yeri düzenleyip döşedi.*”⁷¹⁸ ayetini de zikrederek bunun yeryüzünün yuvarlak oluşuna delil olabileceğini iddia etmişlerdir.⁷¹⁹

Abduh ve Reşîd Rızâ'ya göre, yukarıda zikredilen Nâzi'ât suresinin 30. ayetinde geçen *dehâ/دَحَى* fiilinin kökü *dehv/الدَّحْو* mastarından türemiştir. Bu fiil sözlükte, ceviz, top, çakıl taşı gibi yuvarlanmaya müsait bir nesneyi yuvarlamak ve atmak manasına gelir. Onlar söz konusu kökten türeyen kelimenin Ebu Rafî (öl. 40/660)'den gelen “Ben Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'le medahî oynuyordum”⁷²⁰ rivayetinde de aynı manada kullanıldığını söylemişlerdir. Bu rivayette geçen ve *medahî* diye adlandırılan oyunun çocukların bilyeye benzer küçük

⁷¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/208-211; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 10/412-413; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/697; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/316.

⁷¹⁶ en-Nâziât 79/30-33.

⁷¹⁷ el-Bakara 2/29.

⁷¹⁸ en-Nâziât 79/30.

⁷¹⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1.207; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 63.

⁷²⁰ Ebu's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *Nihâyetü'n-Nazar fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 2/106.

taşlarla oynadıkları ve taşı yerde kazdıkları çukura düşürenin kazandığı bir oyun olduğunu belirtmişlerdir.⁷²¹

Abduh ve Reşîd Rızâ'nın bu konuda başvurduğu kaynaklardan bir tanesi de Rağîb el-İsfahânî (öl. 502/1108) dir. İsfahânî ayette geçen *dehâ/دَحَى* kelimesini hareket ettirmek anlamında açıklamakta ve bu ifadenin içeriğinin “*O gün (kıyamet günü) yeryüzü ve dağlar sarsılır; dağlar çöküntü ile akıp giden kum yığınına döner.*”⁷²² ayetine benzediğini kaydetmektedir.⁷²³

Reşîd Rızâ, *dehâ/دَحَى* kelimesinin anlamından hareketle, yerkürenin daha önce gökyüzü ile bitişik gaz halinde olduğunu ve ilk yaratılışının âdeti bir yerden başka bir yere yuvarlanma şeklinde gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Reşîd Rızâ, bu yönüyle kendi görüşünü “*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı görüp düşünmediler mi?*”⁷²⁴ ayetiyle de irtibatlandırmıştır.⁷²⁵

Reşîd Rızâ, *dehâ/دَحَى* kelimesinin şu ayet-i kerime ile de alakalı olduğu kanaatindedir: “*Her biri bir yörüngede yüzerler.*”⁷²⁶ Burada yeryüzünün yuvarlak küre şeklinde olduğuna işaret vardır ve Yüce Allah kendi kudretiyle dünyayı kendi yörüngesinde hareket ettirmektedir. Reşîd Rızâ, yaptığı bu yorumun *dehâ* fiilinin diğer anlamları olan yaymak, uzatmak ve dümdüz yapmak anlamlarıyla çelişmediğini belirtmiştir. Çünkü O'na göre, söz konusu fiil üzerinden yeryüzünün yuvarlak oluşuyla insanların ve diğer canlıların yaşamına elverişli bir şekilde düz oluşunun birbiriyle çeliştiğini söylerse, fiilin anlamını daraltmış olur. Hâlbuki *dehâ* fiili zikredilen manaların hepsini de ifade etmektedir.⁷²⁷

Reşîd Rızâ, henüz keşfedilmemişken Kur'an'ın bazı ilmî meseleleri ele almasına örnek olarak verdiği ayetlerden bir tanesi şöyledir: “*Allah, gökleri ve yeri hak ile yarattı. Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine sarıyor. Güneşi ve ayı emri altına almıştır. Her biri belli bir süreye kadar akıp gider. Dikkat et! O, azizdir ve çok bağışlayandır.*”⁷²⁸ Reşîd Rızâ bu ayet-i kerimede geçen sarıyor, dörüyor/يَكْوِرُ kelimesini açıklayarak dünyanın yuvarlak olduğuna delil getirmiştir. Buna göre, Arapça'da söz konusu kelime “sarığı başının etrafına sardı” كَارَ الْعِمَامَةَ عَلَى رَأْسِهِ şeklinde kullanılır. *Yükevviru/يَكْوِرُ* kelimesi ise mübalağa ve çokluk ifade eder. *Tekvir/تَكْوِيرُ* kelimesi de herhangi bir şeyi baş gibi

⁷²¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû 'l-Menâr*, 1/207.

⁷²² el-Müzzemmil 73/14.

⁷²³ İsfahânî, “dehâ”, 165; Ayrıca bkz. İbn-i Manzûr, “Dehâ”, 2/1338.

⁷²⁴ el-Enbiyâ 21/30.

⁷²⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû 'l-Menâr*, 1/208.

⁷²⁶ Yâsin 36/40.

⁷²⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû 'l-Menâr*, 1/208.

⁷²⁸ ez-Zümer 39/5.

yuvarlak bir cismin etrafında döndürmek demektir. Gecenin gündüzün üzerine döndürülmesi ve dürülmesi dünyanın yuvarlak olduğunu anlatan bir ifadedir.⁷²⁹

Günümüzde artık yeryüzünün tartışmasız olarak küre şeklinde olduğu ispatlanmışken bu konuya tefsirinde yer veren ilk müfessir Râzî (öl. 606/1210)'dir.⁷³⁰

Elmalılı Hamdi Yazır, Nâzi'ât suresinin 30. ayetinin tefsirinde Allah'ın yeryüzünü ve gökleri yaratıp bir nizama koyduktan, gecesini ve gündüzünü ortaya çıkardıktan sonra yerküreyi, üzerinde yaşama ve yerleşme imkânı olacak şekilde yayıp serdiğini belirtmiştir. Buna göre Allah Teâlâ, insanoğlunun üzerinde yaşadığı yer kabuğunu yaratıp âdeti bir döşek haline getirmiştir. Elmalılı'ya göre ayet-i kerime geçen *dehâ* fiili, best/yaymak etmek manasına *dhy* veya *dhy* kökünden gelmiştir. Best ise döşek serer gibi yaymak, döşemek demektir.⁷³¹

Elmalılı, *dehâ* fiilini beyan, tefsir ve tekmil sadedinde şu ayetleri zikretmiştir: “*Kendiniz ve hayvanlarınız için bir faydalanma olmak üzere, yerden suyunu ve otlagını çıkardı ve dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi.*”⁷³² Elmalılı, bu ayetler üzerinden yaptığı tefsire göre Allah, insanların ve hayvanların yaşaması hikmetine bağlı olarak yeryüzünün meba'larını fişkırtmış, otunu bitirmiş, dağlarını sabit kılmış ve böylece *dehâ* fiilinin tezahürü olarak yer kabuğunu hayat sürmeye uygun hale getirmiştir.⁷³³

Menâr ve Elmalılı tefsirlerinin konuyla ilgili açıklamaları değerlendirildiğinde, Abduh ve Reşîd Rızâ'nın dünyanın yuvarlık olduğuna delil getirdikleri ayetlerden Elmalılı'nın böyle bir mana çıkarmadığı görülebilir. İnsanın gerek yeryüzünde gerek gökyüzünde keşfedemediği daha nice bilimsel gerçekler mevcuttur. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini sadece günümüzdeki bilgilerle sınırlandırmak Kur'an'ın zaman üstü oluşuna aykırı bir tutum olur. Söz konusu ayetler her iki tefsirde bahsedilen manalara geldiği gibi henüz keşfedilmemiş başka manalara gelebilir.

Abduh ve Reşîd Rızâ'nın yaşadığı dönem dikkate alındığında gerek Razi'nin yorumundan gerekse dünyanın şekli hakkındaki kesin bilgilerden hareketle dünyanın yuvarlak olduğu yorumunu ayetlerden delil getirmek suretiyle yapmaları makul karşılanabilir. Ancak Menâr tefsirinin giriş bölümünde ayetlerin tefsirinde fenne dair bilgilere yer verilmesi eleştirilmiştir.⁷³⁴ Abduh ve Reşîd Rızâ'nın dünyanın yuvarlak oluşuna Nâziât suresinin 30. ayetinin işaret ettiğini iddia etmeleri eleştirdikleri bir yorum türünü kendilerinin yaptığını

⁷²⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/177.

⁷³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 31/46; Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 65-66.

⁷³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5566.

⁷³² en-Nâziât 79/31-33.

⁷³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5567.

⁷³⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/22.

göstermektedir. Ancak bilimsel içerikli izahatların Menâr tefsirinde çok fazla yer bulmadığı da belirtilmelidir. Bundan dolayı bu iki müfessirimizin, koymuş oldukları bu ilkeye genel hatlarıyla uydukları söylenebilir.⁷³⁵

3.1.11. Âl-i İmrân 183. Ayeti Üzerindeki Yorumlar

“Doğrusu Allah bize, (gökten inen) ateşin yiyeceği (yakıp kor edeceği) bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti, diyenlere şöyle de: Size, benden önce mucizelerle, (özellikle) dediğiniz (mucize) ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, ya onları niçin öldürdünüz?” mealindeki ayet üzerinde şu yorumlar yapılmaktadır:

Klasik tefsirlerde yer alan bilgilere göre, önceki milletlerde bir kişi, tasaddukta bulunur, kurban ibadetini yerine getirir de bu ibadeti kabul edilirse, gökten bir ateş iner onun sadakasını veya kurbanını yakardı. Yahudiler de Hz. Peygamberden böyle bir mucize talep etmişlerdi. Fakat Allah Teâlâ, Yahudilere, bu gibi mucizelerle gelen Peygamberleri de öldürdüklerini hatırlatarak isteklerinde samimi olmadıklarını, sadece Hz. Peygamberi yalanlamak için bu bahaneleri sürdüklerini beyan etmiştir.⁷³⁶

Reşîd Rızâ, bu ayetin tefsirinde İsrailoğullarının kurban ibadetlerini uygulamadaki usullerini anlatmıştır. O’nun verdiği bilgilere göre İsrailoğullarında kurban ibadeti biri kanlı, diğeri kansız olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kanlı kurbanlar eti yenen temiz hayvanlardan, kansız kurbanlar ise mevsimlere göre meyve ve sebzelerden oluşuyordu. Bu kurbanlardan kimisi yakılırken, kimisi takdim kurbanlıkları, kimisi kurtuluş kurbanlıkları, kimisi de günah kurbanlıkları olarak değerlendiriliyordu. Yahudiler, yakılması gereken kurbanlıkları kendi elleri ile yakıyorlardı. Reşîd Rızâ, bu iddiasını Tevrat’ın Levililer bölümünden alıntı yapmak suretiyle ispatlamaya çalışmıştır.⁷³⁷

Reşîd Rızâ’ya göre, Yahudiler kendi dinlerinde birçok hurafe uydurmuş ve ortaya yeni icatlar çıkarmışlardır. Bu hurafelerden bir tanesi de kendi elleriyle yakmış oldukları ateşte yakılması gereken türden kurbanları yakmalarıdır. Reşîd Rızâ, Yahudilerin hedefinin

⁷³⁵ Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 66.

⁷³⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 7/449; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Şur’ân*, 2/549; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, 1/317; Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 1/226.

⁷³⁷ Reşîd Rızâ’nın naklettiği konu Terât’ta şöyle yer almaktadır: “Rab Musa’yı çağırıp buluşma çadırından O’na şöyle seslendi: “İsrail halkıyla konuş, onlara de ki, ‘İçinizden biri Rabbe sunu olarak bir hayvan sunacağı zaman, sığır ya da davar sunmalı. Eğer yakmalık sunu sığırsa, kusursuz ve erkek olmalı. Rabbin sunuyu kabul etmesi için onu buluşma çadırının giriş bölümünde sunmalı. Elini yakmalık sununun başına koymalı. Sunu kişinin günahlarının bağışlanması için kabul edilecektir. Boğayı Rabbin önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler boğanın kanını getirip buluşma çadırının giriş bölümündeki sunağın her yanına dökcekler. Sonra kişi yakmalık sunuyu yüzüp parçalara ayırmalı. Kâhin Harun’un oğulları sunakta ateş yakıp üzerine odun dizecekler. Hayvanın başını, iç yağın, parçalarını sunakta yanan odunların üzerine yerleştirecekler. Kişi hayvanın içkembesini, bağırsaklarını ve ayaklarını yıkayacak. Kâhin de hepsini yakmalık sunu, yakılan sunu ve Rabbi hoşnut eden koku olarak sunağın üzerinde yakacaktır.” Lev. 1:1-9; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 4/219.

kendilerine ait hurafeleri, Müslümanların dinlerini bozmak için onların kitaplarına derç etmek olduğunu söylemiştir. O'nun yorumuna göre Yahudilerin bu çabalarının sonucunda, Müslümanlara ait kaynaklar İsrailiyat içerikli hurafelerle doldurulmuştur. Hâlbuki söz konusu ateşin kurban yakması ve buna benzer bilgiler, Ahd-i Kadim'de bile yoktur. Reşîd Rızâ, hem geçmişte hem günümüzde bazı âlimlerin tefsirlerinde ve kitaplarında bu türden rivayetleri adeta kutsal kabul ederek tenkide ve incelemeye yanaşmadıklarını söylemiş ve bu tutumlarından dolayı onları eleştirmiştir.⁷³⁸

Reşîd Rızâ, bu ayetin tefsirini hocası Abduh'un görüşünü aktararak bitirmiştir. O'nun değerlendirmesine göre, “*Bize, ateşin yiyeceği bir kurban getirmediğe...*”⁷³⁹ kavlınden maksat, ‘bize ateşin yakacağı bir kurban kesmemizi farz kılmadıkça...’ olabilir. Çünkü Abduh'a göre, Yahudiler kendi şeriatlarının hükümleri gereği kurbanlarından bazılarını yakıyorlardı.⁷⁴⁰ Dolayısıyla Yahudilerin amacı kendi uydurdukları kurban yakma ritüellerini Hz. Peygamber'e onaylattırmaktır.

Hz. Âdem'in iki oğlunun kıssasını konu edinen, “*Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti...*”⁷⁴¹ ayetinin Menâr Tefsirindeki yorumuna göre, kabul edilen ve kabul edilmeyen kurbanın nasıl bilindiği konusunda Allah tarafından bir açıklama gelmemiştir. Allah Teâlâ, bu bilgiyi vahiy yoluyla Hz. Âdem'e bildirmiş olabilir. Kabul edilen kurbanı bir ateş gelip yakıyordu (yiyordu) kabul edilmeyeni bırakıyordu gibi rivayetlerin aslı yoktur, İsrailiyat kaynaklı haberlerdir. Çünkü Hz. Peygamberden bu konuda güvenilir hadis nakledilmemiştir.⁷⁴²

Elmalılı, yukarına nakledilen Âl-i İmrân suresinin 183. ayetinin nüzul sebebi olarak naklettiği rivayete göre, Yahudî reislerinden Ka'b b. Eşref, birkaç Yahudî reisiyle birlikte Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek, “Sen Allah Teala'nın seni bize bir peygamber olarak gönderdiğini ve sana bir kitap indirdiğini iddia ediyorsun. Hâlbuki Allah Teâlâ bize, Allah tarafından gönderildiğini iddia eden bir peygamber ateşin yiyeceği bir kurban getirmediğe kendisine iman etmememize dair ahit vermiş, yani böyle emir ve tavsiye etmiştir. Şu halde sen bu mucizeyi gösterirsen seni tasdik ederiz.” demişlerdi. Elmalılı'ya göre, bu ateşten maksat gökten hışırtılı bir ses ile inen beyaz bir ateş (nâr-ı beyza), bu ateşin kurbanı yemesi ise onu yakıp ateş haline çevirmesidir. Olayın bu şekilde gerçekleşmesi, kurbanın kabulüne

⁷³⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 4/219.

⁷³⁹ Âl-i İmrân 3/183.

⁷⁴⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 4/219-220.

⁷⁴¹ el-Mâide 5/27.

⁷⁴² Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/283.

işaret anlamına gelir ve geçmiş peygamberler zamanında bu tür hadiselerin meydana geldiği mervîdir.⁷⁴³

Ancak Elmalılı'ya göre, ateşin kurbanı yakması mucizesi olmadıkça bir peygamberin tasdik olunmaması, diğer deliller ve mucizelerin dikkati nazara alınmaması hakkında Yahudilere verilmiş ilâhî bir ahit yoktur. Bu Hz. Peygamber'e iman etmemek için Yahudiler tarafından uydurulmuş bir yalan ve iftiradan başka bir şey değildir. Şu hâlde Yahudiler diğer mucizelerden bahsetmeyip söz konusu mucizeye daha fazla bir kıymet vermeleri ve bunu iman için ilk şart saymaları iman etmemek için tam bir bahanedir. Elmalılı, kurban mucizesinin bir müddet cereyan edip Hz. İsâ'nın dili ile nesholunduğuna (kaldırıldığına) dair haberlerin mevcut olduğuna da işaret etmiştir.⁷⁴⁴

Elmalılı'ya göre ateşin kurbanı yakması mucizesini anlatan ayetin şu bölümü bu mucizenin daha önce gerçekleştiğinin delilidir: “*De ki: Benden önce size nice peygamberler, açık belgeleri ve sizin dediğiniz şeyi getirdi. Eğer doğru söyleyenler iseniz, niçin onları öldürdünüz?*”⁷⁴⁵ Elmalılı, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve diğer İsrailoğulları peygamberlerinin, İsrailoğulları peygamberleri olmaları hasebiyle mucizeleri arasında bu söylenen mucizeyi de gösterdiklerini belirtmiştir. Elmalılı'ya göre, Allah Teâlâ onlara “kurban mucizesi gösterilirse iman edeceğiz, sözünüzde doğru ve ciddi iseniz daha önce o mucizeyi gösteren peygamberleri niçin öldürdünüz?” sorusunu yöneltmesi önemlidir. Onların dedeleri söz konusu mucizeyi gösteren peygamberleri öldürmüştür. Hz. Peygamber dönemindeki Yahudiler de onların fikirlerini benimsedikleri için peygamberlerin öldürülmesine zımnen razı olmuştur. Peygamberler, kurban mucizesini gösterdikleri halde onlara iman etmediler, o halde çok açıktır ki, Hz. Peygamber bu mucizeyi gösterseydi yine iman etmeyeceklerdi. Buna göre onların ahit (anlaşma) sözü iftira olduğu gibi, bu istekleri de yalandır. Bu iftirayı tasdik manasını içine alacak bir mucize olamaz.⁷⁴⁶

Elmalılı, Hz. Âdem'in iki oğlunun kıssasında, birinin kurbanının kabul edilip diğerinin kabul edilmemesinin herhangi bir delille gerçekleşebileceği görüşündedir.⁷⁴⁷

Görüldüğü üzere Abduh ve Reşîd Reşîd Rızâ, bu olayı bir mucize olarak değerlendirmemektedir. Onlara göre, bu olay (ateşin kurbanı yakması) Yahudilerin sonradan icat ettikleri bir hurafedir. Elmalılı ise müfessirlerin çoğunluğunun değerlendirdiği gibi bu olayı bir mucize olarak görmektedir. Özellikle ayet-i kerimenin şu bölümü; “*De ki: Benden*

⁷⁴³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1241-1242.

⁷⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1242.

⁷⁴⁵ Âl-i İmrân 3/183.

⁷⁴⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1242-1243.

⁷⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1653.

önce size nice peygamberler, açık belgeleri ve sizin dediğiniz şeyi getirdi. Eğer doğru söyleyenler iseniz, niçin onları öldürdünüz?”⁷⁴⁸ Bu mucizenin daha önce vuku’ bulduğunu göstermektedir.

3.1.12. İblis (Şeytan) Hakkındaki Yorumlar

Kur’an-ı Kerîm’de on bir ayette geçen *İblis*/إبليس ismi, gayr-ı munsarif bir kelime olup *İblâs*/إبلاس kökünden türetilmiş, ümit kesmek, pişman olmak, söyleyeceği bir şey olmayıp şaşırıp kalmak anlamlarına gelmektedir.⁷⁴⁹

Hem İblis için hem de kötülüğün kaynağı olan tüm cinler ve insanlar için kullanılan Şeytan ismi on sekizi çoğul olmak kaydıyla, seksen sekiz yerde geçmektedir. Müslüman dil âlimleri tarafından Arapça olduğu kabul edilen Şeytan kelimesinin türediği kök harfleri konusunda ise kaynaklarda, uzak olma anlamına gelen *şe-ta-ne*/شطن kökünden veya öfkeyle yanıp tutuşma anlamına gelen *şe-ye-ta*/شيط kökünden türetildiği noktasında iki farklı görüşün mevcudiyetine şahit olunabilir.⁷⁵⁰

Abduh, meleklerin mahiyeti hakkında yapmış olduğu tevili, Şeytan’ın mahiyeti hakkında da yapmıştır. O’nun bu teviline göre, Şeytan’ın Hz. Âdem’e secde etmemesi, Allah’ın tabiata yerleştirmiş olduğu kanunlardan bir tanesinin insana boyun eğmemesi, manasını taşımaktadır. Bu yoruma göre, Allah Teâlâ’nın bu âleme yerleştirdiği insana vesvese veren, insan-ı kâmil olma yolunda engel oluşturan, hayır yapmanın ve hakka tabi olmanın karşısında duran, insanın halifelik görevini engellemeye çalışan bir güç vardır ki bu güç *İblis* adıyla sembolleştirilmiştir. İnsan ne kadar yücelirse yücelsin, insan-ı kâmil olma yolunda ne kadar ilerlerse ilersin *İblis* denen bu güce boyun eğdirmesi mümkün değildir. Kâmil insanların bu güçle mücadele edebilecekleri en son nokta onun vesvesesine karşı uyanık olarak tuzağına düşmemektir. Abduh, bu yorumuna destek olarak şu ayet-i kerimeleri zikretmiştir:⁷⁵¹ “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hâkimiyetin yoktur.”⁷⁵² “Şüphe yok ki Allah’a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman iyice düşünürler (derhal Allah’ı hatırlarlar da) sonra hemen gözlerini açarlar.”⁷⁵³

Abduh, Bakara suresinin 34. ayetinin tefsirinde “*İblis hariç (meleklerin) hepsi secde etti.*” İfadesinde yer alan istisnadan hareketle İblisin de meleklerden biri olduğunu iddia

⁷⁴⁸ Âl-i İmrân 3/183.

⁷⁴⁹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 1/510; İsfahânî, “dehâ”, 60; Ebu’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *Tefsîru’l-Basît* (Şam: Umdetü’l-Bahsi’l-İlmiyyi, 1435), 2/367-371.

⁷⁵⁰ İsfahânî, “ştn”, 261; İbn-i Manzûr, “ştn”, 4/2264; İlyas Çelebi, “Şeytan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/99.

⁷⁵¹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/224, 228.

⁷⁵² el-Hicr 15/42.

⁷⁵³ el-A’râf 7/201.

etmiştir. O'nun görüşüne göre, Kehf suresinde geçen “İblis cinlerdendi.”⁷⁵⁴ beyanı, İblis'in meleklerden farklı bir varlık kategorisinde olmasını gerektirmez. Bundan dolayı meleklerle cinleri birbirinden ayıran kesin bir delil bulunmamaktadır. Abduh'un teviline göre ayetin, meleklerle cinlerin nitelik bakımının birbirinden farklı olduğuna işaret etmesinden dolayı cinler, meleklerden farklı bir varlık olarak değil, onlardan bir sınıf olarak kabul edilebilir.⁷⁵⁵

Abduh'un iddiasına göre, müfessirlerin çoğunluğu Kur'an'da melekler için hem cin hem de şeytan isimleri kullanıldığı görüşündedir. Melekler hakkında cin isminin kullanıldığına “Allah ile cinler arasında da bir soy birliği uydurdular.”⁷⁵⁶ ayetini delil getirirken, şeytan hakkında cin isminin kullanıldığına “İnsanların kalplerine vesvese sokan, (insan Allah'ı andığında) pusuya çekilen cin ve insan şeytanının şerrinden insanların Rabbine sığınırım”⁷⁵⁷ ayetlerini delil getirmiştir. Abduh, bu konudaki görüşlerini serdettikten sonra bu varlıklara söz konusu isimlerin verilmesinin gayp âlemine ait bir olgu olduğunu ve Hz. Peygamber'den kesin bir nas gelmedikçe meselenin hakikatine tam olarak vâkıf olunamayacağını da vurgulamıştır.⁷⁵⁸

Elmalılı şeytanı; azgınlıkta, şer ve kötülükte, inatçılıkta son derece ileri gitmiş böylece kendi sınıf ve benzerlerinin dışına çıkmış kötü gerek insandan ve hayvandan gerekse diğer gizli mahlûklardan ruhî ilişkisi bulunan kötü varlıklara verilen cins isim olarak tanımlamıştır. Bunun için insan şeytanı, hayvan şeytanı ve cin şeytanı tabirleri kullanıldığını kaydetmiştir. Elmalılı, “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık.”⁷⁵⁹ ayetinde olduğu gibi Kur'an'da insan şeytanları ve cin şeytanları ifadeleri geçtiğini belirtmiştir.⁷⁶⁰

Elmalılı Hamdi Yazır, Şeytanın cinlerden olduğuna “İblis cinlerdendi.”⁷⁶¹ ayetini delil getirmiş ve bazı filozofların melek karşıtı cinden olan şeytanı, yalnız mücerredât-ı maneviye (manevî soyutlar) olarak açıklamış olmalarına rağmen buna kötü olan maddî kuvvetleri de eklemek gerektiğini savunmuştur. O'na göre, şeytan ismi gizli kötü bir kuvvet, kötü bir ruhu ifade ederken, insan şeytanı ile cin şeytanı arasında kuvvetli bir bağ vardır. Bu şekilde şeytan cins ismi, bilhassa görülmeyen ruhlar ve kötü kuvvetlere isim olmuştur ki, yaratılışta her cins bir tek ferdi ifade ettiğinden, şeytan denilince bu cinsin adeta babası olan o ilk fert, yani İblis akla gelir ve o zaman özel isim olmuş olur.⁷⁶²

⁷⁵⁴ el-Kehf 18/50.

⁷⁵⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/221.

⁷⁵⁶ es-Sâffât 37/158.

⁷⁵⁷ en-Nâs 114/1-4.

⁷⁵⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/221; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 102-103.

⁷⁵⁹ el-En'âm 6/112.

⁷⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/238.

⁷⁶¹ el-Kehf 18/50.

⁷⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/239.

Elmalılı'nın tefsirine göre şeytan, "*Hani biz meleklerle; Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O, yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.*"⁷⁶³⁷⁶⁴ ayetinde olduğu gibi Hz. Âdem'e secde emri gelinceye kadar yüce Allah, İblis'in duygularına dokunacak hiçbir emir vermemiş, teklifte bulunmamış ve onu hiçbir imtihana tabi tutmamıştı. Bunun için şeytanın, secde emri gelinceye kadar isyan etmemesi, melekler içinde bulunması, olayların kendi istek ve eğilimlerine uygun gerçekleşmesiyle ilgili olmuştur. Elmalılı, şeytanın taatinin bu şekilde devam etmesinin sadece emir ve ilâhî rızaya boyun eğmekten kaynaklı bir itaat olduğunu ortaya çıkarmayacağını beyan etmiştir. Elmalılı'ya göre, ne zaman ki Hz. Âdem yaratılıp, meleklerin ve orada bulunan İblis'in ona secde etmeleri emredilince, bu hepsi için bir imtihan olmuştur. Bu imtihan, İblis'in duygularına dokunmuş ve iç yüzünü ortaya çıkarmıştır. Bu olaydan sonra, melekler ve Hz. Âdem tarafından anlaşılmıştır ki, İblis'in geçmişte meleklerle arkadaşlığı ve benzerliği "*Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.*"⁷⁶⁵ özelliğine gerçekten sahip olduğu için değil, ilâhî emir ile nefsin emri çatışmadığından ve isyana götürecektir herhangi bir sebep bulunmamasından dolayıdır.⁷⁶⁶

"*Cinleri de daha önce dumanlı ateşten yaratmıştık.*"⁷⁶⁷ ayetinin tefsirinde Elmalılı, ontolojik olarak cinlerin ve şeytanın yapısını açıklayamaya çalışmıştır. Bu açıklamaya göre, ayet-i kerimede geçen *semûm* kelimesi, lügatte ateş alevine benzer bir şekilde esen kızgın rüzgâra denilir ki sam yeli ifadesi de dilimize buradan intikal etmiştir. *Sâmm* sözcüğü ise *semm* kökünden türemiş olup zehir ve ince delik (iğne deliği) manalarına gelir. Cinlerin ontolojik olarak bu ifadelerle nitelendirilmesi, cinlerin ve şeytanların insana nüfuz edici olduğuna ve onları zehirlenme yeteneğine sahip olduğuna işaret etmektedir.⁷⁶⁸

Sonuç olarak Menâr tefsirinde, şeytanın tabiatında bulunan güçlerden bir güç olduğu, ancak sonuçları bakımından bu gücün diğerlerinden farklı olduğu savunulmuştur. Buna göre tabiatında mündemiç olan şeytan gücü insan-i kâmil olma yolunda her daim bir engel olacaktır. İnsan şeytan gücünü emri altına alamayacağına göre onun vesvesesine karşı uyanık olmalıdır. Elmalılı tefsirinde ise şeytan, gerek insan ve hayvandan gerekse ruhî yönden etki edebilen soyut-somut kötü varlıklara verilen cins isim olarak tanımlanmıştır. Bu tanımın Kur'an'ı

⁷⁶³ el-Bakara 2/34.

⁷⁶⁴ Ayrıca Bkz. el-A'râf 7/11; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

⁷⁶⁵ et-Tahrîm 66/6.

⁷⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/2131.

⁷⁶⁷ el-Hicr 15/27.

⁷⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3059.

Kerîm’de bahsi geçen insan ve cin şeytanı⁷⁶⁹ ifadesine uygun olduğu söylenebilir. Ayrıca Kur’an’da, yukarıda bahsedildiği gibi şeytanın cinlerden olduğuna dair açık bir ifade varken Menâr tefsirinde, şeytanın da melekler sınıfından bir sınıf olduğu iddia edilmiştir. Elmalılı tefsirinde ise Kur’an’ın ifadesine bağlı kalınarak şeytanın meleklerden ayrı bir cins ve cinlerden olduğu belirtilmiştir.

3.1.13. Bakara 246- 251 Ayetlerinde Yer Alan Tâlût ve Câlût Kıssası Üzerine Yorumlar

İsrailoğulları, tarihlerinin bir döneminde iç savaş yaşamış, inkârcı gruplar, mümin olan grupları yenilgiye uğratmış, bir kısmını öldürmüş, bir kısmını esir almış, diğerlerini de yurtlarından çıkararak ailelerinden mahrum bırakmıştır. İnançlı gruplar düşmanla savaşacak bir hükümdara sahip olmaksızın düşmandan gelecek tehlikelere açık bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir. İçinde bulundukları bu tehlikeden kurtulup düşmana galip gelmek ve güvene kavuşabilmek için peygamberlerinden kendilerine bir hükümdar göndermesi talebinde bulunmuşlardır.⁷⁷⁰ Olay Kur’an-ı Kerîm’de şöyle anlatılır:

“Musa’dan sonra, Benî İsrail’den ileri gelen kimseleri görmedin mi? Kendilerine gönderilmiş bir peygambere: ‘Bize bir hükümdar gönder ki (onun komutasında) Allah yolunda savaşalım’ demişlerdi. ‘Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız?’ dedi. ‘Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz hâlde Allah yolunda neden savaşmayalım?’ dediler. Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar. Allah zalimleri iyi bilir.”⁷⁷¹

İsrailoğullarının talebi üzerine onlara gönderilen hükümdarın isminin Tâlût olduğu ve özellikleri şöyle anlatılır: *“Peygamberleri onlara: ‘Bilin ki Allah, Tâlût’u size hükümdar olarak gönderdi’ dedi. Bunun üzerine: ‘Biz, hükümdarlığa daha lâayık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur?’ dediler. ‘Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir.’ dedi.”⁷⁷²*

Kaynaklarda İsrailoğullarına gönderilen hükümdara neden Tâlût isminin verildiği hususunda bazı açıklamalar bulunmaktadır. Bu çerçevede genel anlamda, Tâlût isminin İbrânîce kaynaklı olduğu, uzun anlamına gelen tûl kelimesinden türediği, Süryânîce’de ise

⁷⁶⁹ “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi onu da yapamazlardı. Artık onları uydurdıkları şeylerle başbaşa bırak.” el-En‘âm 6/112.

⁷⁷⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Şur‘ân*, 2/222.

⁷⁷¹ el-Bakara 2/246.

⁷⁷² el-Bakara 2/246.

Şâ'ul olarak telaffuz edildiği, bilgisi çok ve fiziki yapısı güçlü olmasından dolayı kendisine bu ismin verildiği şeklinde yorumlar vardır.⁷⁷³

Muhammed Abduh, Tâlût ismi kapsamında ileri sürülen görüşleri değerlendirirken konuyla ilgili İsrailoğullarının kaynaklarında yer alan bilgilerin önemsenmemesi gerektiğini savunmuştur. Allah, kitabında söz konusu hükümdara Tâlût ismini verdiği için öylece kabul etmek gerektiğini belirtmiştir. O'na göre İsrailoğullarının kitaplarında verilen bilgiler, gerçeği yansıtmayabilir. Çünkü bu konunun geçtiği birinci ve ikinci Samuel kitabının yazarlarının kimler olduğu ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir.⁷⁷⁴

Abduh, bazı âlimlerin ayette geçen “...kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken...”⁷⁷⁵ ifadesinden hareketle Tâlût'un fakir ve yoksul olduğu kanaatine varmalarını doğru bulmamıştır. Abduh'a göre, Tâlût'un melik olmasını istemeyenlerin, onun fakir olduğunu, mal varlığı bulunmadığını söylemeleri Tâlût'un fakir ve muhtaç olduğuna veya daha önce O'nun ailesinden hiçbir kralın çıkmadığına delil olamaz.⁷⁷⁶

Abduh, bu toplumun kral olacak kişide mutlaka soy üstünlüğü ve mal varlığı kriterlerini aramalarının da doğru olmadığını “...Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi...”⁷⁷⁷ ayetiyle sabit olduğunu kaydetmiştir. Abduh'un bu ifadelerinden Allah'ın Tâlût'u seçtiği, O'na ilim ve beden üstünlüğü verdiği için mal mülk vermediği anlamının çıkarılamayacağı anlaşılabılır. Çünkü O'nun yoksul olduğunu, servet sahibi olmadığını, O'nu hükümdar olarak kabul etmeyenler iddia ettiğinden bu iddialar delil kabul edilemez.⁷⁷⁸

Reşid Rızâ, ayet-i kerimede geçen “...Allah mülkünü dilediğine verir...”⁷⁷⁹ ifadesinin tefsirinde, bazı alimlerin Allah'ın dilemesini yanlış değerlendirerek yarattığı bir şeyi sebepsiz, yarattığı canlılar üzerinde akıp giden herhangi bir kanuna bağlı kalmaksızın yarattığını zannettiklerini dile getirmiştir. O'na göre bu durum onların değerlendirdikleri gibi değildir. “Onun katında her şey ölçü iledir.” ayet-i kerimesi gereği, Allah'ın yaratması hikmete dayalı bir nizam içerisinde gerçekleşip gelişi güzel herhangi bir durum yoktur. Allah'ın mülkü dilediğine vermesi de bir kanun çerçevesinde gerçekleşir. Allah mülk vereceği kimseyi önce o işe yetenekli yaratır. O kişi de bu yeteneğini kullanarak çalışıp çabalar, Allah da onun bu

⁷⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/307; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütâbi'l-İlmiyye, 1431), 1/315; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/292; Ali Osman Kurt, “Tâlût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/552.

⁷⁷⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/378.

⁷⁷⁵ el-Bakara 2/247.

⁷⁷⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/378.

⁷⁷⁷ el-Bakara 2/247.

⁷⁷⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/378.

⁷⁷⁹ el-Bakara 2/247.

gayretini muvaffakiyetine sebep yapar.⁷⁸⁰ Reşid Rızâ'nın bu açıklamaları, Allah'ın Tâlût'a verdiği saltanatın da sosyal yasalar çerçevesinde gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Reşid Rızâ, kıssada geçen Tabût'la ilgili şu ayet-i kerimeyi aktarmıştır: *"Peygamberleri onlara: 'Onun hükümdarlığının alâmeti, Tabut'un size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o Tabut'un içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sükûnet, Musa ve Harun hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır. Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alâmet vardır' dedi."*⁷⁸¹ Bu ayetin tefsirinde Reşid Rızâ, klâsik tefsir kaynaklarında aslı olmayan, gereksiz, faydasız ve birbiriyle çelişen birçok rivayetin, özellikle de Tabut'un Hz. Âdem ile birlikte cennetten indiğini haber veren rivayetlerin bulunduğunu belirtmiştir. Buna karşın Reşid Rızâ, Tabut ve içindekilerle ilgili Tevrat'tan⁷⁸² pasajlar naklederek bu konuyu izah etmeye çalışmıştır.⁷⁸³

Reşid Rızâ, Tevrat'ta Tabut'un içindekilerle ilgili verilen bilgilere dayanarak Hz. Musa'nın bizzat kendisinin İsrailoğullarına vasiyetini ve Allah'ın şehadetini içeren iki levhayı bu sandığın içine koyduğunu savunmuştur.⁷⁸⁴ Reşid Rızâ'nın yorumuna göre, İsrailoğulları bir savaşa girdiklerinde, bu Tabut'u ortaya çıkarıp ordunun önüne koyar, bu Tabut sebebiyle yardım ve zafer beklerlerdi. Tâbut'un savaş alanında bulunması, onlar için bir sembol niteliği taşıyordu. Bu kapsamda Abduh, Tabut'un içinde bulunan *sekîne*/سَكِينَةٌ kavramını, nefsin ve gönlün kendisiyle rahatladığı, huzura kavuştuğu şey olarak tanımlamıştır. Bunun için Tabut onlara moral-motivasyon ve cesaret veriyordu. Böylece onlar, bizzat Tabut'un kendisinden değil, O'nun kendileri için moral kaynağı olmasından dolayı Allah onlara zafer veriyordu.

⁷⁸⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/379.

⁷⁸¹ el-Bakara 2/248.

⁷⁸² "Rab Musa'ya şöyle dedi: 'İsraililere söyle, bana armağan getirsinler. Gönülden veren herkesin armağanını alın. Onlardan alacağınız armağanlar şunlardır: Altın, gümüş, tunç; lacivert, mor, kırmızı iplik; ince keten, keçi kılı, deri, kırmızı boyalı koç derisi, akasya ağacı, kandil için zeytinyağı, mesh yağıyla güzel kokulu buhur için baharat, baş kâhinin efoduyla göğüslüğü için oniks ve öbür kakma taşlar. Aralarında yaşamam için bana kutsal bir yer yapsınlar. Konutu ve eşyalarını sana göstereceğim örneğe tıpatıp uygun yapın. Akasya ağacından bir sandık yapsınlar. Boyu iki buçuk, eni ve yüksekliği birer buçuk arşı olsun. İçini de dışını da saf altınla kapla. Çevresine altın pervaz yap. Dört altın halka döküp dört ayağına tak. İki bir yanda, ikisi öbür yanda olacak. Akasya ağacından sııklar yapıp altınla kapla. Sandığın taşınması için sııkları yanlardaki halkalara geçir. Sııklar sandığın halkalarında kalacak, çıkarılmayacak. Antlaşmanın koşullarını belirten taş levhaları sana vereceğim. Onları sandığın içine koy. Saf altından bir Bağışlanma Kapağı yap. Boyu iki buçuk, eni bir buçuk arşın olacak. Kapağın iki kenarına dövme altından birer Keruv yap. Keruvlar'dan birini bir kenara, öbürünü öteki kenara, kapakla tek parça halinde yap. Keruvlar yukarı doğru açık kanatlarıyla kapağı örtecek. Yüzleri birbirine dönük olacak ve kapağa bakacak. Kapağı sandığın üzerine, sana vereceğim taş levhaları ise sandığın içine koy. Seninle orada, Levha Sandığı'nın üstündeki Keruvlar arasında, kapağın üzerinde görüşeceğim ve İsraililer için sana buyruklar vereceğim." Bkz. Çık. 25:2-22.

⁷⁸³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/382-383; Şola, *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*, 175-176.

⁷⁸⁴ "Rab Musa'ya şöyle dedi: 'Konutu, yani Buluşma Çadırını birinci ayın ilk günü kur. Levha Sandığı'nı oraya getirip perdeyle gizle.' Musa her şeyi Rabbin kendisine buyurduğu gibi yaptı. Böylece ikinci yılın birinci ayının birinci günü konut kuruldu. Musa konutu kurdu, tabanlarını koydu, çerçevelerini yerleştirdi, kollarını taktı, direklerini dikti. Çadırı tıpkı Rabbin kendisine buyurduğu gibi konutun üzerine gerdi, çadır örtüsünü üzerine örttü. Antlaşma Levhalarını sandığa koydu, sandık sııklarını taktı, Bağışlanma Kapağını sandığın üzerine yerleştirdi." Bkz. Çık. 40:1-3; 16-20.

Ancak Abduh'a göre, İsrailoğulları ne zaman ki bozuldular, imanlarında zafiyet gösterdiler, Tabut'un yanlarında olmasına rağmen yenilgiye uğradılar.⁷⁸⁵

Abduh, Tabut ve özellikleri ile ilgili Tevrat'tan alıntılar yapmıştır. Tevrat'tan alıntı yapmasının nedenini şöyle anlatmıştır:

“(Tabut ve içindekiler hakkında) bu rivayetler arasında öyleleri vardır ki ne bir naklin delaleti ve ne de aklın kabul edeceği bir şey söz konusudur. Rivayetlerin tümü çelişkilidir. İbn Cerîr Tefsirinde senin de göreceğin gibi bu rivayetlerin ortasını bulma imkânı yoktur. Oysa İbn Cerîr Tefsiri bütün tefsirlere kaynaklık etmiş bir tefsirdir. Biz burada Yahudi kaynaklarından aktarmak istediklerimizi aktardık ki Tabut ve içindekilerle ilgili anlatılanların birçoğunun aslının olmadığı bilinsin.”⁷⁸⁶

Abduh, Tabut'u meleklerin taşıdığı hakkındaki rivayetlere değinmiş ve iki ihtimalden bahsetmiştir. Birincisi, iki melek sureti bu Tabut'u taşıyordu. Abduh'un bu konuyu tasvirinden anlaşıldığına göre Tabut, bahsedilen iki meleğin heykelinin üzerine konulmuş ve yapılan bir düzenekle taşınıyordu. İkincisi, Tabut'u meleklerin ilhamıyla, Filistin'in bir bölgesinden İsrailoğullarına götüren iki inekti. Bu iki ineği yönlendiren herhangi bir sürücü başlarında bulunmuyordu. Bu hadisede herhangi bir beşerin yardımı bulunmayıp meleklerin ilhamı söz konusuydu. Abduh ikinci görüşünü İbn-i Cerîr'den naklettiği “Tâbut'u taşıyıp götüren iki ineği yürütmekle görevli dört adet melek vardı. Bu melekler o iki ineği yürütüyordu.” rivayetiyle desteklemiştir.⁷⁸⁷

Abduh, İsrailoğullarının hepsinin, Tâlût'un başlarına komutan olmasına razı olmadığını ancak O'na boyun eğdiklerini kaydetmiştir. Bundan dolayı rıza gösterenlerle asi olanlar birbirinden ayrılсын diye Allah Teâlâ onları imtihana tabi tutmuştur. Bu imtihanın gerçekleşme şekli de şöyle anlatılmaktadır: “Tâlût, ordu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka’ dedi...”⁷⁸⁸ Bu ayetin tefsirinde Abduh, bir ordunun zafere ulaşabilmesi için askerlerin mutlak olarak komutanlarına itaat etmesi gerektiğini, bundan emin olması için de komutanın askerlerini denemek zorunda olduğunu belirtmiştir. Bu itibarla Tâlût da Allah'ın izni gereği ordu güzergâhında bulunan bir ırmakla askerlerini denemiştir.⁷⁸⁹

Muhammed Abduh, ayette zikredilen ırmaktan içenlerin ırmağın karşı tarafına geçemediği görüşünü benimseyenlerin bu görüşlerinin bir vehimden ibaret olduğunu iddia

⁷⁸⁵ Abduh-Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/384-385.

⁷⁸⁶ Abduh-Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/385.

⁷⁸⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/285.

⁷⁸⁸ el-Bakara 2/249.

⁷⁸⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/286.

etmiştir. O'na göre ayetin ibaresi, ırmaktan su içenlerin ırmağın karşı tarafına geçemediklerine delâlet etmemektedir. Ayetin metninin özellikle, ırmaktan su içmeyenlerden bahsetmesi, su içenlerin ırmağın karşı tarafına geçmediğini göstermez. Abduh'a göre ırmağı geçenler, sadece iman edenler değil, Tâlût'un ordusunun tamamıdır. "...Tâlût ve iman edenler beraberce ırmağı geçince: 'Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur', dediler..."⁷⁹⁰ ayetinin Tâlût ve iman edenlerin ırmağı geçtiğini ifade etmesi ise hasr manasına gelmemektedir. Bunun için ayetten ırmağı sadece iman edenler geçti ötekiler geçemedi gibi bir anlam çıkarılamaz. Ayetten anlaşılması gereken; Tâlût'un emrindeki İsrailoğullarının nehrin kenarında ayrılığa düştüğü, bir kısmı nehirden hiç su içmezken, kimisinin bir avuç içtiği, kimisinin ise kana kana içtiği hususlarıdır. Bu kapsamda nehirden su içmeyenler, Tâlût'la birlikte ırmağı hemen geçip giderken su içenler, şıştiklerinden dolayı geride kalmış ve nehri kendilerinden önce geçenlere daha sonra kavuşmuşlardır. Abduh, bu görüşünü takviye etmek için Taberî'nin İbn Abbas'tan naklettiği şu rivayete yer vermiştir: "Tâlût ve O'nunla birlikte hareket edip de O'na iman etmiş olanlar ırmağı geçince; nehirden su içenler komutanlarına şöyle dediler: Biz bugün Câlût ve ordusuna karşı koyabilecek gücü kendimizde göremiyoruz. Bu sebeple onlarla savaşamayacağız."⁷⁹¹

Abduh, İsrailoğulları'nın ırmakla denenmesi olayını, Yahudi kaynaklarına göre de değerlendirerek Tevrat'tan alıntılar yapmış, bu olayı kendi tarihi olaylarının üzerine bina ettiklerini, anlattıklarının olağanüstü olaylar, şaşılacak şeyler olduğunu, sosyal gerçeklere zıt olduğunu söyleyerek bu sefer Tevrat'taki söz konusu bilgileri eleştirmiştir.⁷⁹²

Elmalılı, Tâlût isminin kuvvette ve uzunlukta mübalağa manası içerdiğini, bu bakımdan ilim ve vücut bakımından kuvvetli kişiler için bir ünvan olduğunu kaydetmiştir. O'na göre, Tâlût'un asıl ismi Süryanice'de Sayıl ve İbranice'de Savil b. Kays olduğundan dolayı Tâlût ismi bu hükümdar için unvan veya lakap kabul edilmelidir. Allah O'nu seçip ayırarak İsrailoğullarının üzerine kesin bir şekilde tayin etmiş, O'nu maddi bakımdan güçlü, kuvvetli, güzel; manevi bakımdan da din, ilm-i siyaset, idare tekniği ve savaş sanatında yetenekli yaratmıştır. Allah Teâlâ fiilen hükümdarlık ve kumandanlık için esas olan şartları Tâlût'a bahşetmiştir. Elmalılı, İsrailoğullarının iddia ettiği gibi miras yoluyla zenginlik veya soy sop üstünlüğünün hükümdarlık için şart olmadığını söylemiştir.⁷⁹³

⁷⁹⁰ el-Bakara 2/249.

⁷⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5: 348-349; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/287-288.

⁷⁹² Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/388.

⁷⁹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/830.

Elmalılı, “...Allah mülkünü dilediğine verir...”⁷⁹⁴ ayetinin tefsirinde, Allah’ın asıl mülkün sahibi olduğunu, hükümranlığa kavuşanların ise asaleten değil, vekâleten kavuştuklarını beyan etmiştir. Bu kapsamda Allah, mülkünü dilediği kimseye daraltır, dilediğine genişletir. Elmalılı’nın beyanına göre, Allah fakiri zengin yaparken, mülkü olmayana mülk verirken bu tasarruflarını hiçbir kayıt ve şarta bağlamamıştır. Allah kimin hükümranlığa layık olup olmayacağını bilip iradesiyle takdir etmesine rağmen Allah’ın takdirine karşı çıkıp delil isteyenlere de delil izhar etmiştir.⁷⁹⁵

Elmalılı, ayet-i kerimede yer alan Tabut kavramını, Tâlût’un hükümdar olmasının görünürdeki alâmeti, peygamberliğin mucizesi olarak değerlendirmiş, Abduh’a rağmen mucize olarak görmüş ve detay sayılabilecek şu ifadeleri kullanmıştır:

“Tabut: Sandık demektir. Bununla birlikte müracaat demek olan “tevb” maddesinden mübalağa sığıması olması bakımından dönüp dolaşıp gelinecek olan herkesin dönüş yeri mealinde bir anlam da ifade eder. Bu Tabuttan maksat da Tevrat sandığıdır ki Hz. Musa’dan sonra İsrailoğullarının isyanıyla ellerinden çıkmış, kaldırılmıştı. Haberciler demişlerdir ki: ‘Allah Teâlâ, Hz. Âdem’e bir tabut indirmiş, içinde çocuklarından gelecek peygamberlerin suretleri (resimleri) varmış. Şimşir ağacından eni boyu üç iki (3x2) kadarmış. Hz. Âdem’in vefatına kadar yanında kalmış, ondan sonra birer evladı miras yoluyla devralmışlar, nihayet Hz. Yakub’a intikal etmiştir. Sonra İsrailoğullarının elinde kalmış, Hz. Musa’ya kadar gelmiştir. Hz. Musa, Tevrat’ı buna kor, savaş yaptığı zaman öne geçirir, İsrailoğullarının gönülleri bununla huzur bulurdu. Vefatına kadar yanındaydı. Ondan sonra İsrailoğulları arasında elden ele geçti. Bir hususta muhakeme olacakları zaman buna müracaat ederler, aralarında hâkim olurdu. Savaşa gittiklerinde önlerinde götürürler ve bununla teberrük ederek (bereket umarak) düşmanlarına karşı zafer ümit ederlerdi. Melekler bunu askerin başında tutar, savaşa girişirler, sonra Tabuttan bir ses işittikleri zaman galip geleceklerine kesin bilgi edinirlerdi. Ne zaman ki İsrailoğulları isyana başlamışlar, fesada düşmüşler, işleri çığırından çıkmış; Allah, başlarına Amalika’yı musallat etmiş, bunlar galip gelmişler, Tabutlarını da almışlar, götürmüşler, bir pisliğe, bir helaya bırakmışlardır. Cenab-ı Allah, Tâlût’u hükümdar yapmak isteyince Amalika’ya bir bela vermiş, hatta tabutun yanında abdest bozanlar basura tutulur olmuş, diğer taraftan ülkelerinden beş şehir de mahvolmuş, kâfirler bu belânın Tabut yüzünden olduğu kanaatine varmışlar, onu çıkarmışlar, iki öküze yükletip koyuvermişler. Allah da bunun için dört melek görevlendirmiş, sürmüşler, Tâlût’un evine getirmişler. İşte İsrail oğulları, Tâlût’un hükümdarlığına delil istedikleri zaman peygamberleri, onun hükümdarlığının alâmetinin, Tabut’un gelmesi olduğunu söylemiş...” Demek oluyor ki İsrailoğullarında Tabut, mukaddes emanetlerden olup Hristiyanlıktaki haç gibi bir mevkide tutulmuş. Nitekim Hristiyanların büyük haçları da buna benzer bir olay geçirmişti. Tabut’un

⁷⁹⁴ el-Bakara 2/247.

⁷⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/830.

ta Hz. Âdem'den beri gelmesi, içi resimli bir sandık olması, bunun insanların babası olan Hz. Âdem olmasıyla uyumu güçtür; aynı zamanda bu yaygın haberleri düşünmeksizin hemen yalanlamak da haksızlık olacağından İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere bunun zayi olmuş Tevrat sandığı olmasıyla yetinmek ve şu kadar ki bunu Hz. Musa yaptırmış olmayıp, daha eski tarihi bir sandık olduğunu da kabul etmek uygun olacaktır. Bununla beraber Rağıb'ın naklettiği gibi, 'Tabut, kalb, sekîne (huzur) ise ondaki ilimden ibarettir.' denilmiştir. Çünkü kalbe: İlmin düşüp biriktiği yer, hikmet evi, ilim tabutu, ilim kabı, ilim sandığı isimleri de verilir.”⁷⁹⁶

Elmalılı, Tabut'un içinde Hz. Musa ve Hz. Harun ailesinden gelen kutsal kalıntılar olduğu, İsrailoğullarının Hz. Musa ve Hz. Harun'dan tevarüs eden bu kutsallarla amel etmeleri durumunda sükûnete, gönül rahatlığına ve huzura kavuşacaklarını Allah'ın onlara bildirdiği görüşündedir. Elmalılı bu görüşünü Hz. Peygamber'in şu hadisi ile desteklemiştir: “Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir.”⁷⁹⁷ O'na göre bu hadisin verdiği mesaj gereğince nasıl ki peygamberlerden ancak ilme, dine ve şeriata ait eserler kalır, Hz. Musa ve Hz. Harun'dan da aynı bakiyeler kalmıştır. İşte kalbin takviyesi için bu mukaddes emanetlerin bir feyiz ve bereket kaynağı olduğu kabul edilmelidir. Elmalılı, Tabut'u taşıyan meleklerin, Allah'ın elçilerinin Tabut'u nereden getirdikleri, yerden mi, gökten mi gibi sorgulamaların doğru olmadığı görüşündedir. Çünkü O'na göre Tabut ilâhî bir delildir ve onu sorgulamak iman ehli için bir hafifliktir. Hâlbuki iman ehline yaraşan; vakar, sakinlik ve gönül huzurudur.⁷⁹⁸

Elmalılı, Tâlût'un ordusuna ırmaktan su içmeme emrini, nakletmiş olduğu bir rivayet üzerinden değerlendirmiştir. Bu rivayete göre, bir asker ırmaktan bir avuç su içerse, kendisi ve hayvanı suya kanıyor, bir avuçtan fazla içenlerin ise dudakları morarıyor, hararetleri şiddetleniyordu. Durum böyle olunca, bir avuçtan fazla su içen askerler, ırmağın öbür tarafına geçememişler, oldukları yerde dökülüp kalmışlardır. Tâlût ve beraberindeki iman eden askerler ırmağı geçince, ırmağın öbür tarafında kalanlar, bugün bizim Câlût ve askerleriyle savaşıcak gücümüz yok demişlerdir.

Elmalılı, ikinci bir ihtimalden daha bahsederek, güçsüz olduklarını söyleyenlerin geride kalanlar değil de ırmağı geçmiş fakat iman bakımından zayıf olan müminlerin düşmanın çokluğunu görünce ümitsizliğe düşüp birbirlerine böyle söylemiş olabileceklerini ifade etmiştir. Buna göre, müminlerden iman bakımından düşük dereceye sahip olanlar

⁷⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/830-831.

⁷⁹⁷ Tirmizî “İlim” 19.

⁷⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/833-834.

ümitsizliğe kapılırken kesin iman sahipleri, sayıları az olmasına rağmen, kalabalık ordulara karşı zafer kazanmışlardır.⁷⁹⁹

Menâr tefsiri, Tâlût ismi üzerinden yorum yapmazken, Elmalılı hükümdar olan zatın özelliğini belirten bir ünvan olduğunu açıklamıştır. Ayrıca, Menâr tefsiri Tâlût'un servet sahibi olmadığını İsrailoğullarının iddia ettiğini, dolayısıyla bunun doğru olmayabileceğini, Tâlût'un servet sahibi olmasına bir engelin bulunmadığını belirtirken, Elmalılı O'nun mal-mülk sahibi olmadığı anlamına gelebilecek ifadeler kullanmıştır.

Reşîd Rızâ'nın açıklamalarından Allah'ın Tâlût'a verdiği hükümlerliliğin sosyal yasalar çerçevesinde gerçekleştiğine işaret ettiği anlaşılırken, buna rağmen Elmalılı Allah'ın hiçbir kayıt ve şarta bağı kalmadan hükümlerliliğini istediğine verebileceğini belirtmiştir.

Reşîd Rızâ, İsrailoğullarına verilmiş olan Tabut'u Tevrat'tan pasajlar naklederek açıklamaya çalışmış, Tabut'un İsrailoğulları için sembolik değeriine dikkat çekmiş ve tefsir kaynaklarında konuyla ilgili yer alan rivayetlerin, özellikle de sandığı Hz. Âdem ile ilişkilendiren rivayetin gerçeğı yansıtmadığını savunmuştur. Reşîd Rızâ'nın konuyu Tevrat'tan alıntı yaparak açıklığa kavuşturma gayretleri, Menâr tefsirinin pek çok yerinde İsrailiyata karşı oldukları tavırlarıyla tezat teşkil ettiği söylenebilir. Elmalılı ise Tabut'u, Tâlût'un hükümlerliliğinin alâmeti, peygamberliğin mucizesi olarak kabul etmiş ve konuyla ilgili rivayetleri peşinen reddetme yerine makul bir çerçevede açıklama yoluna gitmiştir. Elmalılı'nın da vurguladığı gibi Tabut'un hükümlerliliğinin alâmeti olduğu konuyla ilgili ayetten kolaylıkla anlaşıldığı söylenebilir. Konuyu, Tevrat'taki bilgilerle anlama gayreti yerine İslâmî kaynaklarındaki rivayetlerle anlama çabasının daha makul olduğu söylenebilir.

Abduh, Tabut'u taşıyan melekleri somutlaştırarak, iki meleğinin heykeli ile yapılmış bir düzenekle veya meleklerin ilhamıyla iki ineğinin Tabut'u taşıdığını, Elmalılı'nın ise Tabut'u taşıyanların Allah'ın elçileri melekler olduğunu ve taşımanın keyfiyetinin sorgulanmasının iman ehli için doğru bir yaklaşım tarzı olmadığını savunduğı görülebilir. Melek kavramı gayba ait bir tanımlama olduğu için akla yaklaştırma çabasıyla bu kavramı somutlaştırmanın doğru bir yorum olmadığı söylenebilir.

3.1.14. Fil Vakası Üzerindeki Yorumlar

İslâmî kaynaklardaki genel kabule göre, Yemen valisi Ebrehe, Mekke'de bulunan kutsal ve emin Kâbe'yi her yıl ziyarete gelen hacıları Yemen'e çekebilmek için bu şehirde büyük bir kilise inşa ettirmişti. Ebrehe'nin bu hamlesi, Kâbe'ye ilgiyi azaltmamış, kendi yaptırdığı kiliseye ise insanlar temayül etmemişti. Bu isteğı gerçekleşmeyen Ebrehe, Miladi

⁷⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/835.

570 yılında Kâbe'yi tahrip etmek amacıyla çok sayıda savaş filinden oluşan bir ordu hazırlamış, kendisi bu ordunun başına geçerek Kâbe'ye karşı bir sefer düzenlemiş fakat başarılı olamamıştı. Ordunun çok sayıda savaş fili ile desteklenmesi, bu coğrafyada o güne kadar bilinmeyen bir savaş taktiği idi. Arap toplumunu ve Arap savaşçıları şaşırtan bu olay, hem o dönem, hem de daha sonraki tarihçiler tarafından, Fil Vakası olarak adlandırılmış, olayın gerçekleştiği yıla da *Fil Yılı* adı verilmiştir. Bu olayı anlatan Kur'an'ın 105. suresi de Fil Suresi adıyla Kur'an'daki yerini almıştır.⁸⁰⁰

Fil Vakası bu surede şöyle anlatılmaktadır: “*Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları hâline getirdi.*”⁸⁰¹

Muhammed Abduh'un bu kıssa hakkındaki görüşünü doğru anlayabilmek için surede geçen birkaç kelimeye yüklediği anlam önem arz etmektedir. Abduh, surenin üçüncü ayetinde yer alan *tayran*/طَيْرٌ kelimesine havada uçabilen canlı anlamını vermiştir. Bu havada uçan varlık, küçük veya büyük olabileceği gibi gözle görülebilen veya görülemeyen bir niteliğe sahip olabilir. Abduh aynı ayette yer alan *ebâbîl*/أَبَابِيل kelimesine ise birbirini takip eden birlikler ve gruplar anlamını vermiş, örnek olarak da kuşları ve atları zikretmiştir. Abduh, surenin dördüncü ayetinde geçen *siccîl*/سَجِيل kelimesine taşlaşmış çamur, taşlamış çamurdan yapılmış tuğla anlamını vermiş ve bu kelimenin Arapça'ya, Farsça'dan geçtiğini kaydetmiştir.⁸⁰²

Muhammed Abduh, önce bu surenin ibret boyutuna atıfta bulunarak Allah'ın gücünün dışındaki güçlerin yine O'nun kontrolünde olduğunu, Kahhâr ismi gereği hiçbir gücün O'na karşı koyamayacağını, bu nedenle asker ve teçhizat bakımından üstün oldukları için kendilerine güvenerek Allah'ın kullarına kötülük ve eza etmek isteyen Ebrehe'nin planlarını boşa çıkardığını beyan etmiştir. Abduh, bu açıklamayı yaptıktan sonra, aslında öğüt ve ibret için bununla iktifa edilebileceğini fakat bu surede ayrıntıya girmede bir beis görmediğini ifade etmiştir. Gerekçe olarak da Fil Vakasının, Fil suresinin yanında mütevatir rivayetlerle

⁸⁰⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî İbn-i Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2. Bs (Mısır: Şeriket'ü-Mektebe, 1900), 1/43; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî İbn-i Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1990), 1/73-74; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 10/617; Ebu'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Ahmed Asrar (İstanbul: Hilal Yay., 1995), 4/4169; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ertürk Ahmet (İstanbul: İşaret Yay., 1996), 3/1307; Mustafa Fayda, “Fil Vak'ası” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/70.

⁸⁰¹ el-Fîl 105/1-5.

⁸⁰² Abduh, *Tefsîru-Cüz'-i-'Amme*, 156-157.

geldiğini, o bölgede yaşayan Arapların bu kıssayı, gelişmelerin ve olayların tarihlerini belirlemede tarih başlangıcı yaptıklarını göstermiştir.⁸⁰³

Abduh'un mütevatir olarak nitelendirdiği ancak kaynağını zikretmediği bir rivayete göre, Habeşli komutanlardan bir tanesi Yemen'e karşı savaşmış ve galip gelmiştir. Aynı komutan Kâbe'ye saldırmaya, oraya yönelen insanları hacdan alıkoymaya, onlara hükmetmeye ve Kâbe'yi yıkmaya karar vermiştir. İçinde fil veya filler bulunan, kalplere korku salan muazzam bir ordu ile Mekke'ye doğru hareket etmiştir. Önüne çıkanları mağlup eden ordu, Mekke yakınlarında yer alan Muğammes adındaki bölgeye ulaşmıştır. Sonra bu komutan Mekkelilere gönderdiği bir elçi ile kendileriyle savaşmak istemediği, amacının Kâbe'yi yıkmak olduğu mesajını iletmiştir. Ordudan korkan Mekkeliler dağlara kaçıp olanları beklemeye başlamışlardır. İkinci gün Habeşli bir askerde çiçek ve kızamık hastalığı görülmüştür. Abduh'un İkrime'ye dayandırdığı bu rivayete göre, söz konusu hastalık Arap memleketlerinde ortaya çıkan ilk çiçek hastalığıdır.⁸⁰⁴

Abduh, Yakup Bin Utbe'den naklettiği bir rivayette de çiçek ve kızamık hastalığının bu bölgede fil yılında görüldüğü belirtilmiş ve hastalığın seyri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, benzeri görülmeyen bu hastalık askerlerin bedenlerine işlemiş, etleri parçalanmış ve dökülmüştür. Komutan ve askerler paniğe kapılırken birçok asker firar ederek geri dönmüştür. Habeşli bir komutan da aynı hastalığa yakalandığından vücudu paramparça olmuş ve Sana'da ölmüştür.⁸⁰⁵

Abduh'a göre bu rivayetler, üzerinde ittifak edilen kabul edilebilir rivayetlerdir. Abduh bu rivayetlerdeki bilgilere dayanarak, Allah'ın rüzgârla birlikte fil ordusunun üzerine büyük bir kuş sürüsü gönderdiğini kaydetmiştir. Bu kuşlar, taşıdıkları taşlaşmış kuru çamurları ordunun üzerine bırakmış ve ordunun üzerine düşen kuru taşlardan çiçek hastalığı yayılmıştır. Ayrıca Abduh, ayette bahsedilen sürü sürü kuşlardan kastın bazı hastalıkların mikroplarının taşıyıcısı olan sivrisinek veya sinek olarak yorumlanmasında herhan bir sakınca olmadığı kanaatindedir. Çamurdan taşlar da sivrisinek veya sineklerin ayaklarına bağlanmış zehirli taşlardır. Abduh'a göre bu zehirli taşlar, insanın vücuduna değdiğinde derinin gözeneklerine nüfuz eder, derinin yara bere içinde kalmasına ve vücudun parça parça dökülmesine sebep olur.⁸⁰⁶

Abduh, son tahlilde kendi iddiasına göre çiçek hastalığına sebep olan canlıları, zayıf kuşlar veya küçük hayvanlar olarak nitelendirmekte ve Allah'ın insanlar içinde helak olmasını

⁸⁰³ Abduh, *Tefsîru-Cüz 'i- 'Amme*, 157.

⁸⁰⁴ Abduh, *Tefsîru-Cüz 'i- 'Amme*, 157.

⁸⁰⁵ Abduh, *Tefsîru-Cüz 'i- 'Amme*, 157-158.

⁸⁰⁶ Abduh, *Tefsîru-Cüz 'i- 'Amme*, 158.

dilediği kişiler için vasıta olarak kullandığı askerler rolünde olduklarını söylemektedir. O, zayıf kuşlar ve küçük hayvanlar tabiriyle, sivrisinek veya sinekleri bu kategoriye dâhil ettiği gibi mikropları da bu kategoriye dâhil etmiştir. Çünkü mikroplar gruplar halinde bulunup sayıları ancak mikroskop aracılığıyla tespit edilebilir. Böylece Abduh'un günümüzde mikrop veya virüs diye isimlendirilen küçük canlıları bu kapsamda değerlendirdiği ve Ebrehe'nin ordusunun helâk olmasına da bu mikropların/virüslerin sebep olduğu görüşünü ortaya attığı bilinmektedir. O'na göre her şey Allah için birer asker olup Allah'ın zalimleri kahretmedeki gücü ve hâkimiyeti, kuşların büyüklüğüne, küçüklüğüne, rengine, hayali olup olmamasına veya taşların büyüklüğüne ve etkisine dayandırılmaz.⁸⁰⁷

Abduh, yukarıda aktarılmaya çalışılan yorumları yaptıktan sonra, Fil Suresinin tefsirinde temel kabul edilebilecek açıklamanın kendi yorumu olduğunu savunmuştur. Sahih yorumları istisna ederek, diğer yorumlara itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Abduh, ayrıca kendi görüşünü desteklemek amacıyla işârî sayılabilecek bir yorumu da buradaki açıklamalarına eklemiştir. Buna göre, dört ayaklı hayvanlar içerisinde fil, en gösterişli, iri güçlü ve kuvvetli bir hayvandır. Fil sahibi olmak da büyüklenmenin, gururlanmanın ve güçlü olmanın sebeplerindendir. Bu kadar güçlü, kuvvetli fillerin ve gücünü bu fillerden alan ordunun helâki, gözle bile görülemeyen küçük bir hayvan tarafından gerçekleştirilmiştir. Olayın bu şekilde cereyan etmesi, aklı başında olan insanlar için şaşırtıcı ve hayret verici bir durumdur.⁸⁰⁸

Abduh'un bu yorumuna benzer bilimsel görüşleri Mustafa el-Merâğî (öl. 1952), Ferîd Vecdî (öl. 1954), Cevâd Ali (öl.1987) ve Muhammed Esed (öl. 1992) gibi çağdaş araştırmacıların da serdettiği görülmektedir.⁸⁰⁹

Elmalılı'nın Fil Suresinin tefsirinde Fil Vakası hakkında verdiği detaylı tarihi ma'lûmat arasında, Fil olayını yaşayan ve nakleden meşhur Muallakat-ı Seb'a şairlerinden Lebid'in⁸¹⁰ Mekke toplumu içinde 160 yaşına kadar yaşadığı, Ebrehe'nin filini çekerken iki kişinin o sırada ama (kör) ve kötürüm oldukları ve bu şekilde Mekke'de dilencilik yaptıkları; Fil Vakasının Araplar arasında bir tarih başlangıcı olarak kabul edildiği ve Hz. Peygamber'in

⁸⁰⁷ Abduh, *Tefsîr'u-Cüz'-i-'Amme*, 158; Mustafa Güven, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve bu Bağlamda Muhammed Abduh'a Yöneltili Eleştiriler -Fil Suresi Örneği-", *Ekev Akademi Dergisi*, 61 (2015): 158-159; Recep Orhan Özel, "Fil Suresi İle İlgili Modern Yorumların Kritiği", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4 4/2 (2020): 341-342; Osman Kaya, "Fil Suresine Klasik Ve Modern Yaklaşımlar Bağlamında Allah'ın Yardımı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, (2021), 172.

⁸⁰⁸ Abduh, *Tefsîr'u-Cüz'-i-'Amme*, 158.

⁸⁰⁹ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Şeriket'ü-Mektebe, 1946), 30/243; Esed, *Kur'an Mesajı*, 3/1308; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5/ 690; Kaya, "Fil Suresine Klasik Ve Modern Yaklaşımlar Bağlamında Allah'ın Yardımı", 185; Ayrıca benzer yorumlar için Bkz. Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 21/363-364; Mustafa İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008), 2/1304.

⁸¹⁰ Ebû Akîl Lebid b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî, *Dîvân* (Dâru'l-Mektebe, 2004), 5-11.

bu hadiseden elli gün sonra dünyaya geldiği bilgileri yer almaktadır. Elmalılı, “*görmedin mi*”⁸¹¹ اَلَمْ تَرَ/ ifadesini tefsir ederken toplumdaki bu yaşanmışlıktan dolayı, gözünle görmüş gibi bu bilgi kesin bir şekilde sana ulaşmadı mı, kesin bir şekilde bilmiyor musun ey Muhammed anlamında olduğunu belirtmiştir.⁸¹²

Elmalılı, Fil hadisesini izah ederken Fil Suresinde yer alan ve olayın doğru anlaşılmasında kilit sayılabilecek ifadeleri tek tek açıklamıştır. Buna göre, *tayran*/طَيْرٌ kelimesi uçan kuşlar anlamına gelen *tair*/طَائِرٌ kelimesinin çoğuludur. Bu kelime ayette *ebâbîl*/أَبَابِيل kelimesiyle birlikte alay alay, fırka fırka, bölük bölük, birbiri ardınca, katar katar çeşitli yönlerden üzerlerine kuşları gönderdi anlamını ifade etmektedir. Tayran kelimesinin nekra olarak kullanılmasındaki mana ise bu kuşların o güne kadar tanınmadık, garip birtakım kuşlar olduğudur. Elmalılı’ya göre bu kuşlar o zamana kadar bu bölgede görülmemiş irili, ufaklı, siyah, yeşil, beyaz, bölük bölük garip kuşlardır.⁸¹³

Elmalılı, ikinci olarak *siccîl*/سَجِيل kelimesinin Farsça’dan Arapça’ya nakledildiğini, katı ve sert anlamına geldiğini ifade etmiştir. Elmalılı’nın görüşüne göre, çamurdan yapılmış kiremit gibi olan bu taşlar bazı özelliklere sahiptir. Rivayetlerden naklettiği bu özelliklere göre, söz konusu taşlar, mercimek, nohut arası büyüklüğünde veya fındık kadar olup her kuş biri ağzında, ikisi ayaklarında olmak üzere üçer taş taşıyor ve kuşlar bu taşları bıraktıklarında isabet ettiği kimsenin başından girip diğer taraftan çıkarak o kimseyi delik deşik ediyordu. Elmalılı’ya göre, *hicâreten*/حِجَارَةً kelimesinin nekre olmasından bilinmeyen birtakım taşlar olduğu, *siccîl*/سَجِيل kelimesinden de bu taşların sert ve öldürücü olduğu anlaşılmaktadır. Açık arazide bulunan, gökten uçaklarla adeta makineli tüfek bombardımanı yapar gibi bölük bölük kuşlarla fırlatılan, bu sert ve öldürücü taşların hedefi olan bir ordunun nasıl perişan olacağını herkes tasavvur edebilir.⁸¹⁴

Elmalılı, üçüncü olarak Ebrehe’nin ordusunun karşılaştığı korkunç sonu anlatan *asfin*/عَصْفٍ kelimesinin hasattan sonra geride kalan, rüzgârda savrulan ve hayvanlar tarafından yenen döküntüler, saman, kuruyunca saman olan taze ekin yaprağı anlamlarına geldiğini açıklamıştır.⁸¹⁵

Elmalılı, Ebrehe ve güçlü ordusunun karşılarında onlara açıkça karşı koyabilecek bir ordu olmamasına rağmen, büyük bir kısmının akıllara durgunluk veren şaşırtıcı ve hızlı bir şekilde yenilmiş ekin haline çevrilmesinin olağanüstü bir olay olduğunu savunmuştur.

⁸¹¹ el-Fil 105/1

⁸¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6098.

⁸¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6103.

⁸¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6105-6106.

⁸¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6107-6108.

Böylece Kâbe'yi yıkmaya azmeden istilacı ve zorba bir orduyu büyük semavî bir felâket ile çok hızlı bir şekilde, yenik ekin yaprağı gibi perişan eden Allah'ın, dilediği zaman onların benzerlerine de bu türden hatırlara gelmez, tasavvur edilemez belalar ve azaplar verebileceğini ifade ederek, Fil Olayının başlı başına bir mucize olduğunu, bu olayın akıl ve bilim ile izah edilmeye çalışılarak normalleştirmenin ve sıradanlaştırmanın doğru bir yaklaşım olmayacağını Râzî'den⁸¹⁶ de nakille detaylı bir şekilde anlatmış ve Râzî'nin bu tespitinin yerinde olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁷

Elmalılı, Fil Vakası hakkında özeti verilmeye çalışılan bu izahatından sonra sözü Abduh'un bu olay hakkındaki yorumuna getirerek, O'nun surenin girişinde yapmış olduğu öğüt verici açıklamayı aynen nakletmiş,⁸¹⁸ bu kadarla iktifa etmesi halinde insanları yanıltmamış olacağını ve bu büyük olayı basite indirgememiş olacağını belirterek Abduh'u ağır sayılabilecek bir şekilde eleştirmeye başlamıştır.⁸¹⁹

Elmalılı öncelikli olarak, Abduh'un bu kıssa hakkında tevatür bilgiler bulunmasını, sözü uzatmasına gerekçe olarak göstermesini eleştirmiş ve tefsirde tevatür derecesine ulaşmayan sahih rivayetlerle de tafsilata girmenin caiz olduğunu söylemiştir. Elmalılı, Abduh'un kendisinin yaptığı yorumlara sanki mütevatirymiş gibi bir izlenim vermesinin doğru olmadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla kıssa hakkında mütevatir bilgiler vardır, ama Abduh'un yaptığı açıklamalar mütevatir değildir. Abduh kendi açıklamalarına sadece mütevatir süsü vermeye çalışmıştır. Elmalılı'ya göre, ibret, nasihat, ahlâkî fazilet, tarihî olaylar, sadece bilgi türünden olan hususlarda sıhhati tam ve sabit olmasa bile yalan, uydurma ve mevzu olduğu

⁸¹⁶ “Bu fil olayı dinsizlere karşı ciddi olarak pek mühim bir olaydır. Çünkü birtakım kuşlar gönderilip de onlarla bir kavmi bırakıp, diğer bir kavmi taştattırarak öldürmek tabiat kanunlarından bir şey ile izah edilemez. Ve buna diğer birtakım rivayetler gibi zayıftır denilmek de kabil olamaz. Çünkü fil yılı ile Resulullah'ın gönderilmesi arasında geçen müddet henüz kırk küsur seneden ibaret bulunuyor ve Resulullah bu sureyi okuduğu zaman Mekke'de bu olayı görmüş olanlardan hayli bir topluluk karşısında duruyordu. Eğer olayın bu şekilde nakli zayıf olsa idi, onlar: ‘İşte yalanını tuttuk.’ diye elbette yüzüne çarparlardı. Hâlbuki bunun hakkında: ‘Hayır öyle bir şey olmadı, yalan yanlış söylüyorsun,’ diye inkâr ve itiraza kalkışan kimse çıkmadı.” Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 32/289.

⁸¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6109-6111.

⁸¹⁸ Elmalılı şu bölümü nakletmiştir: “Bu güzel sure bize şunu öğretiyor: ‘Allah sübhanehu Peygamberine ve onun peygamberliğinin ulaşacağı kimselere kudretinin büyüklüğünü ve her kudretin O'nun önünde ve O'nun saltanatına boyun eğdiğini ve O'nun kulları üzerinde hükmedici olup onları ondan hiçbir üstünlüğün men edemeyeceğini ve hiçbir kuvvetin O'na karşı gelemeyeceğini anlatan işlerden bir büyük işini hatırlatmak, düşündürmek istiyor. O büyük iş de şudur: Bir kavim, fillerine güvenerek Allah'ın bazı kullarının emirlerine üstün gelmek ve kendilerine şer ve eza eristirmek istemişlerdir. Allah Teâlâ o kavmi yok ederek, hilelerini ret, tedbirlerini iptal ediverdi. Hem sayılarının hem hazırlıklarının çokluğuna güvenirken, onlar, kendilerine hiçbir fayda vermedi. İşte bu ayetlerden bu mana ile yetinip de bunun üzerine ona bir tafsilat ilave etmesek mümkün olurdu ve bu kadarı ibret ve vaaz için kâfi gelirdi. Nitekim Uhdud Ashabında bu kadarla yetinmiştik.” Bkz. Abduh, *Tefsîr'u-Cüz'i-'Amme*, 157; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6126-6127.

⁸¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6126-6127.

sabit olmayan zayıf rivayetlerin insanları aydınlatmak için kullanılması caizdir ve sırf şahsi olan görüşlerden daha güzel ve daha faydalı olduğu hususunda görüş birliği vardır.⁸²⁰

Elmalılı'nın ikinci eleştirisi, yukarıda zikredilen Abduh'un İkrime'den naklettiği rivayet üzerindendir. Ebrehe'nin ordusunun Muğammes bölgesine kadar ulaştığı, halkın korkup dağlara kaçtığı bilgisinin doğru ve mütevatir olduğunu kaydetmiştir. Ancak Elmalılı, Ebrehe ve Abdülmuttalib'in isimlerinin rivayette zikredilmemesinin eksiklik olduğunu belirtmiş, fakat ikinci gün Habeşli bir askerde çiçek ve kızamık hastalığı görüldüğü hususundaki ifadenin yalan olduğunu ve bu iddianın Abduh'a ait olduğunu söylemiştir. O'na göre, bu hadisede mütevatir olan husus hem kitaplarda yazan hem de nesilden nesile aktarılan Ebrehe'nin ordusunun kuşlar tarafından atılan taşlarla helâk olduğudur ki Kur'an'ın beyanı bu yöndedir. Abduh ise bu olayın Allah Teâlâ'nın kudretinin büyüklüğüne delâlet ettiğini, büyük hâdiselerden biri olduğunu kabul etmekle birlikte mütevatir olduğu üzere olağanüstü bir olay olduğunu söylemekten kaçınmıştır. Elmalılı, çeşit çeşit kuşların fındık, nohut, mercimek gibi gıdaları veya bunlardan daha büyük kuzuları, tavşanları, yılanları ve diğerlerini pençelerine takıp göğe kaldırdığını hatırlatarak bu kuşlara daha küçük veya büyük taşlar attırabilecek hiçbir kudret yokmuş gibi Abduh'un tevil yapmak suretiyle bu olayı basite indirgemesini yadırgamıştır.⁸²¹

Elmalılı, Abduh'un kendi uydurmuş olduğu sözleri mütevatir rivayetler arasına katarak bir hileye başvurduğunu ısrarla vurgulamıştır. Çünkü İkrime'den rivayet edilen ikinci gün Habeşli bir askerde çiçek ve kızamık hastalığının görüldüğüne ve Yakub b. Utbe'den rivayet edilen Arapların yaşadığı bölgede fil yılında ilk ortaya çıkan çiçek ve kızamık hastalığı olduğuna dair rivayetler Elmalılı'ya göre mütevatir değil, zayıf haberdirlere. Kaldı ki söz konusu rivayetlerde kuşların attıkları taşların kime isabet ettiyse çiçek hastalığı çıkarttığı ve bunun ilk görülen çiçek hastalığı olduğu söylenmiştir. Olayın bu şekilde olduğunu söylemek farklı, sadece orduda çiçek hastalığı salgını baş gösterdi şeklinde söylemek farklıdır. Her ne olursa olsun İkrime ve Yakub b. Utbe'den ileri gitmeyen bu zayıf ve munkatı rivayeti Abduh, zorlama yorumuyla mütevatir göstermeye çalışmış, Elmalılı'nın tabiriyle Abduh'un keskin dilini ve kalemini kirleten bir hata olmuş ve kendi yorumlarını üzerinde ittifak edilen mütevatir rivayetler olarak göstermesi yine Elmalılı'nın ifadesiyle açık bir yalan olmuştur. Halbuki bu olayda kuşları gönderme ve kuşların taş atma fiilleri üzerinde asıl ittifak edilen hususlardır.⁸²²

⁸²⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6127.

⁸²¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6128-6129.

⁸²² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6129-6131.

Elmalılı'nın üçüncü eleştirisi, kuşların rüzgâr aracılığıyla gönderildiği, kuşlardan maksat sivrisinek veya mikrop olabileceği iddialarıdır. Elmalılı'ya göre surede Abduh'un atıfta bulunduğu konuların hiçbirine değinilmemekte ve kuşların rüzgâr vasıtasıyla ordunun üzerine yöneldikleri de yer almamaktadır. Buna göre, kuşlar aldıkları bir ilham ve his ile varacakları yere uçar ve bizim için onların sahip olduğu ilham ve hisleri tayin etmek mümkün değildir. Âdeti görevli olarak gönderilen bu kuşların söz konusu hadiseye kadar o bölgede görülmeyen, tanınmayan kuşlar olduğu *tayran*/^{طَيْرَان} kelimesinin nekra olmasından anlaşılmaktadır. Ayette taşların kuşlar vasıtasıyla yalnız düşüşü söylenmeyip, kuşların o taşlarla bilhassa atış yaptıklarının söylenmesi onların özel vazifeli olduğunun göstergesidir. Ayrıca Abduh'un iddia ettiği gibi surede ne çiçek hastalığı ne kızamık ne de diğer hastalıklardan bahsedilmiştir. Elmalılı'nın değerlendirmesine göre Abduh, mütevatir rivayetleri görmezden gelerek, surede verilen bilgileri değiştirerek, bahsedilen kuşları önce bir sinek, sonra bir mikrop, taşları da sineğin ayağına bulaşacak kadar gözle görülemeyen bir toz kabul etmiştir. Elmalılı, Abduh'un bu yorumunun ancak doğru bilgileri açıkça ortaya koyup, herkesi aydınlattıktan sonra bu münasebetle sineklerden, tozlardan, mikroplardan da bahsederek zamanının insanını bilgilendirmesi kabul edilebilecek bir tutum ve bir öğüt olabilirdi. Bununla beraber Allah'ın en büyük askerlerinin sineklerden ibaretmiş gibi yansıtılması da hatadır. Çünkü *"Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır."*⁸²³ ayet-i kerimesi gereği bütün göklerin ve yerin orduları Allah'a tabidir. Ayrıca rüzgârla sineklerin ayaklarına bulaşacak tozlara taş denilemeyeceğini, taş atan kuş denildiği zaman da bundan kastın sinek olmayacağını herkes bilir. Naslarda bu ve benzeri karinelerin delâleti dikkate alınmayınca da hiçbir açıklama doğru anlaşılmaz. Kendi dilimizde ve kültürümüzde de meşhur olduğu üzere sinek hiçbir zaman kuş, kuş hiçbir zaman sinek olarak anlaşılmaz. Elmalılı, itirazının dünyada sineklerin veya mikropların varlığına olmadığını, bunun zaten, müşahade, tecrübe ve deneyle bilindiğini, ancak tarihî Fil Vakasında Kur'an'ın ve rivayetlerin haber verdiği bilgileri tahrif etmeye itiraz ettiğini vurgulamıştır.⁸²⁴

Elmalılı'nın dördüncü eleştirisi, Abduh'un yüce Allah'ı hükmünü icra etmesi için maddeye muhtaç gösterdiği noktasındadır. Bu kapsamda Elmalılı, Abduh'un Allah Teâlâ'nın azgınlık eden milletleri, cezalandırma hususunda hükmünün ortaya çıkması, kuşların büyüklüğüne, çeşidine, renklerine veya taşların miktarına ve benzeri durumlara bağlı olmadığına ilişkin sözlerini hatırlatarak bu sözlerinin Abduh'un iddiasının lehine değil, aleyhine olduğunu söylemiştir. Çünkü Allah'ın hükmünün ortaya çıkması, kuşlara veya kuşların vasıflarına dayanmadığı gibi, sineğe, mikroba, çiçek ve kızamık hastalığına da bağlı

⁸²³ el-Fetih 48/7.

⁸²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6135-6136.

değildir. O'nun fiilleri iradesine bağlıdır ve dilediğini yapar. Öyleyse sinekler aracılığıyla çiçek hastalığı veya kızamık hastalığı çıkarmak için çaba göstermenin bir manası yoktur. Bu bağlamda bilinmesi gerekir ki, insanın hiçbir şeye bağlı olmayan Allah'ın kudretinin eserini bilebilmesi için, o eserin niteliğini belli bir noktaya kadar kavraması gerekir. Eğer insan, bir eserin hiçbir özelliğini tanımıyorsa ona bir anlam yükleyemez. Bunun için insan, herhangi bir şeyi tanıması için onu Allah'ın açıkladığı yönüyle bilmeye muhtaçtır. Bundan dolayı Allah Teâlâ bu surede öncelikli olarak Fil Vakasının niteliklerini hatırlatmıştır. Elmalılı'ya göre, bu nedenle fil ashabını da fil olayını da Allah, insana bu surede nasıl bildirdiyse öyle bilmeli ve öyle inanmalıdır. Rivayetlerden de sıhhat derecesine göre olayın tafsilatına ulaşılabilir. Fakat Abduh'un yaptığı gibi şahit olmadığımız, niteliğiyle ilgili hiçbir haber işitmediğimiz ve herhangi bir delile dayanmadan şahsi mütalaalarla bu olayı bilemeyiz. Kur'an başta olmak üzere, hadiseyi görenler, haber verenler, sahih rivayetler; kuşları, taşları anlatıp dururken, bunların vasıfları herkes tarafından bilinirken, Allah'ın kudretince bunların hepsi mümkün iken, bunları haber verildiği gibi anlamayıp yalnız sinek ve çiçek hastalığına indirgemek Allah'ı bu maddelere muhtaç göstermek demektir. Elmalılı'ya göre, Abduh da Allah'ın beyanı ile yetinmeyip, nas üzerine ziyade yaparak Yüce Allah'ı zalim bir milleti helâk etmek için kendi yorumu olan çiçek ve kızamık hastalığına muhtaç gibi göstermiştir. Ayrıca Lût kavmi hakkında da "...Çamurdan taşlar..."⁸²⁵ "Çamurdan taşlaşmış, hazırlanmış..."⁸²⁶ buyrulmuşken hiçbir âlim bu ifadeleri çiçek veya kızamık hastalığı olarak yorumlamamıştır.⁸²⁷

Elmalılı'nın beşinci itirazı, Abduh'un gözle görülmeyen mikropların Ebrehe'nin gurur kaynağı olan dünyanın en iri cüsseli hayvanlarından başta Mahmûd adlı fil olmak üzere fillerle takviye edilen bir orduyu helâk etmesi daha acayip ve daha şaşırtıcı olduğuyla ilgili yorumuna olmuştur. Elmalılı, Abduh'un bu yorumunu delille sabit olmayan duygusal bir görüş olarak değerlendirmiştir. Elmalılı'nın görüşüne göre, sadece bir file değil, sayısı altmış bine varan bir orduya ve mühimmatına güvenen mağrur Ebrehe'nin, küçük bir mikrop ile helak edilmesi büyük bir kudretin eseri olduğu hususunda elbette şüphe yoktur. Bu büyük kudret "Bir şey yaratmak istediği zaman O'nun yaptığı 'ol' demekten ibarettir. Hemen oluverir."⁸²⁸ beyanı üzere, dilediği şeyi hiçbir kayıt ve şarta bağlı kalmadan bir 'ol' emriyle dilediği gibi yapıveren bir kudretten ibarettir. Elmalılı'ya göre, bin dört yüz sene önce, henüz insanlar mikrobunu bilmezken, bilmedikleri mikroptan bahsedilip onunla fili karşılaştırmaya davet etmek manasız olurdu. Bu olayda, zahiri sebep olan mikrop değil, ortaya çıkan

⁸²⁵ ez-Zâriyât 51/33.

⁸²⁶ Hûd 11/82.

⁸²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6138-6139.

⁸²⁸ Yâsin 36 /82.

hastalıktan ibaret kalırdı. Hâlbuki uzaktan yakından görülebilecek kuşlar ve onların taşları adeta mermi gibi ordunun üzerine fırlatıp orduyu helak etmesi olaya şahitlik edenlere daha ibret verici, daha şaşırtıcı ve Allah'ın kudretinin bizim gibi tabii şartlarla kayıtlı olmayan büyüklüğünü göstermekte elbette daha açıktır. Ayrıca sure nazil olduğunda, İslâm muhalifleri kuşlara ve onların fırlattıkları taşlara bir itirazda bulunmamaları tam aksine olayı tasvir etmeleri ve olayla ilgili şiirler yazmaları da bu olaya şahit olduklarının delilidir.⁸²⁹

Elmalılı, Abduh'un bu yorumlarının bir âlime yaraşacak kabilden olmadığını ve bu yorumların bir âlim için dil sürçmesi cinsinden kabul edilemeyeceğini belirttikten sonra O'nun samimiyetini ve İslâmî hassasiyetini hatırlatmayı da ihmal etmemiştir. Bu minvalde Merhum Muhammed Abduh'un nice güzel fikirleri serdettiğinde, Allah'ı ve Resul'ünü sevdiği noktasında en yüce kelimelerin Kur'an-ı Kerim'de olduğunu bildiğinde, ona iman ile hürmet etmede, hakkı açıklamaya hizmet ederek halkı aydınlatma ve irşat etmede, günden güne Batı'nın sultasına düşerek ezilmekte bulunan İslâm ümmetinin selâmet ve afiyetini aramak için çalıştığında tereddüde yer olmadığını söylemiştir. Ancak ortaya atmış olduğu bu büyük yanlış görüşleri hatırlatmanın da hakkı bilenlerin görevi olduğunu vurgulamıştır.⁸³⁰

Elmalılı, yukarıda aktarılmaya çalışıldığı üzere Fil Suresi tefsirinde Abduh'u oldukça ağır bir dille eleştirmesine rağmen Fatıha Suresi tefsirinde besmele ile ilgili tefsirinde O'nu övmektedir.⁸³¹

Fil Vakası surede de anlatıldığı gibi sayısı azımsanmayacak bir topluluk tarafından görülmüş, hayret verici yönleriyle nesilden nesile aktarılmış ve önemli tarihi olaylardan biri olmuştur. Bu tasvirlerin hiçbirinde sinek veya mikroptan bahsedilmemiş ve teknolojik kavramlarla açıklanmamıştır. Olağanüstü olaylar teknolojik kavramlarla açıklanmaya çalışıldığında, teknolojinin verileri değişince olağanüstü olayların yorumu da değişecek ve daha önce yapılan yorumlar anlamsız hale gelecektir.

⁸²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6141-6142.

⁸³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6133.

⁸³¹ Elmalılı, Abduh'un besmele ile ilgili görüşü hakkında şöyle şu ifadeleri kaydetmiştir: "Merhum Şeyh Muhammed Abduh Fâtıha suresinin tefsirinde zikretmeye değer bir mana daha yazmış ve şöyle demiştir: 'Bütün milletlerde ve bu cümleden Arap milletinde de bilindiği gibi birisi, bir reis veya büyük bir zat hesabına -ve kendi şahsından bahsetmeden- yalnız onun için bir iş yapmak istediği zaman 'falanın adına' der. Ve o zatın ismini söyler ki, 'o ve onun emri olmasaydı ben bu işi yapmazdım ve yapamazdım.' demek olur. Bunun en açık örneğini devlet mahkemelerinde görürüz. Hâkimler gerek sözlü hükümlerinin ve gerek ilâmlarının başında 'falan hükümdar adına veya falan reis adına' başlığını söylerler. İşte bunlar gibi bir Müslüman da 'şu işe başlıyorum' derken 'ben bu işi kendim için değil, Allah adına, onun emri ile ve ancak onun için yapıyorum.' demiş olur. Bu yoruma göre besmelenin meali 'Rahman Rahim Allah adına' demek oluyor ki, bunun da 'bâ' daki sığınma manasıyla ilgisi bulunur." Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/43.

3.2. MENÂR VE ELMALILI TEFSİRLERİNDE BAZI KISSALAR ÜZERİNDE ÖRTÜŞEN GÜNCEL YORUMLAR

İslâm dünyasında, Kur'an-ı Kerîm'i ilmî verilerle yorumlama faaliyetleri 19. yüzyılın sonlarında yaygınlık kazanmıştır. Bilimsel tefsirin tarifinde farklı yaklaşımlar mevcut olmakla birlikte, "Kur'an ifadelerinde ilmî/bilimsel ve teknik terimleri okuyan, tüm bilimleri ve felsefî görüşleri Kur'an'dan çıkarmaya çalışan tefsir türüdür."⁸³² şeklindeki tarif kabul görmüştür.

Menâr tefsirinde teorik olarak bilimsel tefsir metodu eleştirilmekle birlikte yer yer aklî yorumlara ve bilimsel sayılabilecek değerlendirilmelere yer verilmiştir. Kur'an'ın nüzul zamanında, henüz bilinmeyen daha sonra araştırmacılar ve bilim adamları tarafından, evrenin yapısı, insanlık tarihi gibi konularda yapılan çalışmalar ve keşifler sonucunda gün yüzüne çıkan bazı ilmî meselelerin Kur'an'da yer alması, Kur'an'ın bilimsel icazı olduğu savunulmuştur. Buna göre bilim adamları, herhangi bir bilim dalında ne kadar ilerlerse ilerlesin, Kur'an'la hiçbir zaman çatışmayacaktır. Meselâ antropoloji bilimi peygamber kıssaları ile ilgili bir araştırma yapıp gerçek bilgilere ulaşabilirse bu bilgilerin Kur'an'daki peygamber kıssalarıyla çelişmediği görülecektir.⁸³³

Elmalılı Hamdi Yazır da tefsirinde fen bilimlerine yer verdiğini şöyle ifade etmiştir: "Zamanımızı alâkadar eden ulum-u fûnuna, hikemiyata müteallik hayli bahislere tesadüf edilir. Bilhassa bu cihetten başka tefsirlerde bulunamayacak veya pek güç anlaşılabilir şeylerde bir hususiyeti olsa gerektir."⁸³⁴

Görüldüğü gibi Elmalılı, eserinde bilimsel unsurlara yer vermesini diğer tefsirlerden ayırıcı bir vasıf olarak sunmuştur. "...Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık..."⁸³⁵ ayetinin tefsirinde Elmalılı, ayette geçen *kitap* kelimesinden muradın *levh-i mahfuz* olduğunu kaydettikten sonra Kur'an'ı Kerîm'de de beşeriyetin muhtaç olduğu delillerin ve önemli olan ilahî yükümlülüklerin hiçbirinin ihmal edilmediğini açıklamıştır. Elmalılı'ya göre her şeye gücü yeten Allah, tekvinî, teşriî, kavli ve fiilî her ayeti indirebilir. Levh-i mahfuzda her şeyin yazıldığı gibi, Kur'an'da da insana lazım olan her önemli delil bulunmaktadır.⁸³⁶

Gerek Menâr, gerekse Elmalılı tefsirinden aktarılan bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere her iki tefsirde de bir takım modern yorumlara yer verildiği müşahade edilmektedir. Çalışmanın önceki bölümlerinde Menâr ve Elmalılı tefsirlerinde yer alan kıssa yorumlarının

⁸³² Emin el-Hulî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metot*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995), 41; Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 87.

⁸³³ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/175.

⁸³⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/19.

⁸³⁵ el-En'am 6/38.

⁸³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1920-1921.

tezat yönleri konu edinilmişken bu bölümde, birbiriyle örtüşen modern yorumlar incelenmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Hz. İsa'nın Doğumu

Hiz. Meryem'e, Hz. İsa müjdelendiğinde Şu tepkide bulundu: *"Ey Rabbim, dedi. Bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur? Allah Şöyle buyurdu: İşte böyledir, Allah dilediğini yaratır. Bir işe hükmedince ona sadece 'Ol!' der; o da oluverir."*⁸³⁷

Klâsik tefsirlerde bu ayetle ilgili olarak Allah'ın dilediğini dilediği Şekilde yarattığı, hiçbir sebep olmaksızın babasız bir çocuk yaratmaya kadir olduğu Şeklinde yorumlar yapılmış ve harici bir delil arama ihtiyacı hissedilmemiŐtir.⁸³⁸

Menâr tefsirinde Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelişi iki Şekilde izah edilmiştir. Birincisi, bir konuda kalp güçlü bir inanca sahipse ve sinir sistemi de bu güçlü inancın etkisi altında ise madde dünyasında alıŐılmıŐ olana aykırı sonuçlar meydana getirebilir. Sağlam bir insanın vücudunda herhangi bir mikrop bulunmadığı hâlde, bir hastalığa kapıldığına kuvvetli bir Şekilde inanırsa, bu inancı vücudunda canlı mikropların üremesine sebep olur ve sağlam insan hastalanır. Bu ve benzeri vakaların gerçekliği deneyle ispat edilmiştir. Menâr tefsirinde Hz. İsa'nın doğumu da bu örneğe benzetilerek, Allah tarafından Hz. Meryem'e bir çocuk müjdelenince, Hz. Meryem bunun vuku bulacağına kuvvetli bir Şekilde inanmış ve bu inancın etkisiyle rahminde dölleme meydana gelmiştir. İkincisi, Kâinata dağıttığı ruhları görevlendiren Allah, Hz. Meryem'e de kendi katından bir ruh göndermiş, o ruhun üflenmesiyle Hz. Meryem, Hz. İsa'ya hamile kalmıştır. Menâr tefsirine göre bu izah Şekli daha kapalı olmakla birlikte doğruya daha yakındır. Bu bağlamda Menâr tefsirinde, ruhların müşahhas varlıklar üzerindeki tesiri hakkında bilgiler verilmiştir.⁸³⁹

Elmalılı, Hz. İsa'nın doğumunun normal deneylerle, tecrübelerle açıklanamamasının Hz. Meryem'i, Hz. İsa'yı ve bu konudaki gerçekleri yalanlamaya ve bozmaya kalkışmanın sebebi olamayacağını belirtmiştir. Elmalılı, Hz. İsa'nın yaratılışının nadir hâdiselerden biri

⁸³⁷ Âl-i İmrân 3/47.

⁸³⁸ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 6/420; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/372.

⁸³⁹ "Mahlukat, yoğunlaşmış varlıklar ve latif ruhlar diye ikiye ayrılır. Canlı ve kesif olanda görmekte olduğumuz gelişmeyi, hareketi ve üremeyi meydana getiren Şey, latif olandır... Meselâ, hava olmasaydı canlılar yaşayamazdı. Hava ruhtur. Bundan dolayı hareket halindeki havaya, *rîh* (rüzgâr) denmiŐtir. *Rîh* kelimesinin aslı da *rivh* (رَوْح)dir. Vav harfi kendisinden öncesi kesra olduğu için ona münasip haf olan y hafine dönüŐmüŐtür. Her canlının esası olan su da iki latif ruhtan terkip edilmiştir. Böyle terkip halinde iken su, latife daha yakın olmakla birlikte neredeyse kesif ve latif arası bir orta haldedir. Elektrik te ruh sınıfındandır. Onun müşahhas varlıklar üzerindeki yapmış oldukları, bunu anlamak için yeterlidir. Kâinata gördüğümüz değişikliklerin çoğunu, ruh diye adlandırdığımız bu latif varlıklar meydana getirir. Hatta yaşadığımız çağda biz, ruhların, eski filozoflarımızın aklına bile gelmeyecek sırlarını gördük. Günümüz âlimleri bunların ileride açığa çıkacak sırlarının daha da muazzam olacağına inanıyor. İdrak ve irade sahibi olduklarına dair elimizde herhangi bir delil ruhların durumu böyle olunca irade sahibi akıllı ruhların etkisinin daha büyük olması neden mümkün olmasın?" Bkz. Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/254-255.

olduğunu belirtmekle birlikte, bu hadisenin her yönden tek, ittirat (intizamlı, tertip-düzen içinde olma) kanunun bütünüyle dışında, emsalsiz, akıl ile açıklanması ve yorumu imkânsız bir olay da olmadığını söylemiştir. O'na göre, birtakım âdet dışı olayların vuku bulması bunların kanun dışı olduğunu göstermez. Binaenaleyh Hz. İsâ'nın yaratılışı, Hz. Âdem'in yaratılışının bir tekrarıdır. Kur'an-ı Kerîm bu olayı şöyle ifade etmektedir: *"Allah nezdinde İsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'ol!' dedi ve oluverdi."*⁸⁴⁰ Elmalılı'nın değerlendirmesine göre, bir bebeğin bir anne ve bir babanın birleşmesinden doğması genel bir kanun değil, çoğunluğa ait bir kanundur. Çünkü bu kanun ilk insanı kapsamamaktadır. Hz. Âdem kıssası, Hz. İsâ kıssasını açıklayan bir örnektir.⁸⁴¹

Elmalılı, kısaca aktarılmaya çalışılan bu görüşlerini belirttikten sonra tabiat bilimleri ve embriyoloji (doğum öncesi gelişim, dölleme, embriyo) dallarındaki uzmanların sayısının bir hayli fazla olduğunu, bu bilim dalıyla meşgul olanların söz konusu olayı kavrayamadıkları için dinden soğumamaları maksadıyla konuyla ilgili birtakım bilimsel izahlar yapma ihtiyacı hissetmiştir. Buna göre, birinci olarak hayvanlarda soya çekim esası vardır ki bu da ilk nesillerdeki ataya, dedeye çekmek demektir. Elmalılı, Hz. İsâ'nın doğumunun bu türden olduğunu söyleyerek olayı, Hz. Âdem'in yaratılışıyla irtibatlandırmıştır. İkinci olarak, tabiat bilimine göre canlılar, bir analı veya ana-babalı olmak üzere iki kısma ayrılır. Hz. İsâ'nın doğumu da insanlık içinde tek analı gerçekleşmiş olabilir. Üçüncü olarak Elmalılı, Hz. Meryem'in kadın oluşu Kur'an'ın metni ile tasdik edildiğini söyledikten sonra. Hz. Meryem'i hüsnâ-i müşkül olarak tasvir etmek istemediğini, ancak insanlar arasında erkeklik ve kadınlık yönü eşit olanların da bulunabildiğine dikkat çekmiştir. Bu ihtimale göre bir bedenin iki çeşit tohumun meydana gelmesinde esas olması düşünülebilir. Böylece kadınlar arasında Hz. Meryem'in seçilmesinin bu şekilde düşünülmesinde bir engel görülmemektedir. Dördüncü olarak Elmalılı, bu olayı psikolojik açıdan değerlendirmiştir. Buna göre, insan asıl itibarıyla maddî yönüyle değil, ruhî yönüyle insandır. İnsanın zihnindeki bir kelimenin veya mücerret bir mananın maddeye, cismaniyete dönüşme ihtimali vardır. Bir kelime bir bedende, vicdanî bir mana uyandırabilir ve bu mana, etkisinin gücüne göre, bütün ruhu kapsayan sağlam bir inanç haline gelebilirse bu inanç bedende etkisini gösterip, bedenin ona uygun yeni bir hayata başlamasını sağlayabilir. Bu durum gerçekleştiği takdirde filozoflar, uzuvla ilgili değişikliklerin olabileceğini tespit etmişlerdir. Buna göre Hz. Meryem'in bu hâli yaşadığını kabul etmek de mümkündür. Böylece Hz. Meryem'in kalbindeki bir kelime, Allah'ın izni ile şehvetle ilgili bir mana değil, rahmanî bir mana ile Hz. Meryem'in rahminde bir tohum ile bir yumurtanın birlikte oluşmasına sebep olmuş ve Hz. İsâ'nın doğumu bu şekilde gerçekleşmiş

⁸⁴⁰ Âl-i İmrân 3/59.

⁸⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1121.

olabilir. Elmalılı bu değerlendirmesinin sonunda, bazı tefsir bilginlerinin, Hz. Meryem'in seçimini, meleklerin O'nu Allah'tan bir kelime ile müjdelemesini psikoloji ilmi açısından ele aldıklarını ve böyle bir düşünce ilham ettiklerini söylemiştir.⁸⁴²

Görüldüğü üzere müfessirlerimiz, Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelişini mucizevî yönüyle kabul etmekle birlikte tabiat bilimcileri ikna etmek amacıyla konuyu akla yaklaştırarak pozitif bilimle izah etme çabasında oldukları söylenebilir. Ancak bilimin günden güne değişerek geliştiği gerçeği düşünüldüğünde, babasız doğumun başka yöntemleri de geliştirilse, günün şartlarında yapılmış yorumlar geçersiz hâle gelebilir.

3.2.2. Ra'd ve Berk Kelimelerinin Pozitif Bilim Açısından Yorumlanması

Benzetmeler yapılarak, misaller verilerek, anlatılan konuyla ilgili hikâyeler, kıssalar ve tarihî hadiselerden faydalanılarak anlatım metodu eski zamanlardan beri bütün kültürlerde olduğu gibi İslâm'ın ilk muhatabı olan Arapların kültüründe de mevcuttur. Muhatabı eğitime ve etkileme açısından son derece faydalı olan bu anlatım metoduna, Kur'an-ı Kerîm de birçok defa başvurmuştur.⁸⁴³ Bakara suresindeki şu ayette münafıkların durumu anlatılırken söz konusu yöntem kullanılmıştır: *“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”*⁸⁴⁴

Elmalılı'nın yağmura tutulan kişinin kıssası olarak nitelendirdiği bu ayeti izah eden müfessirler, çeşitli yorumlar yapmışlardır. Buna göre, Allah Teâlâ, münafıkların imanını, gökten inen yağmura, sapıklıklarını karanlıklara, geçici imanlarının aydınlatmasını, şimşegin geçici aydınlatmasına, imanlarının zayıflığını ve Allah'ın azabına çarptırılma korkusuyla şaşkınlığa düşmelerini, ölüm korkusuyla şimşegin çarpması anında parmaklarını kulaklarına tıkayan kişinin durumuna, iman içerisinde bulundukları süreyi, şimşegin ışığında yürüyen kişinin durumuna, sapıklık içinde bocalayıp durmalarını ise karanlıklar içerisinde kalan kişinin durumuna benzetmişlerdir.⁸⁴⁵

Menâr tefsiri, *ra'd* ve *berk* kelimeleri hakkında tefsirlerde yer alan bir takım farklı bilgileri, uydurma rivayet, kıssa ve İsrailiyat olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁸⁴⁶ Menâr tefsirinde *ra'd* kelimesinin bir meleği ifade ettiği veya meleğin sesi olduğu, *berk* kelimesinin

⁸⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1126-1128.

⁸⁴³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1/83.

⁸⁴⁴ el-Bakara 2/19.

⁸⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/358; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/189-190.

⁸⁴⁶ Mahallî- Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 6; Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/146.

ise bu meleğin kamçısı olduğu ve bu kamçı ile bulutları önüne katıp sürüklediği gibi rivayet ve yorumların Kur'an'ın beyanına aykırı olduğu belirtilmiştir.⁸⁴⁷

Menâr tefsirinde, gök gürlemesi, şimşek çakması, yıldırım düşmesi gibi hava olaylarının tabiat biliminin konusu olduğu, Kur'an'ın konuları arasında yer almadığı savunulmuştur. Çünkü bilim adamları kendi çalışmalarıyla gök gürlemesi, yıldırım düşmesi ve şimşek çakması gibi olayların oluş nedenlerini ortaya çıkarmışlardır. Menâr tefsirine göre, Kur'an'ın tabiat olaylarını hatırlatmasının sebebi, insanların kâinat hakkında bilgi sahibi olmalarını, ders çıkarmalarını, delil elde etmelerini ve bu konularda tefekkür sahibi olmalarını sağlamaktır. Araştırmalar sonucunda, zaman içerisinde farklı tespitler ve görüşlere de ulaşılmıştır.⁸⁴⁸

Menâr tefsirinde, konunun kaleme alındığı tarihlerde *r'ad* ve *berk* kelimeleri ilmin verileri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kâinatta elektrik akımlarının varlığından bahsedilmiş, telgraf, telefon, tramvay gibi araçlar, evleri ve caddeleri aydınlatan ışıklar bu akımların somut örnekleri olarak takdim edilmiştir. Buna göre elektron yüklü artı ve eksi kutuplardan birinden ötekine akım meydana gelir ve böylece oluşan güç ile ışık ortaya çıkar. Akımın kesilmesiyle de elektriklenme sona ermiş olup, bu olay mevcut bütün eşyada gerçekleşmektedir.⁸⁴⁹

Menâr tefsirinde, yukarıda özetlenmeye çalışıldığı gibi teknik bilgiler aktarıldıktan sonra ayette yer alan yıldırım ve şimşek olayının da Allah'ın kudretiyle artı ve eksi kutuplardan akımın birinden diğerine geçmesiyle gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ayrıca usul olarak Kur'an'ın tefsirinde bu ve benzeri tabiat olaylarını ayrıntılı bir şekilde izah etmenin gereksiz olduğu, bu bilgilerin uzmanlarından öğrenilebileceği belirtilmiştir.⁸⁵⁰

Elmalılı da *ra'd* ve *berk* kelimeleriyle ilgili, klâsik tefsirlerde yer alan -Menâr tefsirinin eleştirdiği- açıklamaları aktarmış ancak Elmalılı, bu açıklamaları sağlıklı bulmadığından olacak ki Menâr tefsirinde yer alan bilimsel yorumlara benzer kendi yorumlarını ilave etme ihtiyacı hissetmiştir. Elmalılı'nın açıklamalarına göre, bu meselenin hem dinî hem de fennî ve felsefî açıdan iki izahı bulunmaktadır. Dinî açıdan izahı, Allah Teâlâ'nın iradesine göre bulutları yağmur yağacak yerlere sevk ve idare eden bir melek bulunmaktadır ki, buna gök gürültüsü denir. Fennî ve felsefî açıdan yapılan yorumlar da dinî izaha tezat teşkil etmemiş, bu izahın dairesi içinde kalmıştır. Elmalılı, bu konudaki ilk felsefî açıklamaların, bulutların çarpışması, sürtünme ve dokunma sonucunda çakmak taşından çıkan

⁸⁴⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/146.

⁸⁴⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/148.

⁸⁴⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/148.

⁸⁵⁰ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü 'l-Menâr*, 1/148.

ses ve kıvılcım şeklinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Elmalılı, İbn Sina'nın gök gürültüsünün ve şimşeğin sebebinin çoğunlukla, rüzgârın hareketi olduğu, böylece bulutların ses çıkardığı, parladığı ve gök gürültüsünün meydana geldiği görüşüne yer vermiştir.⁸⁵¹

Elmalılı, kendi yaşadığı dönemdeki teknolojik gelişimlerden hareketle ra'd ve berk hadisesini değerlendirerek elektrik enerjisine tatbik etmeye çalışmıştır. Fen bilimlerinin bütün kuvvetlerin esasında bir hareket enerjisine dönüştüğü görüşüne atıfta bulunan Elmalılı, elektrikte de devamlı hareket, ısı ve ışık hareketlerinin görüldüğüne dikkat çekmiştir. Elektrik enerjisinde artı ve eksi kutupların bulunmasını erkeklik ve dişiliğe benzetmiş, şu ayet-i kerimeyi delil getirmiştir.⁸⁵² “*Yerin bitirdiği şeylerden, insanların kendilerinden ve (daha) bilemedikleri (nice) şeylerden, bütün çiftleri yaratanın şanı yücedir.*”⁸⁵³

Böylece Elmalılı, artı ve eksi elektrik taşıyan bulutların çarpışması sonucu gök gürültüsü ve şimşeğin oluştuğunu söylemiştir. O'na göre bu bilimsel gerçek, dinî literatürde anlatılan gerçeklere zıt değildir. Çünkü bulutları harekete geçiren, yönlendiren meleklerdir. Ra'd ve berk bir tabiat hadisesi olup ümmî olan Hz. Peygamber'e Allah tarafından bildirilmiştir. İlim ve fen sahasında yapılan buluşlar da Kur'an'ın haber verdiği bu olayı tasdik etmiştir.⁸⁵⁴

Görüldüğü üzere Menâr ve Elmalılı tefsirleri, ra'd ve berk kelimelerini güncel bilim verileriyle açıklamaya çalışmışlardır. Ancak Müslümanlar, her dönem rivayetler ışığında ve kendi bilgi birikimlerine göre bu kelimelere farklı anlamlar verebilmişlerdir. Bilimin verileri değişken olduğu için müfessirlerimizin söz konusu kelimelere yüklemiş olduğu anlamlar nihai bilgiler olmayabilir. Bu kelimelere müfessirler tarafından dönem dönem farklı anlamların yüklenmesi, Kur'an'ın her döneme şamil mucizevî anlamı karşısında insanoğlunun bilgisinin sınırlı oluşu ile açıklanabilir.

3.2.3. Rüzgârların Aşılama Özelliği

Allah Teâlâ, insanın yeryüzünde hayatını sürdürebilmesi için ona sunduğu ikramlar arasında aşılایıcı rüzgârların da olduğunu şu ayette hatırlatmıştır: “*Biz, rüzgârları aşılایıcı olarak gönderdik...*”⁸⁵⁵ Rüzgârın aşılama özelliğini bilimin henüz keşfedemediği dönemlerde müfessirler ayette geçen *levâkîha* لَوَاقِحْ kelimesinin içerdiği manalardan hareketle ayeti tefsir etmişlerdir. Tefsirlerde yer alan bilgilere göre, aşılama özelliğinden dolayı ağaçlarda

⁸⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/252-253.

⁸⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/254.

⁸⁵³ Yâsîn, 36/36.

⁸⁵⁴ Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 1: 259; Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 99.

⁸⁵⁵ el-Hicr 15/22.

meyvelerin oluşmasını, bulutlardan yağmurların inmesini ve diğer nebâtattan doğal sonuçların ortaya çıkmasını sağlayan rüzgârlardır.⁸⁵⁶

Menâr tefsirine göre, Kur'an'ın nüzulü sırasında henüz bilinmeyen, daha sonra bilim adamlarının araştırmaları ile keşfedilen, kâinatın yapısı, insanlık tarihi ve doğada cereyan eden yasalar gibi gerçekler, Kur'an'da yer almaktadır ve bu gerçeklerin bilimin gelişmesiyle keşfedilmesi Kur'an'ın icaz yönünü ortaya koymaktadır. Yukarıda zikredilen ayette rüzgârların aşılama özelliğinden bahsedilmesi de Kur'an'ın mucizevî yönünü ortaya koyan gerçeklerden bir tanesidir.⁸⁵⁷

Menâr tefsirinde, söz konusu ayetle ilgili klâsik yorumlara değinildikten sonra Avrupalı bilim adamlarının rüzgârların aşılama özelliğini keşfettiklerinde bu sahada kendilerini hiç kimsenin geçemediğini zannettikleri vurgulanmıştır. Menâr tefsirine göre, Avrupalılar bu konuda yanılmıştır. Çünkü aslında Araplar, aşılamanın inceliklerini Avrupalılardan on üç asır önce biliyorlardı. Araplar, aşı hakkındaki bilgilerini kullanarak, aşı maddesini hurmanın erkek çiçeğinden alıp dişi çiçeğine kendi elleriyle yerleştiriyorlardı. Ancak bu işlemi rüzgârın doğal olarak yaptığının farkında değillerdi. Müfessirlerin bir kısmı ise ayette geçen rüzgârın aşılama özelliğini, meyveleri dölleme yönüyle anlamadıkları için mecazi anlamlarla açıklama cihetine gitmişlerdir.⁸⁵⁸

Elmalılı'ya göre müfessirler eserlerinde, rüzgârların ağaçları aşıladığını nakletmiş olmakla birlikte nasıl aşıladığını açıklamamışlardır. Hem bir müfessir hem de bir hekim olan Râzî için bile bu konu meçhul kalmıştır. Ağaçların insan eliyle aşılama işlemi eskiden beri bilinse de ağaçları ve bitkileri rüzgârların aşıladığı yakın zamana kadar bilinmiyordu. Elmalılı, “*Orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur.*”⁸⁵⁹ ayetini bu bağlamda değerlendirmiş, bütün bitkilerin çiçeklerinde erkek dişi çifti bulunduğunu, erkeğin dişiye aşılması ile meyveler oluştuğunu, rüzgârların ise bir aşılama görevini yerine getirdiğini söylemiştir. Elmalılı, söz konusu ayetin bilinmeyen bir ilmî hakikati asırlar öncesinden açıkladığı için bu yönüyle mucize olduğunu değerlendirmiştir.⁸⁶⁰

Elmalılı Rüzgârların oluşumuna da değinerek, havanın ısınıp soğumasıyla oluşan akımların rüzgârları oluşturduğunu belirtmiştir. Her esen rüzgârın aşılama yapmadığını söyleyen Elmalılı, aşılama olabilmesi için sıcaklık, soğukluk derecesinin etkili olduğunu,

⁸⁵⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü'l-Kur'an* (Dâr'ul-Kitab'il-İlmiyye, 1396), 236; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 17/85; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/530; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 4/530; Mahallî- Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 340.

⁸⁵⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/175.

⁸⁵⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/176.

⁸⁵⁹ er-Ra'd 13/3.

⁸⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3053-3054.

rüzgârların aşılama yapabilmesi için belli bir hızda ve yumuşak esmesi gerektiğini vurgulayarak bütün bu etkenlerin Allah'ın bir lütfu olduğunu açıklamıştır. Ayrıca rüzgârların bulutları aşılması ile ilgili önceki müfessirlerin yorumlarının yanlış olmadığına atıfta bulunarak bulutları taşıyıp yağmurun oluşmasını sağlayan yine rüzgârların olduğuna ve böylece hayat kaynağı suyun gökten indirildiğine dikkat çekmiştir.⁸⁶¹

Menâr ve Elmalılı tefsirleri, ele alınan ayetle ilgili Rüzgârların aşılama özelliğini Kur'an'ı Kerîm'in asırlar öncesinden haber verdiği hususunda hem fikir oldukları görülebilir. Menâr ve Elmalılı müelliflerinin aynı asırda yaşamaları ve aynı ilmî gelişmeleri müşahade etmeleri sebebiyle yukarıda geçtiği üzere rüzgârın aşılama özelliğini bildiren ayeti kerimeyi açıklarken ilmin verilerini kullanmışlardır. Bu yorumlardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki, Kur'an'la muhatap olan her insan, hangi çağda yaşarsa yaşasın kendi bilgi birikimine ve araştırmalarına göre, Kur'an'dan faydalanabilir. Bu da Kur'an'ın evrensel ve çağlar üstü oluşunun bir ispatı niteliğindedir.

3.2.4. Güneş'in ve Ay'ın Kendi Yörüngesinde Hareket Etmesi

Gökyüzü, gökyüzündeki güneş, ay ve yıldızların yaratılışı, hareketleri tarihin her döneminde insanoğlunun dikkatini çekmiş ve bu konuda araştırmalar yapılmış çeşitli teoriler geliştirilmiştir.

Astronomi sahasında henüz keşiflerin gerçekleşmediği dönemlerde; “O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.”⁸⁶² ayetinin ve benzer mana ifade eden ayetlerin zahirinden anlaşılan mana ile gökyüzünde bir deniz ya da bir nehir olduğu, güneş ile ayın bu deniz ya da nehir içinde yüzdükleri, oradan battıkları ve doğdukları gibi görüşler ifade edilmiştir. Ayette geçen *yüzüyorlar*/يَسْبُحُونَ kelimesinin deniz veya nehirde yüzmek anlamına geldiği ifade edilerek Güneş ve Ay'ın bir yörüngede yüzmesi gerçek manasıyla nehir veya denizde yüzmek olarak anlaşıldığı gibi ayrıca *felek*/فَلَكَ kelimesinden kastın gökyüzü veya bir düzen içinde dönen her şey olduğu, yüzmenin ise yol almak ve hareket etmek anlamına geldiği açıklamaları da tefsir kaynaklarında yapılmıştır.⁸⁶³

Menâr tefsirinde konuyla ilgili şu ayetler örnek verilmiştir: “Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner). İşte bu, aziz ve alîm olan Allah'ın takdiridir. Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner. Ne güneş aya yetişebilir ne de gece, gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede

⁸⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3054.

⁸⁶² el-Enbiyâ 21/33.

⁸⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/342; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, 2/403; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 5/624-625.

yüzmektedir.”⁸⁶⁴ Menâr tefsiri müellifleri tarafından, astronomi ilmiyle ilgili olan bu ayetlerin ilmin tespit ettiği gerçeklerle tam olarak mutabık olduğu, eski müfessirlerin ise bu konuda gerçeği tespit edemedikleri ifade edilmiştir.⁸⁶⁵

Menâr tefsirine göre ayetlerde yer alan astronomiye ait bu tür bilgiler, Kur’an’ın ilk muhatabı olan Arap’lar tarafından bilinmediği gibi dünya genelinde de bilinmiyordu. Müslümanlar bu ayetleri, yaşadıkları asrın bilgi seviyesine ve geleneklerine, kültürlerine göre açıklamaya çalışıyorlardı. Bu açıklamaları yaparken bilim ve tekniğin batıl teorilerine uygun olması için ayetleri zahiri anlamlarından uzaklaştırarak tevil ediyorlardı. Bilimin yeni keşifler yapması ve bilginin seviyesinin yükselmesiyle bu ayetlerin keşfedilen gerçekleri ortaya koyduğu anlaşılmış oldu. Astronomiye ait bu gerçekler Kur’an’ın mucizevî yönü olup Allah tarafından vahyedildiğinin delilidir.⁸⁶⁶

Menâr tefsirinde astronomi ilmine ait hakikatleri açıklayan “*Kulakları sağır eden o ses geldiğinde...*”⁸⁶⁷ ve benzeri ayetler kâinatın harap oluşunu ve kıyamet sahnelerini anlatmaktadır. Yıldızlar arasındaki çekim kanunu bozulacağı için yıldızlar etrafa saçılacaktır. Felekler, yıldızlar ve gök cisimleri hakkında daha önce teori üreten Yunan bilginler ve onları takip eden Araplar genel çekim kanunundan haberdar olmadıkları için yorumlarında isabet edememişlerdir. Yaşadığımız çağda ise bu ilmî hakikatler gün yüzüne çıkmıştır.⁸⁶⁸

Menâr tefsirinde, astronomi bilginleri ve vakit hesaplama uzmanlarının dünyanın hareketleri konusunda ulaşılmış oldukları sonuçlara işaret edilerek artık bu konuda fikir birliğinin mevcut olduğu belirtilmiştir. Buna göre, günlerin ve mevsimlerin meydana gelmesi dünyanın belli bir ölçüye göre hareketi sonucunda meydana geldiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Kur’an’ı Kerîm bu ilmî gerçeği şu ayetlerde açıklamıştır: ⁸⁶⁹ “*Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte)’dir.*”⁸⁷⁰ “*Güneşi ışıkl, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona (aya) birtakım menziller takdir eden O’dur.*”⁸⁷¹

Elmalılı, yukarıda zikredilen Enbiyâ suresinin 33. ayetinin tefsirinde, feleğin Güneş’i ve Ay’ı döndürdüğü yorumlarının doğru olmadığını beyan etmiştir. O’nun yorumuna göre felek devreden şey manasına geldiğine göre, Güneş’i ve Ay’ı döndürmüyor, Güneş ve Ay felekte (yörüngede) yüzüyorlar. Ayrıca bazı âlimler felek kelimesine dolaşan şey anlamını vermişlerdir ki bu ve benzeri yorumlar zamanında gök cisimleri ile ilgili yapılan araştırmalar

⁸⁶⁴ Yâsîn 36/38-40.

⁸⁶⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/177.

⁸⁶⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/177.

⁸⁶⁷ Abese 80/33.

⁸⁶⁸ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/177.

⁸⁶⁹ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 11/248-249.

⁸⁷⁰ er-Rahmân 55/5.

⁸⁷¹ Yûnus 10/5.

sonucunda ulaşılan verilere göre yapılmış açıklamalardır. Elmalılı felek kelimesinin Dahhâk'ın rivayetinde yıldızların medarı, dolaştığı yer, diye tarif edildiğini belirtmiş ve bu ifadenin matematik ilmine ait bir ifade olduğunun altını çizmiştir.⁸⁷²

Elmalılı ayet-i kerimede geçen “*Her biri bir yörüngede yüzmektedir.*”⁸⁷³ ayetinin tefsirinde Güneş, Ay, üzerinde yaşadığımız Dünya ve bütün gök cisimlerinin her birinin bir yörüngede yüzdüğüne işaret etmiştir. Buna göre, gökyüzünde ne kadar cisim varsa her birine ait o kadar da yörünge vardır. Böylece bu ayet-i kerime astronomi ilminin kabul ettiği eski teoriyi çürütmüştür. Çünkü eski teori Güneş'i ve Ay'ı, yörüngenin hareket ettirdiğini iddia ediyordu. Ayet-i kerimede ise her birinin birer yörüngede kendilerinin yüzdüklerine işaret ediliyor ki, gök cisimlerinden her birinin fezada bir mihver (eksen) veya mahrek (yörünge) üzerinde hareket ettikleri, yeni astronomi nazariyesinin esasını oluşturur. Elmalılı bilimle ilgili bu ayetleri, fen bilimlerinin değişen teorilerine karşı Kur'an'ın bir zaferi olarak değerlendirmiştir. Bu noktadan hareketle Elmalılı, fen bilimleri hakkındaki bilgilerimize aykırı gibi görünen ayetler varsa, Kur'an'ın fenne uydurulmaya çalışılmaması gerektiğini, tam aksine, fen bilimlerinin ortaya koyduğu teorilerin, Kur'an ile bağdaştırılmaya çalışılması gerektiğini savunmuştur.⁸⁷⁴

Elmalılı, “*Yıldızlar (kararıp) döküldüğünde...*”⁸⁷⁵ “*Yıldızlar dağılıp döküldüğü zaman...*”⁸⁷⁶ ayetlerinin tefsirinde cisimleri dengede tutan genel çekim kanunun ortadan kalkmasıyla evrenin dengesinin de bozulacağını ve yıldızların âdeti alev yağmurları halinde döküleceğini ifade etmiştir.⁸⁷⁷

Menâr ve Elmalılı tefsiri, gökyüzü ve oradaki cisimlerin işleyişinin bilgilerinin bir kısmının, insanlık henüz bu bilgilere ulaşamamışken asırlar öncesinden Kur'an-ı Kerîm'de yer almasını, Allah'ın birliğine ve kudretine, Kur'an'ın mucizevî yönüne ve Hz. Muhammed (s)'in peygamberliğine şahit göstermişlerdir. Kur'an'ın işaret ettiği ilmî hususlarda bilim dünyasının önünde keşfedilmeyi bekleyen birçok konunun bulunması, Kur'an'ın evrenselliğini göstermesinin yanı sıra ilmî araştırma ve keşiflere teşvikin de bir göstergesi olduğu kabul edilmesi gereken bir husustur.

⁸⁷² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3354; Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 107.

⁸⁷³ el-Enbiyâ 21/33.

⁸⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3355; Okumuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı”, 107.

⁸⁷⁵ et-Tekvîr 81/2.

⁸⁷⁶ el-İnfîtâr 82/2.

⁸⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/5596; 5633.

3.2.5. Cumartesi Yasağını Çiğneyen İsrailoğulları'nın Maymuna Dönüştürülmesi

İsrailoğulları haklarında carî olan Cumartesi günü avlanma yasağını⁸⁷⁸ kendileri bizzat delerek Allah'a isyan etmişlerdi. Hâdis, Kur'an-ı Kerîm'de şöyle ifade edilmektedir: *"İçinizden Cumartesi günü azgınlık edip de, bu yüzden kendilerine: Aşağılık maymunlar olun, dediklerimizi elbette bilmektesiniz. Biz bunu (maymunlaşmış insanları), hadiseyi bizzat görenlere ve sonradan gelenlere bir ibret dersi, muttakiler için de bir öğüt vesilesi kıldık."*⁸⁷⁹ Müfessirlerin büyük çoğunluğu, Ayette bahsedilen yasağı çiğneyen İsrailoğullarının fiziki olarak maymuna dönüştürüldüğü görüşünü savunmuşlardır.⁸⁸⁰

Tabiin müfessirlerinden Mücahid (öl. 103/ 721) genel görüşün dışında bir fikir beyan ederek söz konusu hadiseyi mecaza hamletmiş ve İsrailoğullarının bedenlen değil kalben maymuna dönüştürüldüğünü söylemiştir. O'na göre Yahudiler hakkında kullanılan *"Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir."*⁸⁸¹ ayetinde de buna benzer bir teşbih ve darb-ı mesel vardır.⁸⁸²

Menâr tefsirinde ilgili ayetlerin tefsiri incelendiğinde, maymuna dönüştürme hususunda Cumhur'un ve Mücahid'in görüşü nakledildikten sonra Mücahid'in görüşünün tercih edildiği görülebilir. Menâr tefsirinde yapılan açıklamaya göre ayet-i kerimedeki *"Aşağılık maymunlar olun!"*⁸⁸³ emri, tekvini bir emir olup insanın tabiatını ve huyunu belirleyen, Sünnetullah gereği bulunduğu konumdan daha aşağı bir konuma indirilmesi demektir. İsrailoğullarından bir grup Cumartesi yasağını çiğnedikleri, dinî adap ve ölçülerden uzaklaştıkları için insanî vasıflardan sıyrılıp hayvanlardan farksız hâle geldiler. İştah ve doyumsuzluk noktasında maymun, şehvanî arzu ve istekler noktasında domuzdan farksız hale geldiler.⁸⁸⁴

Menâr tefsirinin tercih ettiği görüşe göre, İsrailoğulları fiziken maymun suretine dönüştürülmemiş, ruhen ve kalben maymuna dönüştürülmüşlerdir. Bu görüş şu ayet-i kerime ile desteklenmiştir: *"...Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, bir kısmını maymunlara ve domuzlara çevirdiği tağuta tapan kimselerdir. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve*

⁸⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/487; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/440. Hz. Musa haftanın bir gününü Allah için ayırmak, o günü ibadet ve itaatle geçirmek istemişti. Bu gün Cumartesi olarak belirlenip İsrailoğullarına balık avlamak yasak edilmesine rağmen İsrailoğulları çeşitli hilelerle bu yasağı çiğnemişlerdi. Bkz. Saimi Leyla Gürkan, "Sebt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/256.

⁸⁷⁹ el-Bakara 2/65-66. Ayrıca Bkz. en-Nisâ 4/47; el-Mâide 5/60; el-A'râf 7/163, 166; en-Nahl 16/124.

⁸⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/174-176; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/488; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/149; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/541; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/291.

⁸⁸¹ el-Cum'a 62/5.

⁸⁸² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/541; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/289; *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/139.

⁸⁸³ el-Bakara 2/65.

⁸⁸⁴ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/284-285.

doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.”⁸⁸⁵ Buna göre, tağuta tapan kimseler, yaptıkları bu kötü fiil dolayısıyla düşmüş oldukları seviyeleri itibariyle maymunlara ve domuzlara benzetilmiştir.⁸⁸⁶

Elmalılı, yukarıda verilen Bakara suresinin 66. ayetinin tefsirinde İsrailoğulları’nın maymuna dönüştürülmesi hususunda öncelikli olarak bu insanlar fizikî olarak maymuna dönüştürüldü mü? Yoksa şekil itibariyle insan kaldıkları halde iç dünyaları ve huyları itibariyle manen maymun gibi mi oldular? şeklinde iki soru yöneltmiştir. Elmalılı, bu sorulara verdiği cevaplarda daha önce de değinildiği gibi müfessirlerin çoğunluğunun hakiki anlamda maymuna dönüştürüldükleri görüşünde olduklarını, Mücahid ve O’nu takib edenlerin ise bu hadiseyi temsile hamlettiklerini belirtmiştir.⁸⁸⁷

Elmalılı, günün anlayışına Mücahid’in görüşünün daha uygun olduğuna işaret ederek tercihinin Mücahid’in görüşünden yana kullanmıştır. Yani, kalben ve huy olarak değişmek, sureten değişime göre daha kötü bir durumdur. Çünkü çeşitli hastalıklar sebebiyle insanın bedeninde değişikliklerin meydana gelmesi normal karşılanır. Hayvan cinsleri içerisinde özellikle maymun cinsinin zikredilmesi değişimin manevî olduğuna bir delil sayılabilir. Elmalılı, insan ile maymun arasındaki farkın yalnızca suret farkı olmadığını, asıl farkın akıl, mantık, huy ve ahlâk farkı olduğunu belirtmiştir. Buna göre maymunun en belirgin özelliği taklit etme özelliğidir ki insanın yaptığı hareketleri gören maymun insanı taklit edebilir. Elmalılı, meshin manevî yönden gerçekleştiğini bir örnekle, daha somut hâle getirmeye çalışmıştır. Bu örneğe göre, soğuk günlerde bir maymunun önünde ateş yakılıp maymun bu ateşte ısıtılsa, daha sonra bu maymunun yanına yakıp ısınсын diye kibrit, çıra ve odun bırakılsa maymun bu araçları kullanıp ateş yakıp ısınmayı başaramaz. Çünkü maymun, olaylar arasında mantık kurma kabiliyetine sahip değildir. Maymunlar, ağacın meyvesini yerler ancak meyve ağacı dikmeyi akledemezler. Elmalılı’ya göre, manevî yönden meshe uğramış insanların, hayvanî duyguları ağır basar ve davranışları tıpkı maymunlar gibi kör taklitten öteye geçmez. Bunlar sureten insan olup hakikatte ise maymun seviyesindedirler. Elmalılı, şu ayeti de bu görüşüne delil olarak sunmuştur:⁸⁸⁸ *“Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”*⁸⁸⁹

Elmalılı, Mâide suresinin 60. ayetinin tefsirinde ise geçmiş ümmetlerde, özellikle İsrailoğullarında, insanların hayvan kılığına dönüştüğünün bilindiğini söylemiştir. Buna göre,

⁸⁸⁵ el-Mâide 5/60.

⁸⁸⁶ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/285; 6/371.

⁸⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/378-379.

⁸⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/379.

⁸⁸⁹ el-A'râf 7/179.

ashâb-ı sebt (Cumartesi yasağını çiğneyenler)’in fizikî ve manevî bakımdan gençlerinin maymun, yaşlıların ise domuz kılığına dönüştürüldüğü bilinmektedir. Elmalılı burada meshi (insanın hayvana dönüştürülmesini) yalnız manevî hem surî hem de manevî açıdan olmak üzere iki yönden tahlil etmiş ve asıl meshin de hem surî /biçimsel ve manevî yönden birlikte olduğunu belirtmiştir. Bu noktada Elmalılı önemli bir konuya değinerek maymuna veya domuza dönüştürülmüş olan insanların bu halleriyle üreme potansiyeline sahip olmadıklarını, sefalet içerisinde tükenmeye mahkûm olduklarını vurgulamıştır.⁸⁹⁰ Elmalılı’nın manevî meshi kabul ettiği gibi surî ve manevî meshi de kabul etmesi birbirine tezat değildir. Çünkü O’nun ifadelerinden, meshin bazı kavimlerde manevî, bazı kavimlerde ise surî ve manevî olarak gerçekleştiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Elmalılı, Bakara suresinin 66. ayetinin tefsirinde insanın maymuna dönüştürülme olayının manevî yönden olduğunu kabul etmenin günümüz anlayışına daha uygun olacağını belirtirken, Mâide suresinin 60. ayetinin tefsirinde ise meshin surî yönden de gerçekleştiği görüşünü benimsediğine müşahade edilmektedir. Bu yönüyle Menâr tefsirindeki yorumdan ayrılrsa da manevî meshin mümkün olduğunu ve bu yorumun günümüzde daha uygun olabileceği mülahazası Menâr tefsirindeki yorumla örtüşmektedir.

Sonuç olarak, meshin ahlâkî yönde gerçekleştiğini Menâr ve Hak Dini Kur’an Dili tefsirleri kabul etmektedir. Ancak Elmalılı, meshi sadece manevî alanla sınırlandırmayarak eski kavimlerde fiziken ve ahlâken birlikte gerçekleştiğini de kabul etmiştir. Bu bağlamda “*Biz bunu (maymunlaşmış insanları), hadiseyi bizzat görenlere ve sonradan gelenlere bir ibret dersi, muttakiler için de bir öğüt vesilesi kıldık.*”⁸⁹¹ ayeti ile olayın ibret ve öğüt olabilmesi için görenlere somut bir yönünün bulunması gerektiği söylenebilir. Çünkü Mesih (dönüştürme) sadece manevî yönden gerçekleşmiş olsaydı, Allah tarafından verilmiş olan bu cezanın sonucu somut bir şekilde görülemeyeceği için başkalarına ibret ve öğüt vesilesi olmayabilirdi.

4.2.6. Her Şeyin Sudan Yaratılması ve Madenlerin Oluşumu

İlmî keşiflerin henüz gelişmediği dönemlerde, evrenin yaratılışı, her şeyin sudan yaratılması, yeryüzünün oluşumu gibi konulara işaret eden ayetler, bu dönemlerde müfessirler tarafından ilmî açıdan çok fazla detaya inilmeden açıklanmıştır. Örneğin “*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?*”⁸⁹² ayetinin tefsirinde

⁸⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1725.

⁸⁹¹ el-Bakara 2/66.

⁸⁹² el-Enbiyâ 21/30.

yerin ve göğün birbiri ile bitişik olduğu, Allah Teâlâ'nın onları birbirinden ayırdığı, gökleri yedi, yeri yedi kat olarak yarattığı, her şeyin sudan yaratılmasından kastın da erkeğin spermi olduğu, hayatın aslı olduğu veya yeryüzündeki mahlûkatın su ile hayat bulduğu gibi yorumlar yapılmıştır.⁸⁹³ Ancak gerek Menâr, gerekse Hak Dini Kur'an Dili müellifleri, bu ve benzeri meselelerde kendi dönemlerindeki ilmî verileri tefsirlerinde daha çok kullandıkları görülebilir.

Menâr tefsirine göre, göklerin ve yerkürenin yaratıldığı ana unsur duhân (duman)dır. Söz konusu duman bir bütün halindeyken, Allah Teâlâ bu dumanı ayırmış, böylece yedi kat göğü ve yerküreyi dumandan yaratmıştır. Yerkürenin ana maddeden ayrılması yaratılışın gerçekleştiği günlerin ilkinde meydana gelmiştir. İkinci gün yerküre su haline dönüşmüş, üçüncü gün kara parçaları ve sabit dağlar oluşmuş, dördüncü gün ise bitkiler ve hayvanlar olmak üzere canlı türleri sudan yaratılmıştır. Yeryüzünün yaratılış merhalelerini bu şekilde sıralayan Menâr tefsiri, Allah Teâlâ'nın gök cisimlerini de göğün duman halinden iki günlük⁸⁹⁴ zaman dilimi içinde yarattığını savunmuştur.⁸⁹⁵

Menâr tefsirinde yer alan evrenin yaratılışı ile ilgili bilgiler, eserin müelliflerine göre astronomi bilginlerinin elde ettiği verilerle muvafıktır. Astronomi bilginlerinin teorilerinde de gök cisimlerinin ve yerkürenin ana maddesinin nebula diye isimlendirilen duman olduğu bilgisi yer almaktadır. Menâr tefsirinin naklettiği bilgiye göre, astronomik veriler, nebula'nın başlangıçta tek madde halinde bitişik olduğunu, daha sonra bu unsurların birbirinden ayrıldığını bildirmektedir. Ancak astronomi, bu oluşumu tabiat kanunlarına dayandırarak anlatmaktadır. Menâr tefsirinde bu noktada, astronomik verilerin doğru olması halinde ayetlerde mücmel olan ifadelerin açıklaması olacağı, doğru olmaması halinde ise ayetlerde yer alan bilgileri asla çürütmeyeceği yorumu yapılmıştır.⁸⁹⁶

⁸⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 18/330-332; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7/340-341; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 5/338-339.

⁸⁹⁴ Menâr tefsirinde, ayette geçen gün ifadesi, içinde gerçekleşen olay sebebiyle bir başkasından ayrılan zaman dilimi olarak tanımlanmıştır. Yerkürede gerçekleşen gündüz ve gecenin karanlık ve aydınlıkla birbirinden ayrılması buna örnek verilmiştir. Dolayısıyla ayette bahsi geçen altı gün ifadesi dünyada yaşanan ve gecesiyle gündüzüyle yirmi dört saat devam eden günlerden olması mümkün değildir. Çünkü yerkürede gerçekleşen gece ve gündüz dünyanın yaratılmasından sonra oluşmuştur. Buna göre, insanoğlunun yaşadığı gece ve gündüz dünyanın yaratılışı aşamasında birim olarak ifade edilmez. Menâr tefsirinin bu yorumundan evrenin yaratılış aşamasında bahsi geçen altı günün dünyada gerçekleşen gün ifadesinden bağımsız kendine özgü zaman dilimlerinden ibaret olduğu anlaşılabilir. Bkz. Abduh-Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/396.

⁸⁹⁵ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/397.

⁸⁹⁶ Menâr tefsirinde bu konuda, astronomi bilimine ait daha detaylı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, nebula özellikli madde, hareket halindeki çok ince parçacıklardan oluşmaktaydı. Bu parçacıkların bir kısmı, genel çekim kanunu gereğince birbirlerini çekerek birleştiler. Böylece kendi eksenini etrafında dönen devasa bir küre meydana geldi. Bu kürenin hareket şiddeti, kendisinde bir tutuşma oluşturmuş, böylece küre, ısı veren bir ışık topu hâlini almış ve bu küreye Güneş adı verilmiştir. Güneş sistemi içerisindeki yıldızlar, başlangıçta Güneş'le bitişik halde iken daha sonra ondan kopup ayrılmış ve tıpkı ayrıldıkları Güneş gibi kendi eksenleri etrafında dönmeye başlamışlardır. Güneş sistemi içerisinde yer alan yerküre de tıpkı güneş gibi ateş topu iken uzun bir zaman içerisinde gaz halinden su aşamasına geçmiştir. Suyun içindeki unsurların birleşmesinden karalar meydana gelmiştir. Daha sonraki aşamada ise madenler, hayvanlar ve bitkiler oluşmuştur. Araştırma

Menâr tefsirine göre, Kur'an'ın ilmî konularda kullandığı ifadelerin detaylarının anlaşılabilmesi insanlığın ilim ve fen alanında ilerlemesine bağlı olmakla birlikte insan her dönemde bu ayetleri anlayabilir ve onlardan mücmel olarak istifade edebilir. Nitekim yabancı bilginlerden önce İslâm âlimleri yaratılış konusunda kendi fikirlerini ortaya koymuşlardır. Menâr tefsiri bu konuda Fahreddin er-Râzi'yi örnek vererek O'nun görüşünü paylaşmıştır. Buna göre, üzerinde yaşadığımız Dünya geçmişte suların içinde gömülü haldeydi. Zamanla suyun içinde yapışkan büyük bir çamur kütlesi oluştu ve suyun çekilmesinden sonra taşlaşmış bir hal aldı. Rüzgârın etkisiyle de dağlar ve vadiler oluştu.⁸⁹⁷

Elmalılı, göklerle yerin bitişik olma durumunu⁸⁹⁸ yer kürenin dağ dere gibi yer şekillerinin olmadığı bir bütün, göklerin güneş, ay, yıldız gibi gök cisimlerinin bulunmadığı bir bütün ve yeryüzünün de gök cisimlerine bitişik bir halde olduğu şeklinde yorumlamıştır. Buna göre, gök cisimleri ve kütleleri arasında şimdiki gibi bir çeşitlilik söz konusu olmayıp hepsi de birbirine benzer birer madde idi. İlk yaratılış sırasında âlem (kozmos) bir duman halinde iken daha sonra farklı şekiller oluşup değişik kütleler meydana gelmiştir. Yer küre, göklerden ayrılmış, yağmurlar yağdırılmış, yeryüzünde otlar bitirilmiştir.⁸⁹⁹

Elmalılı, her canlının sudan yaratıldığı⁹⁰⁰ ifadesini değerlendirirken sudan maksadın nutfe olduğu yorumunun eksik olduğuna işaret ederek bu durumda canlılardan sadece bir bölümünün canlılık kavramı içine alınmış olacağını belirtmiştir. O'nun görüşüne göre, Allah Teâlâ gerek bitki, gerek hayvan, gerekse insanların hayatı olmak üzere bütün canlıların hayatının yaratılmasına suyu sebep kılmıştır. Elmalılı, son araştırmalarda suyu oluşturan elementlerin en önemlisi olan hidrojenin, bütün elementlerin temel esası olarak mütalaa olunmaya başlandığını, Kur'an'ın konuyla ilgili ifadesinin daha kapsamlı bir gerçeğe işaret edebileceğini dolayısıyla bu konuda daha geniş araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır.⁹⁰¹

*“O, yeşil bitki örtüsünü çıkaran, sonra da onları çürüyüp kararmış çör çöpe çevirendir.”*⁹⁰² ayetlerinin tefsirinde Elmalılı, bitkilerin kuruyup dökülmesiyle, hayvanlar tarafından yenilip çıkarılmasıyla sel sularının süpürmesi sonucunda siyah, esmer, yanabilir nitelikte bir madde oluşabileceğini, bunun da taş kömürüne işaret olabileceğini açıklamıştır.

ve kazılar sonucunda, yerkürenin bazı tabakalarında hayvanlardan ve bitkilerden bir eser olmadığı ortaya çıkmıştır. Buradan, hayvan ve bitkilerden önce yeryüzünün bazı tabakalarının teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/397.

⁸⁹⁷ Abduh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/398.

⁸⁹⁸ el-Enbiyâ 21/30.

⁸⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3351.

⁹⁰⁰ el-Enbiyâ 21/30.

⁹⁰¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3352.

⁹⁰² el-A'lâ 87/4-5.

Elmalılı, Jeologların görüşlerinden hareketle taş kömürünün oluşumunu uzun uzadıya izah etmiştir.⁹⁰³ Elmalılı'nın, söz konusu ayetle ilgili temsili yorumuna göre de kömürün en bariz özelliği ateşe atılmak, ateşi çoğaltmak olduğu gibi hakka karşı hile kuran ve onların arkasından giden kâfirlerin sonu tıpkı kömür gibi ateşe atılmak olacaktır.⁹⁰⁴

Görüldüğü gibi Menâr ve Elmalılı tefsiri, göklerin, yerin ve canlıların yaratılışında suyun etkisine pozitif bilimler açısından açıklamalar getirmişlerdir. Ayrıca Elmalılı, madenlerin oluşumunu tabiat bilimleri yönünden yorumlamıştır. Ancak müfessirlerimizin yaratılış konusunda birleştikleri nokta bilginin sınırları ne kadar genişlerse genişlesin yaratılış hadisesinin bütün hudut ve sınırlarını ihata etmelerinin mümkün olmayacağıdır. Dolayısıyla Kur'an'da mücmel olarak yer alan ilmî gerçekler, zamanla açık bir şekilde anlaşılabilir ve daha önce ilmî gerçek olarak anlaşılan bilgileri çürütebilir.⁹⁰⁵ Kur'an'ın nüzulünden sonra keşfedilen birçok ilmî gerçeğin Kur'an'ın beyanlarıyla çelişmemesi, Kur'an'ın bu konudaki mucizevî yönünü gösterdiğinden müfessirlerimizin görüşlerini desteklediği söylenebilir.

⁹⁰³ Elmalılı, Jeoloji âlimlerine atıfta bulunarak taş kömürünün, uzun süre arzda kalan bitkilerdeki çözülmenin neticesinde oluştuğunu söylemiştir. O, bu konudaki araştırmalara dikkat çekerek taş kömürü madenlerinde bitki kalıntısı ve büyük ağaç kökleri bulunduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre, bitkiler nehirler, kasırgalar ve denizler gibi büyük sular tarafından sürüklenmiş toprağın derinliklerinde uzun süre kalmış ve çözülmüştür. Elmalılı, taş kömürünün oluşum evreleri hakkında daha da detaya inerek, zaman içinde yer kabuğunda çöküntüler olduğunu, bu alanları suların kapladığını böylece bitkilerin sular altında kaldığını, bu alanlarda yeniden ormanların oluşarak taş kömürünü meydana getiren büyük bitki yığıntılarının oluştuğunu ve bu tabiat olaylarının asırlarca devam ettiğini söylemiştir. Su ve çamur içinde bulunan bu bitki yığınları gazların ve buharın yüzeye çıkmasına engel olmuş, gazlar ve rutubet bikisel maddelerin ayrışmasına sebep olmuş nihayet taş kömürü ve değişik madenler meydana gelmiştir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5748-5758.

⁹⁰⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5748-5758.

⁹⁰⁵ Abdüh- Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/396; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/5195.

SONUÇ

Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirleri, gerek ülkemizde gerekse İslâm dünyasında, hem muhteva hem de metot yönüyle kendilerinden sonra tefsir alanında kaleme alınan eserler üzerinde etkili olmuştur. Usul itibarıyla farklılıklar olsa da her iki tefsirin telif maksadı, Kur'an'ın İslâm dünyasında sahih bir şekilde anlaşılmasını sağlamak, pozitivizmin hâkim olduğu Batı dünyasında İslâm karşıtlarına, oryantalistlere, mantıksal ve bilimsel cevaplar vererek onları ikna etmek veya en azından İslâm karşıtı delillerini çürütmektir. Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinin Kur'an yorumunda gözettikleri bu hedefler, Kur'an kıssalarının yorumunda da kendini göstermektedir.

Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ, İslâm ve Batı coğrafyasına yaptıkları çok sayıda seyahatin, tanıştıkları birçok şahsiyetin, özellikle Cemaleddîn Efganî'nin etkisiyle reformcu ve ıslahatçı bir hareket tarzı belirlemişlerdir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise Anadolu'nun dışına çıkmamasına rağmen, dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmiş, farklı dil, kültür ve felsefelerle hâkim olmuştur. Elmalılı, Abduh ve Reşîd Rızâ'ya göre modernist akımlar karşısında görüşlerini daha sağlam ve üst düzey bir kararlılıkla serdedebilmiş ve geleneksel çizgiye yakın durmayı tercih etmiştir. Bu bağlamda, Mukayese usulüyle yapılan bu çalışmanın, Kur'an Kıssaları hakkında delilleriyle birlikte modern ve klasik yorumları karşılaştırma imkânı sunduğuna inanılmıştır.

Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde kıssa yorumları tahlil edildiğinde, Elmalılı'nın Menâr tefsirinden haberdar olduğu, söz konusu tefsirdeki doğru bulmadığı yorumları, bazen isim vererek çoğu zaman isim vermeden eleştirdiği görülmektedir. Buna karşın Elmalılı'nın, sık olmamakla birlikte, Abduh'un samimiyetini ve çalışmalarını isim vererek övdüğü de bir gerçektir.

Menâr Tefsiri ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde Kur'an Kıssalarına farklı yaklaşımlar ve bilimsel açıdan örtüşen yorumların konu edildiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşıldığı ifade edilebilir:

1- İlk insanın yaratılışı hususunda, Menâr Tefsirine göre, insanlığın atasının Hz. Âdem olduğuna dair Kur'an-ı Kerîm'de kesin bir delil yoktur. Kur'an'ın insanlığı nefs-i vahide'den yarattığı hitabından kasıt, Mekkeliler, Kureyş Kabilesi, bütün Araplar veya bütün insanlık olabilir. Bu ihtimallerin hiçbirinde Hz. Âdem'in kastedildiği kesin değildir. Elmalılı'nın yorumuna göre ise, hitap genel olup muhatap olan her insana, kendisinden önce yaşamış insanlar ve özel olarak Hz. Âdem hatırlatılmıştır. Menâr tefsirinin yorumunda tereddüt içeren ve sınırlayıcı bir yorum yer alırken, Elmalılı'nın yorumu daha net olup Kur'an'ın kapsayıcı ve evrensel hitabına daha uygun olduğu görülmektedir.

2- Menâr Tefsiri'nde rasyonalist bir bakış açısıyla meleklerin Hz. Âdem'e secdesi, tabiat güçlerinin insanın emrine verilmesi olabileceği savunulurken, Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri'nde şer'î anlam esas alınarak meleklerin gerçek anlamda alınlarını yere koymalarının mümkün olduğu ancak meleklerin Hz. Âdem'e saygı, hizmet ve bağlılığı ifade eden biatte bulunmalarının daha uygun olacağı yorumu yapılmıştır. Elmalılı'nın yorumuna kıyasla Menâr tefsirinin yorumu, nassa dayanmaksızın aklî bir izah gayreti olarak nitelendirilmiştir.

3- Menâr müfessirleri, Hz. Âdem'in çıkartıldığı Cennet'in yeryüzünde bulunduğunu savunmuş, Cennet'ten inişi, coğrafi olarak yüksek bir yerden daha alçak bir yere iniş, bir bölgeden başka bir bölgeye geçiş veya soyut anlamda daha aşağı bir mertebeye iniş şeklinde yorumlamıştır. Elmalılı ise Hz. Âdem'in, müminlere müjdelenen Cennet'ten yeryüzüne indirildiği yorumunu yapmıştır. Konuyla ilgili Menâr tefsirinde yapılan yorumların Tevrat'ta yer alan bilgilere daha yakın olduğu, Elmalılı'nın, bu yorumları İsrailiyat kaynaklı olması hasebiyle eleştirdiği ve kendisinin bu konularda Kur'an ve rivayet merkezli bir tutum izlediği tespit edilmiştir. Bu tür konularda nasları esas almayan her bir yorumun hakikatten uzaklaştırma ihtimali her zaman mevcuttur.

4- Hakkında açık bir nas bulunmadığı için Hz. Âdem'in ilk peygamber kabul edilemeyeceği iddiası Menâr tefsirinde yer almaktadır. Hâlbuki her ümmete bir peygamber gönderildiğini Kur'an beyan etmektedir. Ancak bu peygamberlerin pek azı hakkında nas varit olmuştur. Elmalılı'nın da üzerinde durduğu gibi Hz. Âdem'e verilen sorumluluk, O'nun vahye muhatap ilk peygamber olduğunu göstermektedir.

5- Abduh, *halife* kavramından hareketle, Hz. Âdem'den önce yeryüzünde bir veya birden çok türde konuşan canlı (hayvan-ı nâtık) olabileceğini kaydetmiştir. Buna karşın Elmalılı, Allah'ın insanı yaratıp halifelik görevi vererek onu, kanunlarını yeryüzünde icra etmekle vazifelendirdiğini söylemiştir. Böylece halife tayin edilen insan, Allah'ın koyduğu sınırlar içerisinde Allah'ın hükümlerini uygulamakla mükellef tutulmuştur.

6- Hz. Nûh'un gemisi hakkında Reşîd Rızâ, "*tandırın (tennûr) feveran etmesi*."⁹⁰⁶ ifadesini, tufanı başlatan suyun yerden ilk fişkırması olarak izah ederek, bu konuda gelenekçi çizgiyi takip etmesine rağmen Elmalılı aynı ifadeden, Nuh'un gemisinin basit bir yelkenli değil teknik özelliklerle donatılmış, açık sulara yüzme ve ağır yük taşıma kabiliyetine sahip olabileceğine işaret ederek modern sayılabilecek bir yorum getirmiştir. Bu noktada her iki müfessirin yorumu da kabule şayandır.

⁹⁰⁶ Hûd 11/40.

7- Hz. İbrahim'in ölülerin diriltirme keyfiyetini Allah'tan kendisine gösterme talebi üzerine, dört kuş yakalayıp parçaladıktan sonra her birini bir dağın başına koyarak çağırdığında kuşların kendisine koşarak gelmesi olayı Menâr tefsirine göre temsili olup fiilen böyle bir hadise gerçekleşmemiştir. Bakara suresinin 243. ve 259. ayetlerinde yer alan yeniden diriliş de Menâr Tefsirinde aklî delillerle izah edilmeye çalışılmıştır. Hak Dini Kur'an Dili tefsirindeki değerlendirmelere göre ise bu hadiseler olağanüstü bir şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca Menâr tefsirinde, Hz. Lût kavmine verilen ceza; şiddetli kasırga, yer çöküntüsü, Tûr Dağı'nın İsrailoğullarının üzerine kaldırılması; zelzele gibi tabiat olaylarıyla, Hz. İsâ'nın bazı mucizeleri de temsil yoluyla açıklanırken Elmalılı bu olayları mucize olarak nitelendirmiştir.

Menâr tefsirinde, olağanüstü hüviyete sahip diğer bazı kıssalar da tevil edilerek söz konusu kıssalara aklî ve bilimsel bir takım açıklamalar getirildiği tespit edilmiştir. Şu kıssalar bu yorum biçimine örnek verilebilir: İsrailoğullarının Allah'ı görme taleplerinin ardından yıldırım çarpması sonucu ölüp tekrar dirilmeleri, yer sarsıntısı ile oluşan elektriklenme veya başka sebeplerle gerçekleşen ölümler olarak tabîî sebeplere bağlanmış, ölümden sonra diriliş ise neslin tekrar çoğalması olarak açıklanmıştır. İsrailoğullarına gökten sofranın indirilmesi, çölde İsrailoğullarına inen kudret helvası olabileceği belirtilmiş, kudret helvası ise bal misali, taşların, kayaların ve ağaçların üzerine sıvı bir madde olarak çığ düşmesi gibi algılanmıştır. Kesilen ineğin bir parçasının vurulmasıyla maktulün dirilmesi İsrailoğullarının eski bir ritüeli olduğu ve olayın bir ölünün dirilmesi şekliyle gerçekleşmediği, Âl-i İmrân suresinin 183. ayetinde geçen Hz. Peygamberden ateşin yakacağı bir kurban istenmesinin Yahudilerin batıl geleneklerinden olduğu iddia edilmiştir. Elmalılı tefsirinde ise bu kıssalar mucize kabilinden kabul edilmiştir. Bahsi geçen kıssaların tabii sebeplerle açıklanması, temsile yorulması veya kadim gelenekler olarak nitelendirilmesi, Kur'an'ı Kerîm'de yer alan diğer mucizelerin de aynı yorumlara tabi tutulmasının yolunu açacağından, bu tür yöntemler mucizeleri toptan inkârâ götürür.

8- Menâr tefsirindeki yorumdan anlaşıldığına göre, Hârût ve Mârût, halkın saygı duyduğu, ihtiyaçları için kendilerine başvurduğu iki şahıstır. Bu şahıslar Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman olabilir veya saygın ve onurlu kimseler olduklarından halkın melek diye isimlendirdiği iki şahıs olabilir. Elmalılı ise Hârût ve Mârût'u Menâr tefsirindeki yorumun aksine insan değil, melek olarak yorumlamış ve onların halkın bir kısmına öğrettiği bilgilerin insanların iyiliği için de kötülüğü içinde kullanılmaya müsait bilgiler olduğunu açıklamıştır. Tercihimize göre, Elmalılı'nın yaptığı yorum daha makuldür. Çünkü meleklerin insanlarla konuşması ve onlara çeşitli bilgiler öğretmesi sıradan bir olay değildir. Hârût ve Mârût'un ise

insanlarla iletişim kurması ve onlara bilgi öğretme özelliğine sahip olması mucize kabilindendir. Meleklerin iki insan olarak yorumlanması ise zorlama bir yorumdur.

9- Hz. İsa'nın vefatı, yükseltilmesi ve nüzulü hakkında Menâr tefsiri, Hz. İsa'nın önce vefat ettirildiği sonra diğer şehit ve salih kulların ruhları gibi ruhen Allah katına yükseltildiği ve nüzulünün ise İslâm'ın ruhunu hayata hâkim kılma şeklinde olacağı görüşünü benimserken; Elmalılı, Hz. İsa'nın henüz vefat ettirilmediği bedenlen ve ruhen Allah katına yükseltildiği ve tekrar nüzulü ile İslâm'a tabi olarak yeryüzündeki görevini tamamladıktan sonra vefat ettirileceği fikrini savunmuştur. Sonuç olarak Hz. İsa'nın vefatı, yükseltilmesi ve tekrar nüzulü konusunda kesin bir kanaate varılamazsa da genel kabulün Elmalılı'nın benimsediği görüş olduğu açıktır.

10- Abduh ve Reşîd Rızâ'nın genel manada şefaati anlayışına göre, Hz. Peygamber veya Allah katındaki salih kulların, günahkâr Müslümanlara şefaati söz konusu olmayıp onlar ancak dua edebilirler. Bu konudaki endişeleri, kulların şefaatinin Allah'ın irade ve kudretiyle bağdaşmayacağıdır. Elmalılı ise başta Hz. Peygamber olmak üzere, Allah'ın salih kullarının şefaatinin mümkün görürken, bunların şefaatinin de ancak Allah'ın kudret ve iradesine bağlı olarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır. Elmalılı'nın bu yorumunun Abduh ve Reşîd Rızâ'nın da endişelerini giderecek şekilde makul bir izah olduğu görülmektedir.

11- Muhammed Abduh, *Melek* kavramına farklı bir açıklama getirerek bazı meleklerin tabiat gücü olarak nitelendirilebileceğini iddia etmiştir. Bu görüşe göre, tohumun toprakta çimlenmesi, yeşermesi ve büyüme özelliğini kazanması, ancak Allah Teâlâ'nın çekirdeğe üflemiş olduğu bir ruh ile gerçekleşir. Buna günümüzde şifre bilgisi denilebilir. İşte bu ruha din dilinde *melek* adı verilmiştir. Tabiat bilimcileri, araştırmaları sonucunda keşfetmiş oldukları Allah'ın koyduğu bu prensiplere tabiat gücü adını vermişlerdir.

Abduh'un Melekler hakkındaki bir diğer görüşü, onların cismanî şekillere giremeyeceği için savaşlarda Müslümanlara yardımının mümkün olmadığıdır. Menâr tefsirinde Melek anlayışına paralel olarak, şeytanın da tabiatta bulunan güçlerden bir güç olduğu ve bu gücün insan-i kâmil olma yolunda her daim engel teşkil ettiği görüşüne yer verilmiştir. Elmalılı'nın bu konulardaki değerlendirmeleri, geleneksel çizgi doğrultusundadır.

Gaybî bir mesele olduğu ve deneye tâbi tutulamayacağı için melek kavramının bilimsel metotlarla açıklanması mümkün görülmemektedir. Cebrail adlı meleğin Hz. Peygamber tarafından müşahade edilmesi ve savaşlarda meleklerin Müslümanlara yardımı naslarla sabit olduğundan bu olaylar olağanüstü hadiseler nev'inden kabul edilmelidir.

12- Elmalılı, Fil Suresi tefsirinde isim vererek Abduh'u oldukça ağır bir dille eleştirmiş, bu mucizevî olayı, sivrisinek veya mikrop/virüs seviyesine indirgeyerek açıklamanın bir âlime yaraşacak kabilden olmadığını ve bu yorumların bir âlim için dil sürçmesi kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.

Fil Vakası, surede de anlatıldığı gibi sayısı azımsanmayacak bir topluluk tarafından görülmüş, hayret verici yönleriyle nesilden nesile aktarılmış ve önemli tarihi olaylardan biri kabul edilmiştir. Rivayetlerin kahir ekserisinde, sinek, mikrop veya hastalıktan bahsedilmemiş ve tıbbî kavramlarla açıklanmamıştır. Olayın surede mucizevî yönüyle anlatılması, rivayetlerde de benzer ifadelerin bulunması, Elmalılı'nın yorumunu daha tutarlı hâle getirmektedir.

13- Kıssa yorumunda Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili Tefsirleri arasında pek çok farklılıklar bulunmasına rağmen, bazı kıssa yorumlarında bilimsel açıdan birbiriyle örtüşen görüşler mevcuttur. Bu bağlamda, Hz. Meryem'in yaşadığı ruhî yoğunlukla Hz. İsa'yı dünyaya getirebileceğine kuvvetli bir şekilde inanmasının, Hz. İsa'nın doğmasına sebep olabileceği, *ra'd* ve *berk* kelimelerinin tefsirinde, artı ve eksi elektrik yüklü bulutların çarpışması sonucu gök gürültüsü ve şimşegın oluştuğu, bütün bitkilerin çiçeklerinde erkek dişi çifti bulunduğu, erkeğin dişiyi aşılması ile meyveler oluştuğu, rüzgârların ise bir aşılama görevini yerine getirdiğı ilgili ayetlerin tefsirlerinde belirtilmiştir. Ayrıca Güneş'in ve Ay'ın hareketlerinin astronomiye ait terimlerle açıklanması, Cumartesi yasağını çiğneyen İsrailoğullarının ahlaken ve huy olarak maymuna dönüştürüldüğünün benimsenmesi, her şeyin sudan yaratılmasının, yeryüzü ve madenlerin oluşumunun pozitif bilimin elde ettiğı bilgilerle açıklanması gibi konularda her iki tefsirde örtüşen yorumların yer aldığı tespit edilmiştir.

Menâr ve Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde belirtildiğı üzere, pozitif bilime ait bilgiler dinamik olduğı için ilerleyen zamanlarda yeni icatlar elde edilip eski bilgiler güncelliğini kaybettiğinde bu bilgiler ışığında tefsir edilen ayetlere hâle gelmez. Çünkü hata ayette değil insanın ürettiğı bilgidedir. Yeni keşifler yapıldıkça ilgili ayetler daha iyi anlaşılabilir, yorumlar da yeni duruma göre güncellenebilir.

Çalışma süresince elde edilen bilgiler doğrultusunda, ileride yapılacak tefsir araştırmalarında, her iki tefsirde akıl-vahiy dengesinin nasıl kurulduğı, her iki tefsirin daha sonra telif edilen tefsir eserlerini ne derece etkilediğı gibi konuların müstakil olarak çalışılmasının faydalı olacağı kanaati hâsıl olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Müzekkerâtü'l-İmam Muhammed Abduh*. Ed. Tahir et-Tanahî. Mısır: Dâru'l-Hilâl, t.y.
- Abduh, Muhammed. *Tefsir'u-Cüz'i-'Amme*. Matba'at'ü- Mısır, 3. Basım. 1341/1922.
- Abduh, Muhammed- Rızâ, Reşîd. *Tefsirü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-Kitâbi, 1990.
- Adevî, İbrahim Ahmed. *Reşîd Rızâ el-İmâmü'l-Mücahid*. Kahire: el-Medresetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü, t.y.
- Ahışhalı, Recep. "Ruûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Albayrak, Sadık. "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1980.
- Alıcı, Mustafa. "Şefaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Amâra, Muhammed. *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1993.
- Arslan, Şekîb. *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'üerba'îne sene*. Dimaşk, 1937.
- Arslan, Şekîb. *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'üerba'îne sene*. Dimaşk: Matbaa't-ü İbn Zeydûn, t.y.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-Luğaviyye*. Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1431/2010.
- Aşık, Nevzat. "Bedüzzaman el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ateş, Süleyman. "Kur'an-ı Kerîm'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972), 127-146.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aydın, Hayati. "Şüphe Edilmez Bir Hakikat Olarak Hz. Nuh ve Tufan Olayı". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14 (2019), 39-51.
- Aydın, Mustafa. "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 845-858.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. 4 Cilt. Dâr'u-Tayyibetin li'n-neşri ve't-Tevzi', 4. Basım. 1997.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl. 5 cilt. Beyrut: Dâr'u-Ihya'it-Türaş-il-'Arabî, 1418/1997.
- Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/153-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Me'al-i Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Nesa Basın Yayın, t.y.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/358-363. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Şahîhu'l-Buhârî*. 9 Cilt. Beyrut: Dâr'u-Tavk'ın-Necât, 1422/2001.
- Burhânî, Menûbe. *el-Fikru'l-Makâsidî 'inde Muhammed Reşîd Rızâ*. Doktora Tezi, Batna Üniversitesi, 2007.

- Buzpınar, Ş. Tufan. “Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/338-339. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Ca’ferî, Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca’fer el-Âmirî. *Dîvân*. Dârü’l-Mektebe, 2004.
- Cebeci, Lütfullah. “İsfâhânî, Ebû Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cessâs, Ahmed b. Alî Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî er-Râzî. *Ahḳâmü’l-Ḳur’ân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr’u-l-Hya’it-Türas-il-’Arabî, 1405/1984.
- Cündioğlu, Dücan. *Türkçe Kur’ân ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el- “et-Ta’rîfât”. İstanbul: Matbaa’i-Ahmed Kâmil, 1327/1909.
- Çelebi, İlyas. “Hüseyin el-Cisr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/537-540. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Sihir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/170-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. “Şeytan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çelik, Ömer. “Kur’an-ı Kerim’e Göre Meleklerin Resulullah’a Yardımı”. *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*. 5-6 (2008), 5-28.
- Demirci, Kürşat. “Hârût ve Mârût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Garîbü’l-Ḳur’ân*. Dâr’ul-Kitab’il-’İlmiyye, 1396/1976.
- Durmuş, İsmail. “Mesel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/297-299. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Elmalılı, M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Emîn, Osman. *Raidü’l-Fikr el-Mısırî*. Kahire: Mektebetü’n-Nahdati el-Mısıriyyeti, 1955.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Baḥrû’l-muḥîṭ*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1420/1999.
- Erdem, Mustafa. *Hazreti Âdem*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Ersöz, İsmet. “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”. *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Esed, Muhammed. *Kur’an Mesajı*. Çev. Cahit Koytak, Ertürk Ahmet. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yay., 1996.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el- *Tehzîbü’l-Lüḡa*. Beyrut: Dâr’u-l-Hya’it-Türas-il-’Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. “Fil Vakası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü’l-’Ayn*. Mektebetü’l-Hilâl, 1431/2010.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yâkûb b. Muhammed el- *Besâir ’u-Zevî’t-Temyîzi fî Letâifi’l-Kitabi’l-Azîz*. 6 Cilt. Kahire: el-Meclisü’l-E’alâ lişûûni’l-İslâmiyyeti, 1431/2010.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibu’t-Tefsiri’l-İslâmî*. Çev. Abdül Halim en-Neccâr. Kahire, 2013.
- Görgün, Hilal. “Urâbî Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/167-169. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Gürkan, Menderes. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 6 (2005).
- Gürkan, Saime Leyla. “Sebt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/256-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gürkan, Salime Leyla. “Yahudi ve İslâm Kutsal Metinlerinde İnsan’ın Yaratılışı ve Cennet’ten Düşüş”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 9 (2003), 1-48.

- Güven, Mustafa. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve bu Bağlamda Muhammed Abduh’a Yönelttiği Eleştiriler -Fîl Suresi Örneği-”. *Ekev Akademi Dergisi*. 61 (2015), 141-170.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Kur'an*. 4. Basım. Kahire: el-İntişâru'l-'Arabî, 1999.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “İbrahim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Lût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/229-230. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “Nûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Harman, Ömer Faruk. “Tûfân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/322/323. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. “Yâkûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hulî, Emin el- *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*. Çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 15 Cilt. Tunus: ed-Dâru'l-tunûsiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. “Mu'cemü mekayîsi'l-luğa”. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kayyim, el-Cevziyye. *Hâdi'l-Ervâh*. Mekke: Dâr'u'Alim'i-Fevâid, 1428/2007.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfi. *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- İbn-i Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Mısır: Şeriket'ü-Mektebe, 2. Basım. 1900.
- İbn-i Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'arab*. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1388/1968.
- İbn-i Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cezerî, Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-Kirâ'ati'l-'aşr*. Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-'İlmiyye, t.y.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil Fi't-Tarih*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *Nihayetü'n-naẓar fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hatıralar*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- İpşirli, Mehmet. “Huzur Dersleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâr'ul-Ma'rife, t.y.
- İslâmoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur'an*. İstanbul: Düşün Yay., 2008.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım. 1998.
- Kahraman, Ferruh. “Bir Tefsir-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/27 (2013).
- Kara, İsmail. “Üç Devir üç Hamdi Efendi”. *Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kara, Mustafa. *Güncel Değeri Açısından Kur'an Kıssaları*. Samsun: Selâmet Yayınevi, 2011.

- Kara, Mustafa. “Kur’an Kıssalarını ‘Hikâye’ Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 57-73.
- Kara, Mustafa. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım. 2014.
- Karaman, Hayreddin. “Cemâleddîn Efgânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.10/456-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karaman, Hayreddin vd. *Ku’rân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Kasımî, Cemâleddin. *Mehâsinü’t-te’vîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütâbi’l-‘İlmiyye, 1418.
- Kattân, Mennâ’ b. Halîl. *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Mektebetü’l-Me’ârif, 3. Basım. 2000.
- Kaya, Osman. “Fil Suresine Klasik Ve Modern Yaklaşımlar Bağlamında Allah’ın Yardımı”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*. 2021.
- Kayacık, Ahmet. “Kâdî Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/202-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed. *Ümmü’l-Kurâ*. 6. Basım. t.y.
- Kılıç, Sadık. “Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar”. 1. *Kur’ân Sempozyumu*. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Kiraz, Celil. *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2018.
- Koca, Ferhat. “Alfabetik İslâm Hukûku ve Fıkıh İstîlâhları Kâmûsu”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1999), 65-98.
- Kur’ân-ı Kerîm Meali*. çev. Karaman vd. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım 2017.
- Kurt, Ali Osman. “Tâlût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*. Kahire: Dâru’l-Kitab’il-Mısriyye, 1974.
- Mahallî, Celâleddin- Süyûtî, Celâleddin. *Tefsirü’l-Celâleyn*. İstanbul: Dersaadet Kitabevi, Ty.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed. *en-Nuket ve’l-‘uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütâbi’l-İlmiyye, 1431/2010.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsiru’l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Şeriket’ü-Mektebe, 1946.
- Mertoğlu, M. Suat. “Tefsirü’l-Menâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mevdûdî, Ebu’l A’lâ. *Tefhimü’l-Kur’ân*. çev. Ahmed Asrar.4 Cilt. İstanbul: Hilal Yay., 1995.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’s-şahîh*. 4 Cilt. Kahire: Dâr’u-l-hya’il-Kütüb’il-‘Arabiyye, t.y.
- Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998.
- Okumuş, Mesut. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmî Tefsir Anlayışı”. *Büyük Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Okumuş, Mesut. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”. *Büyük Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Okumuş, Mesut. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”. *Büyük Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yay., 2015.
- Okuyan, Mehmet. *Kıssalar Ne Söyler*. İstanbul: Düşün Yay., 2017.
- Özcan, Azmi. “İttihâd-ı İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/470-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özel, Recep Orhan. “Fil Suresi ile İlgili Modern Yorumların Kritiği”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 337-371.

- Özervarlı, M. Sait. “Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özervarlı, M. Sait. “Muhammed Abduh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/480-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özervarlı, M. Sait. “Reşîd Rızâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/14-18. İstanbul, 2008.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Öztürk, Mustafa. “Oksidantalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü”. *Marife*. 3 (2006), 43-69.
- Paksüt, Fatma. “Merhum Dayım Hamdi Yazır”. *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr'u-lhyâ'i-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım. 1420/1999.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “ed-Dînu ve'd-Devletü ev el-Hilâfetü v'es-Saltanatü”. *Mecelletü'l-Menâr* 2 (1899), 352-356.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Cinsiyyetü ve'd-Din'ül-İslâmiyyu”. *Mecelletü'l-Menâr* 2/21 (1899), 321-327.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *el-Hilâfe*. Kahire: Müesset-ü Hindâvî li't-t'alîmî ve's-Sekâfeti, 2012.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Hizb'ul-Vataniyy'ul-Mısriyyu ve Cem'iyet'ül-İttihâdî v'et-Terakkî”. *Mecelletü'l-Menâr* 16/1 (t.y.), 56-61.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Hükümet'üd-Düsturiyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 12/7 (t.y.), 538-545.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-İslah'ud-Dinü ve's-Siyasiyyu”. *Mecelletü'l-Menâr* 1/39 (t.y.), 764-766.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Medâris'ül-Vataniyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 1/15 (t.y.), 256-263.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Menâru fî Bilâd'ış-Şam”. *Mecelletü'l-Menâr* 5/5 (t.y.), 87-93.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *el-Menâr ve'l-Ezher*. Mısır: Matbaatü'l-Menâr, 1352.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “el-Müslimûn fî Cem'iyât'il-İslâmiyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 12/1 (1909), 18-25.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “er-Rihlet'ül-Hicâziyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 3/14 (1900), 313-319.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “es-Senet'ül-Ülâ li'l-Menâr”. *Mecelletü'l-Menâr* 1/1 (t.y.), 9-13.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Fatihat'üs-Senet'is-Sâbi'ati Aşrate li'l-Menâr”. *Mecelletü'l-Menâr* 17/1 (1913), 1-10.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Fetâvâ*. Kahire: Dâr'ul-Kitb'il-Cedîd, 1426/2005.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Hukuk'ud-Devlet-i fî Halîci-Fâris”. *Mecelletü'l-Menâr* 16/6 (t.y.), 471-475.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Menâfi'ul-Avrubbiyyîn ve Mudârrihim”. *Mecelletü'l-Menâr* 10/5 (t.y.), 339-344.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Muhâveratü fî Da'vâ Darar'id-Dini ve'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 11/16 (t.y.), 284-295.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*. 3 Cilt. Mısır: Mabatu'l-Menâr, 1931.
- Rızâ, Muhammed Reşîd - Karaman, Hayreddin. *Gerçek İslâm'da Birlik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Rumî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *el-Medreset'ül-'Akliyyet'ül-Hadîsetü fî't-Tefsir*. 2 Cilt. Riyad, 2. Basım. 1403/1982.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Kahire: Dâr'u-Sâbûnî, 1997.
- Sa'îdî, Abdülmute'âl. *el-Müceddidüne fî'l-İslâm*. Kahire: Mektebtü'l-Âdâb, 1997.

- Serinsu, Ahmet Nedim. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Fransızca’yı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra”. *Diyanet İlmi Dergi* 31/2 (1995).
- Severcan, Şefaettin. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın muhalif Kişiliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci”. *Büyük Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü’l-Mensûr fi-Tefsir-i bi’l-Me’sûr*. 7 Cilt. Beyrut: Dâr’u-l Fıkr, 1431/2010.
- Şahin, M. Süreyya. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şenel, Abdülkadir. “Kavukcî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/72-73. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Şengül, İdris. “Kıssa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/498-500. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Şengül, İdris. “Kur’an Mesajını Ulaştırmada Kıssaların Önemi”. 1. *Kur’ân Sempozyumu*. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu’l-Kadîr el-Câmi ‘ Beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min İlmi’t-Tefsir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1414/1993.
- Şekîb Arslan, es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ’ü erba’îne sene. Dimaşk: y.y.,1937.
- Şimşek, M. Sait. *Kur’ân Kıssalarına Giriş*. Konya: Kardelen Yayınları, 2013.
- Şola, Hanefî. *Kur’ân Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Taberî. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru’t-terbiyyeti ve’t-Türasi, 1431/2010.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Tarihü’t-Taberî*. Beyrut: Dâru’t-Türasi, 2. Basım. 1387/1967.
- Tahhan, Muhammed Cemal. *el’Amâlû’l-Kâmile li’l-Kevâkibî*. Halep: Merkez’ü-Dirasât’i-Vahdet’i-l’Arabîyyeti, 1995.
- Tûsî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr’u-İbn Hazm, 2005.
- Uludağ, Süleyman. “Halife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/299-300. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tütün, Sevgi. “Kur’an’da Nebe’ (نَبَأ) ve Haber (خبر) Kavramları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 37 (2013), 267-294.
- Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *Tefsiru’l-Basît*. 25 Cilt. Şam: Umdetü’l-Bahsi’l-İlmiyyi, 1435/2014.
- Yalçınkaya, Alâeddin. *Cemâleddin Efgânî*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 2. Basım. 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Şefaat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yüksel, Mukadder Ârif. “Kur’an’da Hadis Kelimesinin Semantik Anlamı”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (2017).
- Zemahşerî, Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâik-ı ğavâmızı’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-‘Arabî, 1407/1986.

ÖZ GEÇMİŞ

Ali Kemal Seyis, ... yılında de doğdu. İlköğrenimini Akçaabat/Ortaköy’de bitirdikten sonra hafızlığını aynı köyde, ortaöğrenimini Akçaabat İmam-Hatip Lisesi’nde tamamladı. 1999 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2012 yılında Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı’nda “Gelecekle İlgili Ayetler (Talîl ve Değerlendirme)” adlı teziyle yüksek lisansı bitirdi. 2004-2007 yılları arasında DİB Trabzon Eğitim Merkezi’nde dinî yüksek ihtisas eğitimi aldı. 2023 yılında Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı’nda “Menâr ve Hak Dini Kur’an Dili Tefsirlerinde Kur’an Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları” adlı teziyle doktorasını tamamladı.

1999 yılında Millî Eğitim Bakanlığı’nda ücretli öğretmen olarak çalıştı. 2002 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2004 yılında Trabzon merkez, 2007-2010 yıllarında Vakfıkebir ilçesinde vaizlik görevinde bulundu. 2013-2018 yılları arasında Almanya Berlin’de ve Mülheim an der Ruhr’da din görevlisi olarak çalıştı. 2018-2021 yıllarında Trabzon İl Müftülüğü’nde vaizlik görevinde bulundu. Temmuz 2021’den itibaren Trabzon/Köprübaşı’na İlçe Müftüsü olarak atandı. Halen bu göreve devam etmektedir.

Arapça ve Almanca bilmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.